

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 5 . Sayı 9. Bahar 2009

YÖNETİM YERİ:
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
06800 Beytepe- ANKARA
Tel: 0312 297-68-70 Belge-geçer: 0312 299- 20-76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com
Tel (Ed.): 0312 297-68-70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçedir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi
06100 Sıhhiye-Ankara
Tel: 0312 310- 97- 90

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlara aittir.

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 5 . Sayı 9. Bahar 2009

SAHİBİ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

EDİTÖR

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Fatma ACUN
Doç. Dr. Derviş KILINÇKAYA
Doç. Dr. Ayten Sezer ARIĞ
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Dr.Sadık ERDAŞ

HAKEM KURULU

AKBULUT, Dursun Ali, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü, Samsun.
ARI, Kemal, Doç. Dr., Dokuz Eylül Ü, İzmir
AYTEPE, Oğuz Prof. Dr., Ankara Ü, Ankara.
DAYI, S. Esin, Prof. Dr., Atatürk Ü, Erzurum.
ERTAN, Temuçin Faik, Prof. Dr., Ankara Ü, Ankara.
GÜNEŞ, İhsan, Prof. Dr., Anadolu Ü, Eskişehir.
KÖSTÜKLÜ, Nuri, Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Ü, Konya.
ÖZEL, Sebahattin, Prof. Dr., İstanbul Ü, İstanbul
ÖZEL, Oktay, Yrd.Doç. Dr., Bilkent Ü, Ankara.
ÖZDEN, Mehmet, Doç. Dr., Hacettepe Ü, Ankara
SARINAY, Yusuf, Doç. Dr., T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Doç. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
SOFUOĞLU, Adnan, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
ŞAHİNGÖZ, Mehmet, Prof. Dr., Gazi Ü, Ankara.
TÜRKEŞ, Mustafa, Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Ü, Ankara.
YEŞİLBURSA, Behçet, Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Ü, Bolu.
YILMAZ, Mustafa, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

BU SAYININ HAKEMLERİ

ARIĞ, Ayten Sezer, Doç.Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
AVCI, Yasemin, Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Ü, Denizli.
BEYOĞLU, Süleyman, Prof.Dr., Marmara Ü, İstanbul.
DAYI, Esin, Prof.Dr., Atatürk Ü, Erzurum.
EMİROĞLU, Gülmisal, Yrd.Doç.Dr., Selçuk Ü, Konya.
ERDAŞ, Sadık, Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
ERTAN, Temuçin Faik, Prof.Dr., Ankara Ü, Ankara.
GÖRGÜLÜ, İsmet, Başkent Ü, Ankara.
KÖSTÜKLÜ, Nuri, Prof.Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Ü, Konya.
SARINAY, Yusuf, Doç.Dr. T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
SOFUOĞLU, Adnan, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
TAŞKIRAN, Cemalettin, Prof.Dr., Kırıkkale Ü, Kırıkkale.
YİĞİT, Ali Ata, Yrd.Doç.Dr., Giresun Ü, Giresun.
YILDIRIM, Seyfi, Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
YILMAZ, Mehmet Serhat, Yrd.Doç.Dr., Kastamonu Ü, Kastamonu.
YILMAZ, Mustafa, Prof.Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 5 . SAYI 9. BAHAR 2009

İçindekiler

Saime Selenga GÖKGÖZ, Takdim	1
Makaleler	
Seyfi YILDIRIM, Patrik Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922	5
Selçuk URAL, Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920	41
Burak ÇINAR, Haldun YALÇINKAYA, Blitzkrieg'in II. Dünya Savaşı Öncesi Uygulaması: Büyük Taarruz	77
Mehmet ÖZDEN, 1930'lar Türkiye'sinde Fragmanter ve Retorik-Yoğun Bir Kemalizm Örneği: Vasfi Raşit Seviğ ve <i>İnkılâpların Öğrettikleri</i>	97
Melek ÇOLAK, Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Bir Macar Meteorolog: <i>Aksakallı Havabakan</i> Antal Réthly (Macar Kaynaklarına Göre)	113
Halil ŞİMŞEK, Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları	137
Makbule SARIKAYA, <i>Gürbüz Türk Çocuğu</i> Dergisinde Çocuk Sağlığı Meselesi	151
Selahattin KAYMAKÇI, Harun ER, T.C İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğretimi Üzerine Yapılan Tezlerin Analizi	165
CTAD Yayın İlkeleri	181
Yazarlar	183

Takdim

Saime Selenga GÖKGÖZ

Hacettepe Üniversitesi

Umberto Eco'nun *Ortaçağı Düşlemek* eserindeki ilk denemesi "Yüzün Dili" başlığını taşır. Yüz ruhun aynası mıdır? Bizde de öyle derler... Denemesi, bizdeki *ilm-i simanın* Batı'daki karşılığı olan *fisionomonoma*'nın bilimliğinden yola çıkıp katmanlaştırarak, insan yüzünün aldığı ve sahip olduğu duygu ve duygulanımların (düşüncenin de dışı vurumu) ifade olarak çözümlenmesinin ne denli Batı düşüncesinin, en eski zamanlardan modern zamanlara yazınında yer bulduğunu ve pek bir önemsendiğini, istenildiğinde bu yüz-ruh çözümlenmelerine yalnızca yazında değil, başka mesleklerde de başvurulduğunu (isabetli olup olmaması ayrı bir mevzu tabi) örneklendirerek yazar ve tartışır. *Gülün Adı*'ndan *Foucault Sarkacı*'na tüm Eco Türkçeye kazandırılmış külliyatı CTAD okurlarına ayrıca önerilir. Eco'nun bu denemesinin birinci kısmından birkaç satırı aktarmayı tek bir sebepten istiyorum. Bir yazı okurunu kendisi seçer, yazı öyle veya böyle okunur. Tarih mesleğine ucundan kıyısından yelken açanların, kendini Tarihin bir devrinde diyelim, olmuş olanı, bitmiş olanı bildik, kendisine öğretilen sorularla -öğretilmeyen soruları sormak da var bu meslekte elbette- çözümlenme işinde bu sorulara cevap verdiği iddiasında hâlâ heveskâr sebatkârlar olarak biteviye sancı çekenlerin yeniden, tarih okuru için nesne kıldığı bu kez tarihsel failinin yüzünü (bu artık *de humana physiognomonía* düşünmek demek) bilmeyi, görmek istemeyi merak etmesi durumda öznel tarih kurgusu ne olurdu? CTAD'ın beşinci yılının dokuzuncu sayısındaki emek ürünü makalelerin zaman-mekânda *karakter, nihayet ruh ve irade sahibi* tarihsel faillerinin (olmuş olanı, bitmiş olanı gerçekleyenler) insan olarak yüzlerini; bu kimilerinin ancak portre fotoğraflarından, fotoğrafın icadından (tabi diğer plastik sanatlarda) önce ise ancak portre resimleriyle (varsa) bilebildiğimiz, fiil hâlindeki ifade tahlilini ilk anda belki güç kılan yüzlerini, *doğal fizyonomilerini* de, insan olarak kendilerini merak etmek de olurdu:

1.Fisionomonoma (ya da fisionomia ya da fisionomonica ya da fisionomica, ya da fisiomomia) çok eski bir bilimdir. Daha doğrusu bilim olduğu kesin değildir. Aristoteles'in sayfaları karıştırıldığında (örneğin, *Analitici Primi* II, 70b) tüm doğal sevgilerin bedeni ve ruhu eşzamanlı olarak etkiledikleri veri olarak alınır, bir insanın ya da hayvanın doğasının, bedensel yapısı temel alınarak anlaşılabilirliği görülür: Böylece yüzün çizgileri, ya da başka organların boyutları bir iç karaktere

gönderme yapan göstergelerdir. Aristoteles, hiç kuşkusuz yürekli bir hayvan olarak aslan örneğini veriyor; bu yürekliliğin dışsal göstergesinin ne olacağını soruyor kendi kendine. Bu göstergeyi 'el ve ayakların büyüklüğünde' buluyor; bundan da ayakları yere sağlam basan bir insanın olsa olsa yürekli olacağı sonucunu çıkarıyor.

Başka bir deyişle yüz ruhun aynasıdır. Bu uzlaşım bilimsel değildir. Hegel'in 'doğal fizyonomi' adlandıracağı şeyin bir parçasını oluşturur. Günlük yaşamımızın akışı içinde gözleri bulanık, kan çanağına dönmüş, suratı yara bere içinde, basık burunlu, dişleri köpek dişi gibi iri ve sivri, sakalı terden diken diken birini, biriktirdiklerimizi güvenle kendisine bırakabileceğimiz ya da içinde çocuklarımızın bulunduğu arabamızı emanet edebileceğimiz en son kişi olduğunu düşünmekten kendimizi nasıl alabiliriz?

Bu doğal eğilimden kolayca bilime geçilir, ne denli sezgisel olursa olsun: Fizyonomi bilimine Cicero, Quintilianus, Plinius, Seneca, Galenus, Albertus Magnus, Campanella, Darwin'e (başka türlü de olamazdı), Lombroso'ya varıncaya dek değinmişlerdir. Bilimin yetkesine dayalı doğal fizyonomi düğün bayram edebilir. On dokuzuncu yüzyıl başında frenolojinin (ileride göreceğimiz gibi) kafatasının çıkıntıları ile ruhsal eğilim arasındaki denkliklerin araştırılmasını yüreklendirmesinin ardından ortaya çıkan halk anlatısı bir doğal fizyonomi şenliğinden başka bir şey değildir. (Eco 1996: 7-8) [Umberto Eco, *Ortaçağ Düşlemek*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul: Can Yayınları, 1996.]

Eco'nun *I misteri di Parigi*'den aktardığı bu halk anlatısını okumayı CTAD okurlarına bırakıyorum. Bu sayıda konu çeşitliliği sunan sekiz makalenin aynı CTAD okurları, yazarlarının öne çıkardığı fiil-faillerin tarihsel olarak kapladıkları hacimle beraber, esasta ruh-karakterlerini de kendilerince tahayyül edebilirler.. Seyfi YILDIRIM'ın son Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin siyasi davasını *Hatıratı*'nı kaynak olarak işte tam da bu ruh hâllerini bilmeyi ve anlamayı mümkün kılan bu kaynağa dayanarak betimleyip analiz ettiği yazısını, Selçuk URAL'ın yazısı takip etti. Ural'ın makalesi, *vilâyat-ı şarkiye* olarak *vilâyat-ı sitté*'de, Millî Mücadele'nin iki paşasının, Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa, sair mahallî ve merkezî askerî ve sivil faillerinin *asayiş ber-kemâl'i* sağlamak (ve tabi bunu engelleyenleri defetmek) için nasıl ortak ve merkezden çevreye mutlak itaati gerektiren planlamanın, stratejik düşünmenin içinde olduklarını bize tanıklıyor. İlk iki yazı birbiriyle ilişkilidir.. Clausewitz'in *Harp Üzerine*'si çevirisinden de olsa bilinir. [Çev. H.Fahri Çeliker, I.Cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984.] Bununla, sınırlı mıdır, telif çalışmalarımız var mıdır bilmesem de, bizdeki *Harp Tarihi* incemelerinin durumu nedir sorusunu sorduran iki yazarlı bir makalemiz var bu sayıda. Burak ÇINAR ve Haldun YALÇINKAYA, *ordu-millet oluşum tarihi* üzerine bilimsel çalışmanın, mesai sarfetmenin dayanılmaz ağırlığını hissettirdiler. Emperyal-ist ve ulus-devlet tarihlerinin harp boyutunu yazmış, yazmaya da devam eden Batılı bir tarih yazını var tabi. Bu bizi düşündürmeli.. Yazarlar karşılaştırmalı bir makale kaleme alarak *Blitzkrieg*'in ilk uygulamasının Millî Mücadele'yi nihayetlendiren Büyük Taarruz olduğunu savlıyorlar. Yazıyı ayrıca *Türk okunu Tatar okundan* menzil farkını gülümseterek bildirdiği için ayrıca önemsediyimi belirtmeliyim.

Bu sayının sair makaleleri de *Siyaset*'in kelâmla fikirle iştilal eden sonra yine hep fiile kendine bırakan boyutlarını ele alan çalışmalar olarak durmakta. Mehmet ÖZDEN, *İnkılâbın Öğrettikleri*'nin mümtaz muharriri, hukukçu, adanmış bir Cumhuriyet entellektüeli Vasfi Raşit Seviğ ile bizi tanıştırdı, hükmettiği bu 'İnkılâp Metni'ne *discursive* bakılabileceğini de gösteren bir yazı. Yazarın devrin bu nevi inkılâp metinlerini inceleyip tartıştığı makaleleri olduğunu biliyoruz. *Türk İnkılâbı*'nın radikalleri, 20. yüzyılın bu Şarklı devrimcileri, şüphesiz her seviyede ve sahada kendini ifade edebilen müretteplerdi de, her şeyi sıraya mı koyarak dizdiler (toplumsal ihtiyaçlar bahsinde hiç şüphesiz), uyumu mutlak gözeten oldular mı peki? Uyum arayışı radikalın jargonunda var mıdır ki? Vardır da, süreçte mutlak gözeltmez ancak nihaî beklenti olarak öngörülen midir? Radikaller *Yeni Türkiye*'nin inşasında hiçbir şeyi atlamadılar, herhâlde incelikli olarak tasarlayıp amaç-araç ilişkilerini kurarak hayata geçirme azmiyle hareket ettiler. Bu radikaller, amaçlar silsilesini gerçekleştirmek iradesini, araçlar bahsinde model almalarla da kendilerini bize bildirdiler: Melek ÇOLAK, Atatürk Türkiye'sinde Macaristan'ın sahasında otorite bir bilgini iklim bilimci, meteorolog, *havabakan* Antal Réthly'in iklim bilimin ve meteorolojinin kurucusu olarak neden davet edildiğini ve nasıl bir yüce gönüllükle Türkiye Cumhuriyeti'nin davetini kabul ederek bu sahada öncülük ettiğini, yetişmelerinde pay sahibi olduğu Türk iklimbilimcilere ve meteorologlara yerini bırakarak ülkesine döndüğünü Macar kaynaklarına başvurarak değerlendiriyor. Biz ise ona en güzel yakıştırmayı yapmışız zannımca; *Ak Sakallı*, yalnızca ak sakalından ötürü olmasa gerek. Yüz ruhun aynasıdır..

Halil ŞİMŞEK, Cumhuriyet'in Lozan'la hukuklarını tanıdığı Türkiye Yahudi azınlığı tarihinin (ve tabii Emperyal'den Cumhuriyet'e gayrimüslim tebaa siyasetlerinin-azınlık siyasetlerinin tarihsel incelemelerinin) bir parçası olan 1934 Trakya Olayları'nı Çanakkale zemininde, 1930'lu yılların Türkiye'de tecrübe edilen ağırlığında ele alıp değerlendirdi. Onun yazısını Makbule SARIKAYA'nın Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin yayın sesi olarak neşredilen *Gürbüz Türk Çocuğu* (1926-1936) dergisinde 'çocuk sağlığı' bahsine özelleşerek betimlediği makalesi izliyor. Makalesinin sonunda hazırladığı tematik dizin, *Türk İnkılâbı*'nın en erken bir zamanda "çocuk" gerçekliğine yüklediği anlamı ve bu anlama kendisini adayan doktor *neferlerin* sarfettiği mesaide (bilimsel) bilginin (*knowledge*) değerinin nasıl kavrandığını olduğu kadar eylemin içeriğini bize tekrar fark ettirdi. Kendilerini çocuk sevgisiyle besleyen bu öncü adanmışların yorulmaz mesailerindeki yüz ifadelerini lütfen tasavvur ediniz. Son yazımız ise, iki genç araştırmacının Selahattin KAYMAKÇI ve Harun ER'in, ne olduğunu anlamaya çalıştığımız *Türk İnkılâbı*'nın anlayıp da öğretilmesi bahsine son 10-15 yıldır Türk üniversitelerinde verilen bilimsel çalışmaların kısa bir betimlemesini doktora ve bilimuzmanlığı tezlerini merkeze koyarak yaptıkları bir makaledir.

CTAD bahar sayıları gecikmeli çıkmaya alıştı.. Okurlarımızdan ve yazarlarımızdan ve tabii ciddiyetle bilimsel yetkinliğin daha bir olgunlaşması için yazarlarımıza yol gösteren hakemlerimizden bu gecikme için toleranslarını bekliyorum. Nice beş yıla diyerek esasta sıkı okur-yazar ilişkisinin iç içe, dergimiz zemininde devamını dileyerek emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

30 Ağustos 2009, Ankara

Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922

Seyfi YILDIRIM

Hacettepe Üniversitesi

YILDIRIM, Seyfi, *Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922*. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 5-40.

Türkiye Ermenileri Apostolik Patriği Zaven Der Yeghiayan Osmanlı Devleti'nin, II. Meşrutiyet döneminde iki defa; 1913-1916 ve 1918-1922 yılları arasında Patriklik görevine getirilmiş, İttihat ve Terakki iktidarında olayların merkezinde yer alarak, Fırkası'nın Ermeni siyasetine, gel-gitleriyle beraber muhalif bir portre çizerek kendi cemaatini siyaseten yönlendirmiştir. Patrik Zaven Der Yeghiayan, Lozan Andlaşmasıyla "Ermeni Yurdu" meselesinin bertaraf edilmesine koşut bir zamanda, 1922 yılından çok sonra, 1947'deki ölümünden hemen önce Osmanlı Ermenilerinin yakın tarihine de ışık tutan içeriğiyle bir Hatırat kaleme almıştır. Bu Hatıratı'nda Ermeni tehciri milat alınarak, tehcir öncesi, tehcir, tehcir sonrası; Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrası Ermeni olaylarını kendi tecrübe ve merceğinden yansıtmış ve değerlendirmiştir. Bu makalede söz konusu Hatırat'ın bilgisi, anlatısı tarihî kaynak olarak hatıratların olumlu ve olumsuz yönleri de dikkate alınarak ve Ermeni meselesi üzerine Türk literatüründeki çalışmalarla sorgulanarak değerlendirilmiştir. Ermeni Patriği kendi cemaatinin karşılaştığı, sosyal ve ekonomik sorunları çözmeye çalıştığı kadar bir "tarihî fırsat" olarak gördüğü I. Dünya Savaşı sonrası durumdan faydalanarak "Büyük Ermenistan" kurulması için yurt içi ve yurt dışında yoğun çabalar sarf etmiştir. Ancak bir din adamı olarak yürüttüğü siyasî faaliyetler zaman zaman rahatsızlık doğurmuş ve Millî Mücadele sonrasında Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zaven Der Yeghiayan, Ermeni Meselesi, *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Ermeni Tehciri, Ermeni Patrikhanesi.

YILDIRIM, Seyfi, *Political Activities of Armenian Patriarch Zaven Der Yeghiayan, 1918-1922*. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 5-40.

Zaven Der Yeghiayan was the Apostolic Armenian Patriarch in Ottoman Empire during the Second Constitutional Monarchy between the years 1913-1916 and 1918-1922. He had an important role with an opposing stance on ruling the Armenian people during the rule of the Union and Progress Party government. He has left a memoir behind when he passed away in 1947 which includes many topics related to the events that Armenian people in Ottoman Empire involved in such as Armenian displacement and signing of the Armistice of Moudros and afterwards. He narrates

his struggle to solve the social and economic problems of Armenian people and to secure an Armenian State under the idea of “Great Armenia”. In this study it is aimed to shed light on the memoir of Patriarch Zaven Der Yeghiayan by analysing it with respect to both negative and positive sides of memoirs as a historical source.

Key words: Zaven Der Yeghiayan, Armenian Question, *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Armenian displacement, Armenian Patriarchate.

Giriş

Osmanlı yönetimindeki Ermeni Patrikhanesi'nin hukukî konumunu tarihsel olarak evrelere ayırmak mümkündür. İlk evre 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikliği'ni kurarak Ermeni toplumunu bir millet olarak tanıması ve Patriği bu milletin temsilcisi hâline getirmesi oluşturur. İkinci evreyi ise Tanzimat'la başlayan Osmanlı gayrimüslimlerinin hukukî düzenlemeleri çerçevesinde 1863 yılında yürürlüğe giren “Ermeni Milleti Nizamnâmesi” ile beraber Anadolu'da yaşayan Ermenilerle ilgili önemli hak ve ayrıcalıklar getiren dönem temsil edebilir. Üçüncü evre ise İttihat ve Terakki iktidarıyla 1908 devrimi sonrası, I. Dünya Savaşı sürerken, 1916 tarihinde 1863 Nizamnâmesinin kaldırılmasının ardından Ermeni Millî Meclisi'nin tasfiyesi ve Patriğin yapısının değiştirilerek Kudüs'e nakledildiği dönemdir. Bu son evrede 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında 1863 Nizamnâmesi'nin yeniden yürürlüğe konularak Ermeni Millî Meclisi'nin yeniden kurulduğu, Patriğin İstanbul'a yeniden nakledildiği “yabancı” bir müdahale de olmuştur. Nihayet son evre ise, yalnızca Ermeniler için değil diğer Osmanlı gayrimüslimleri için de Lozan sisteminin getirdiği yeni dönemdir.¹

Bu çalışmada Mondros Mütarekesi'nden Lozan Antlaşması'na kadar geçen beş yıllık süreçte; Ermeni cemaati ilişkilerde Osmanlı evresini temsil eden kişilik olarak son Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin, göreve yeniden geldiği 1918 yılından Anadolu'yu terk ettiği 1922 yılına kadar siyasî faaliyetleri ele alınmakta ve esasta Zaven Efendi'nin siyasî faaliyetleri kendi kaleminden *Hatıratı* merkez alınarak irdelenmeye çalışılmaktadır. Hatıratın yanı sıra “Ermeni Meselesi” üzerine kaleme alınan literatüre de başvurulmuştur.² Bu çalışmanın Ermeni

¹ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin statüleri hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayr-ı Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

² Bu konuda bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005; Davut Kılıç, *Tarıhten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009. Türkiye'de “Ermeni Meselesi” ile ilgili çalışmalarda Mütareke döneminde Ermeni Patriği'nin faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınmış çalışma sayısının yeteri kadar olmadığını söylemek gerekir.

Patrikliği'nin faaliyetleri ile ilgili boşluğu kısmen de olsa doldurabileceği düşünülmektedir.

Patrik Zaven Efendi ve Hatıratı

Zaven Efendi aslen Siirtli ve Bağdat Murahhasa kaymakamlığı yapmış olan Der Yağyayan Avadis Efendi'nin oğlu olarak 1867 yılında Bağdat'ta doğmuştur. İlköğrenimini Bağdat'taki Ermeni mektebinde yapmıştır. Erzurum, Van ve Diyarbakır murahhaslığına (:Ermeni piskoposluğu) seçilmiştir. 1910 yılında Episkopos ünvanını almıştır.³

Zaven Efendi Osmanlı Ermeniliğinin son patriğidir. Onun 1913-1916 yıllarını içine alan ilk Patriklik döneminde İmparatorluk, gayrimüslim tebaayı için de yeni bir siyasal ve yönetsel, nihayet entellektüel düzleme yerleştirecek olan İttihat ve Terakki yönetimindedir. İkinci Patriklik dönemine işaret eden 1918-1922 yıllarında ise Zaven Efendi başka bir siyasal düzlemin figürüdür: Ermeni toplumunun geleceği üzerine siyasal ve ideolojik hareketin çok boyutlu biçimlendiği, imparatorluğun yıkımını beraberinde getiren I. Dünya Savaşı sonrası *düvel-i muazzamanın* siyasal-militer tertip alışlarıyla beraber işgale uğrayan Anadolu *Türkiye*'sinde Mustafa Kemal önderliğinde örgütlenecek niteliği değişen Türk *Millî Mücadelesi* bağlamı. Bu ruhban ve politik figür, Osmanlı-Türkiye Ermeniliğinin tarihinde, bir “eşik” dönemin merkezî aktörlerinden ve fakat doğrudan bu dönemi, zaman-mekân, taraf-aktörler, Ermeni toplumunun toplumsal katmanlarıyla temsiliyet noktasında tüm siyaset edimlerini “içerden” de kavrayabilme bakımından da ardından *Hatırat*'ını bırakmış bir figür olarak ele alınmalıdır.

Hatırat'ın Ermenice aslı Haziran 1947'de, Kahire'de *My Patriarchal Memoirs – Documents and Testimonies* adıyla yayınlanmıştır. Eser, 2000 yılında Ared Mısırlıyan tarafından *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922* adıyla tercüme edilmiş, bu tercümenin notlu düzenlemesini Vatche Ghazarian yaparak 2002 yılında Mayreni Yayınevi (Barrington) tarafından basılmıştır. Eserin İngilizce tercüme nüshası 320 sayfadır. Eldeki makalede bu tercüme yayın kaynak olarak kullanılmıştır. Hatırat, Zaven Efendi'nin 80 yaşında ölümüne yakın bir tarihte tamamlanabilmiştir. Bunun sebebini söz konusu tercümenin önsözünü kaleme alan yeğeni II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zorluklarla açıklamaktadır. Zaven Efendi ısrarlar üzerine hemen savaş öncesinde hatıratını yazmaya başladığını ifade etmektedir. Ancak gerekli belgeleri elde etmenin zor olduğunu ama birçoğunu Kudüs'e taşınan Patrikhane evrakından elde edebildiğini de eklemektedir. Bu belgelerle birlikte Patrik Zaven Efendi, tutmuş olduğu günlükten, hafızası ve

³ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.210.

çeşitli yerlerden kendisine gelmiş olan mektupları hatıratında kullanmıştır. *Hatırat*'ın asıl nüshası Ermenicedir, Ermenice önsözüne 7 Mayıs 1947 tarihini not düşmüştür. Patrik Zaven Efendi, bir ay gibi kısa bir süre sonra 4 Haziran 1947'de vefat etmiştir. *Hatırat*'ın çevirmeni Ared Mısırlıyan İngilizceye çevirirken asıl nüshada bulunan bazı hataların giderildiğini ifade etmektedir. Bazı uzun cümleler kısaltılmış, kişi isimleri standart hâle getirilmiş, yine asıl metindeki açıklamalar tutularak ve bunlara yeni parantez veya dipnotlarla ilâve açıklamalar yapılmıştır. Kapak sayfasının hemen arkasında Zaven Efendi'nin ruhbanlık giysi ve madalyonlu siyah-beyaz fotoğraf resmi bulunmaktadır. Kitabın sonunda isim ve yer adları dizini verilmiştir. *Hatırat*'ta zaman zaman bazı belgelerin tam metin içerikleri de verilmiştir. *Hatırat*'ın söylemine milliyetçi bir ruh hâkimdir, Patrik Zaven Efendi'nin milliyetçi bir ruhban olduğuna sıklıkla tanık olmak, ve fakat Hristiyanlık terminolojisini kullanmadığı dikkati çeken bir husustur.⁴

Hatırat'ın milliyetçi ruhu şaşırtıcı olmasa gerektir. Osmanlı Ermeni milleti de "milliyetçilikler çağı"nın idrak eden toplumlarından olacaktır. Ermeni patriklerinin bu idrakteki yeri ise önemlidir. Ermeni patrikleri Ermeni Millet Nizâmnamesi ile 140 kişiden kurulu Ermeni Millî Meclisi'nce seçilmesi, patriklerin ruhban kimliğinin yanı sıra siyasal bir kimlik hâline gelmesine de yol açmıştır. Böylece Ermeniler arasında yer alan çeşitli politik düşüncelere sahip Meclis üyeleri sadece ruhanî görevleri yerine getiren patrik adaylarını değil aynı zamanda kendi siyasî hedefleri için yapılacak faaliyetleri reddetmeyecek ve uygulayacak adayları tercih etmişlerdir. Bu bir bakıma çağın sair emperyal yapıları için de tehditkâr olacak olan milliyetçilik fikrinin Osmanlı Ermeni unsuru da teğet geçmediği bir seviyede Ermeni patriklerini de, Ermeni milliyetçiliğinin en etkili taraftarı ve uygulayıcıları yapmıştır. İstanbul Ermeni Patriği Malakya Ormanyan Ermeni Kilisesini 'kayıp ülkenin görünen ruhu' olarak nitelerken Ermeni bağımsızlığının odak noktasının Ermeni Patrikhanesi olduğunu da ifade etmekteydi.

Diyarbakır Murahhası Piskopos Zaven Efendi de 85 üyenin katıldığı Ermeni Millî Meclisi'nin yaptığı seçimlerde Taşnak Partisi dışındaki partilerin desteğiyle toplam 64 oy alarak, 46 yaşında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilmiştir.⁵ Zaven Efendi'nin bu ilk patriklik dönemi, seçildiği Eylül 1913 tarihinden 10 Ağustos 1916 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezâreti'nin bir tezkire ile görevinin bittiğini kendisine tebliğ edilmesine kadar sürmüştür. Patrik Zaven

⁴ Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Vatche Ghazarian (Ed.), Tr. Ared Mısırlıyan, Mayreni Publishing, Barrington, 2002.

⁵ Karacakaya, *Türk Kamuyu*, s.164.

Der Yeghiayan⁶ ilk patriklik döneminde de siyasî faaliyetleriyle ön plana çıkmış, hedeflediği Ermeni bağımsızlığında Rus yanlısı bir politika izlemiştir. Diğer yandan özellikle Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında yer alması bu durumu daha da güçlendirmiştir. İş başına geldiği ilk dönemde aslında Osmanlılık düşüncesinin artık uygulanamaz olduğu kabulünün yaygınlaştığı bir dönemdir. Özellikle Balkanlar'daki Osmanlı yenilgisi ve toprak kaybı Ermenilerin de kendi bağımsızlıklarını kazanma yolundaki istek ve cesaretlerini arttırmıştır. 1914 seçimlerinde seçilecek Ermeni mebuslarıyla ilgili pazarlık ve görüşmeleri İttihat ve Terakki ile bizzat kendisi yürütmüştür. Ayrıca Patrik Zaven Efendi, bu dönemde Eçmiyazin Katogikosu (Tiflis) Kevork ile birlikte Çarlık Rusya'sının aktif desteğini sağlamak için çaba göstermişlerdir.⁷ Ermenilerle ilgili meselelerin tamamen halledilmesinin Rusya'nın himâyesi altında olabileceği, bağımsızlığın kazanılabileceği, Batı Avrupalı güçlerin Ermenilerle ilgilenmediği ve Ermenilerin yarısının zaten Rus tâbisi olduğu Patriğin Rus taraftarlığı düşüncelerini destekleyen hususlardır. Rus ordusu Türkiye'ye ne kadar erken gelirse o kadar iyi olacaktır. Rusya'nın himâyesi altında "Büyük Ermenistan" hedefini gerçekleştirmek için Ermenilerin de kendi üzerlerine düşeni yapmaları gerekmektedir. Rusya da kendi çıkarları açısından Patrik ve Ermeni Millî Meclisi'nin bu düşüncelerini desteklemekte, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından çıkan Osmanlı'nın zor durumundan yararlanmak istemektedir. Rusya taraftarlığı Osmanlı Ermenileri arasında yalnızca dinî ve sivil temsiliyet, entellektüellik için değil, gittikçe halka da yönlendirilen bir politikaya dönüşmüştür. Savaş öncesinde gerçekleştirilemeyen Ermeni bağımsızlık hareketi ise savaş başladığında gerçekleştirilir ve Osmanlı karşısında Rusya ile birlikte hareket eden bir güç olurlar.⁸ Patrik Zaven Efendi taşra teşkilâtı vasıtasıyla, Ermeni komitacıların yönlendirdiği Osmanlı topraklarında meydana gelen olayları Eçmiyazin Katogikosluğu'na bildirmektedir.⁹ Böylece Rus ordusu ile Ermeni asiler arasında sıkışan Osmanlı yönetimi çareyi Ermenileri Suriye

⁶ Zaven Efendi'nin Hatıratındaki kullanım tasarrufudur. Kılıç'ın eserinde (s. 260) ise Osmanlı vesikalarındaki 'Zaven Der Yeğyayan' biçimi kullanılmıştır. Biz bu makalede 'Zaven Efendi'yi kullanacağız.

⁷ Kılıç, *age.*, s.266-270. Rusya'nın Ermeni siyaseti hakkında bkz. Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 2001; Yenilerde basılan Osmanlı arşivlerinden bu meseleyi izlemek üzere: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 78, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2006; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 79, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2006; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 80, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2006.

⁸ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Yayınları, Ankara, 2009, s.285, 286.

⁹ Kılıç, *age.*, s.270.

Eyaleti'ne tehcir etmekte bulmuş¹⁰ ve bir taraftan da Ermeni Millî Meclisi'ni kaldırarak, siyasallaşan Ermeni Patrikliği üzerinde yeni düzenlemelere başvurmuş, Kudüs Patrikhanesi'yle birleştirerek Kudüs'e taşımıştır. Bu düzenlemelerle görevden alınan Zaven Efendi hükûmet tarafından Bağdat'ta mecburî iskâna tâbi tutulmuştur.¹¹ Böylece İttihat ve Terakki hükûmeti Ermeniliğin en büyük ruhanî makamı olan Eçmiyazın Katogikosluğu ile Ermeni Patrikliği arasındaki ilişkiyi keserek Rusya ile Osmanlı Ermenileri arasındaki iletişimi ve etkileşmeyi durdurmak istemiştir.¹²

Patrik Zaven Efendi'nin İkinci Patriklik Dönemi (1918-1922) ve Siyasî Faaliyetleri

Savaş sonrasında yenilen Osmanlı Devleti'nin zayıf durumundan faydalanmak isteyen Ermeni Patrikhanesi, 1916 Temmuz'unda neşrolunan Patrikhane nizamnâmesinin kaldırılması, eski patrik Zaven Efendi'nin vazifesine dönmesi, Patrikhane'nin kaldırılan meclislerinin de ibkası (:yeniden devamlı hâle getirilmesi) ve Patrikhane'nin yeniden İstanbul'a getirilmesi hususlarını içeren bir tavrî Adliye ve Mezahip Nezâreti'ne vermiştir.¹³ Patrik Zaven Efendi'nin İstanbul'a gelişiyle Ermeniler lehine bir takım yeni hukukî düzenlemelerin yapılması da tasarlanıyordu. Bu çerçevede 6 maddelik *Ermeni Patrikhanesi İmtiyazâtının İade-i Mer'iyeti Hakkındaki Nizamnâme* 18 Kasım 1918 tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de neşredilerek yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnâmeden sonra verilen tavrî Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve alınan karar 31 Aralık 1918

¹⁰ Tehcirle ilgili olarak pek çok çalışmadan seçki yapılmıştır; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1996, Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990; Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987 ve Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987. Ayrıca *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1994.

¹¹ 1916 yılında yayınlanan "Ermeni Katogikosluğu ve Patrikliği Nizamnamesi" ile, 1863 Nizamnamesiyle kurulan ruhanî katogikoslukla siyasî ve idarî Patriklik makamlarını tek makamda; "Katogikosluk-Patriklik Makamı"nda birleştirmiştir. Nizamnamenin 1. maddesiyle Akdamar (Van) ve Sis (Kozan) Katogikosluğu birleştirilerek Kudüs'e taşınmıştır. Osmanlı topraklarında varlığını sürdüren İstanbul ve Kudüs Ermeni patriklikleri de tek makamda toplanarak kurulan Kudüs Katogikosluk-Patriklik makamı'nda birleştirilmiştir. Bu makamın merkezi de Kudüs olmuştur. Ayrıca Patrikliğin 140 kişilik Millî Meclis-i Umumîsi kaldırılarak yerine 12 kişilik Ruhânî Meclis ve Karma Meclis (*Meclis-i Muhtelî*) kurulmuştur. Osmanlı Devleti kendi topraklarındaki Ermenilerle Eçmiyazın Katogikosluğu arasındaki bağlantıyı kesmiştir. Böylece Rusya'nın Ermeniler üzerindeki koruyuculuğundan kurtarılmaya ve ateş hattındaki asker ve ahâlinin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Nizamnâme 28 Temmuz 1332 tarih ve 2611 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de padişah iradesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bkz. Karacakaya, *Türk Kamuyu*, s.268.

¹² Rusya'nın Eçmiyazın Kilisesi vasıtasıyla Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler hakkında bkz. Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos), 2001, ss.49-64.

¹³ Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi (Kronoloji ve Kaynakça)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s.308.

tarihinde yasalaşmıştır. Bu yasaya göre, Zaven Efendi Ermeni Patrikliği makamına yeniden getirilmiş ve tehcir edilen Ermenilerin geri döndürülmesi kararı alınmıştır.¹⁴

Bundan sonra Dâhiliye ve Hariciye Nezâretleri ile *Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhtelîti*, eski Patrik Zaven Efendi'nin İstanbul'a gelmesi için telgraf çekmişlerdir.¹⁵ Patrik Zaven Efendi 19 Şubat 1919 günü 52 günlük uzun bir gemi ve demiryolu seyahatinin ardından İstanbul'a gelmiş, bu gelişi bir güç gösterisine dönüştürülmüş, Galata'dan Kumkapı'ya kadar süren büyük bir karşılama töreni yapılmıştır.¹⁶ Dönemin şartları gereği İtilâf Devletleri ve Ermeni ileri gelenleri tarafından yeniden Ermeni Patrikliği'ne getirilen Zaven Efendi, bu tarihten itibaren Anadolu'da ve yurt dışında "Büyük Ermenistan"ı kurmayı amaçlayan siyasî faaliyetlerini yürütmüştür. Öyle ki Patrik Zaven Efendi, henüz Musul'dan İstanbul'a dönüş yolunda diplomatik atağa geçmiş, İngiliz ve Fransız yetkilileriyle görüşmüştür. Bu çerçevede yer yer Fransa'yla temas etmekte, geleceğini Fransa'da gören bir Ermeni milletinden söz etmekte ve Fransa'nın koruyuculuğunu temin etmeye çalışmaktadır. Fransa da kendi menfaatleri çerçevesinde bu koruyuculuğu sahiplenmiştir.¹⁷ Zaven Efendi Fransa'yla kurmaya çalıştığı yakınlığa paralel olarak İngiltere'yle de bir yakınlık kurmak için uğraşmıştır. Zaven Efendi'nin İstanbul'a geri dönüşünde İngiliz ve Fransızların rolünü de görmek gerekir. Hatıratında İngiliz hükûmeti Harp Dairesi'nin (War Office) kendisini İstanbul'a götürülmesi için verdiği emirden bahsedilmektedir. Bu emrin de Ermeni ileri gelenlerinin İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yaptıkları müracaat üzerine verildiği ifade edilmektedir. Nitekim Patriğin İstanbul'a dönüşü Port Said'ten İstanbul'a ücreti İngiltere tarafından ödenen "Acacia" isimli bir gemi ile getirilmesi bunu göstermektedir. Barış Konferansı'nda temaslarda bulunan Bogos Nubar Paşa Zaven Efendi'nin Paris'e gelmesini istemektedir. Bu dönüşün İngiliz kontrolünde olması, Paris'e gitmesinin engellenmesi İngiltere'nin Patriği kendi kontrol ve gözetimi altında bulundurmak istemesi olarak değerlendirilmek mümkündür. Zaven Efendi dönüşünde, Ermeni ileri gelenlerince Batılı ülkelerle yakın temaslarda bulunmak

¹⁴ Kılıç, *age.*, s. 284, 285.

¹⁵ Karacakaya, *age.*, s.316.

¹⁶ Zaven Efendi İstanbul'a, Musul'dan 29 Aralık 1918 günü hareket etmiş ve şu güzergâhı izlemiştir: 1 Ocak 1919'da Bağdat'a gelmiş, 9 Ocak'ta Bağdat'tan Basra'ya yarım saat uzaklıkta Margil'e varmış, 16 Ocak'ta Basra'ya ulaşmıştır. Basra'da 24 Ocak'a kadar kalmış, buradan 2 Şubat'ta ayrılmış, 3 Şubat'ta Maskat'a ulaşmış, buradan 12 günde Süveyş'e varmıştır. 14 Şubat 1919'da Süveyş'e gelen Zaven Efendi, burada ulaşım vasıtasını değiştirmiş demiryoluyla Port Said'e gelmiştir. Port Said'den yine gemiyle 14 Şubat akşamı İstanbul'a hareket etmiştir. Çanakkale boğazına 4 günde ulaşan Zaven Efendi bir gün sonra 19 Şubat 1919'da İstanbul'dadır. Zaven Efendi bu yolculuğu ayrıntılı olarak çizmiştir, bkz. Yeghiayan, *age.*, s.160-175.

¹⁷ Fransa'nın Basra konsolosu H. Roux'nun 24 Ocak 1919 tarihli telgrafına 25 Ocak 1919 tarihli Zaven Efendi'nin cevabî mektubu.Yeghiayan, *age.*, s.166, 168, 169.

amacıyla, Patrikliğin diğer ülkelerle yabancı temsilcilerin ikamet ettiği Beyoğlu'nda bir binaya taşındığını öğrenmiştir.¹⁸

Patrik Zaven Efendi'nin Anadolu'daki Ermeni Cemaatini Örgütleme Faaliyetleri

Ermeni Patrikliğinin Patrik Zaven Efendi önderliğinde Mütareke dönemi İstanbul hükümetleriyle olan ilişkisinin “Ermenilerin geleceği” noktasında hangi zemine yerleştiği aslında belirgindir. Patrik Zaven Efendi'nin faaliyetlerinin temelini gerek Kafkasya Ermenileri gerekse Anadolu Ermenileri arasında bağları kurmak suretiyle şartların olgunlaşmasına koşut olarak “Büyük Ermenistan”ı kurmak vardır. Bu açıktır. Bunun için de ona göre hâldeki şartlar, Anadolu'dan önemli toprak parçalarının elde edilmesi için çok uygundur ve bu “hayali” gerçekleştirmek için büyük bir fırsat yakalanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine Ermeniler, I. Dünya Savaşı ve öncesinde destekçileri olan Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrimi sonrasında değişen dış siyasetiyle bağımsız Ermenistan'ın kurulması yolunda bu ülkeden ümitlerini kesmişler, siyaseten yönlerini Anadolu'yu işgal eden İngiliz, Fransız ve Yunanlılara çevirmişler, onların yardım ve kışkırtmalarıyla yeniden örgütlenmeye başlamışlardır. Bu zeminde, ikili bir iç politik durum söz konusudur. Bir tarafta işgal altındaki İstanbul'da İtilâf devletlerinin dikte ettiği politikalar dışına çıkamayan ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı yenilgisini ve ortaya çıkan bütün olumsuzlukları İttihatçılara yükleyen İstanbul hükümetleri bulunmaktadır. Diğer tarafta Anadolu'da Mütareke'nin hemen ardından başlayan işgaller karşısında, şiddetle tavır alan, direnen, direnişi Mustafa Kemal Paşa etrafında siyasî ve askerî olarak örgütlenen bir millî hareket söz konusudur. Bu millî hareket, Kuva-yı Milliyeciler, Zaven Efendi tarafından da önemsendiği noktada, hareketin aktörleri, İngiliz jargonu izlenerek Hatıratı'nda “Kemalistler” olarak nitelenmektedir. Zaven Efendi, şüphesiz tehçiri yöneten İttihatçıları “suçlayacak” olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın yöneticileriyle temasa geçmiştir. Mütareke döneminde, kısa süreli kurulan hükümetlerin arasında özellikle Damat Ferit Paşa hükümetlerinin İttihatçı karşıtlığı ortak paydasında Patrikhane ile uzlaşmaya çalıştığı görülmektedir. Damat Ferit Paşa Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olan Mantag Azaryan aracılığıyla Zaven Efendi'ye ilettiği mesajında, Ermenilerle devletin dostane ilişkilerine İttihatçıların zarar verdiğini, şimdi Bâb-ı Âli'nin bu ilişkileri düzeltmek ve Ermeni meselesini çözmek istediğini, bunun için de aralarında Ermeni temsilcilerinin de olduğu bir komisyon kurduğunu ifade etmiştir. Ancak Patrik, hükümetin bu yaptıklarını son derece yetersiz görmüş ve olumlu ilişkiler kurulmasına sıcak bakmamıştır. Bu noktada Zaven Efendi'nin Damat Ferit hükümetinden beklentisi İtilâf

¹⁸ Yeghiayan, s.161-162, 175.

devletlerinin kurulması hedeflenen Ermenistan'a vermeyi taahhüt ettiği topraklar hususunda itiraz etmemesidir.¹⁹

Ermeni Patrikliği yurt içindeki teşkilatlanmayı gerçekleştirirken Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın işbirliğini sağladığı gibi aynı Fırka'nın dolaylı olarak bağlantılı olduğu İngiliz Muhipleri Cemiyeti'yle de temasta olduğu bilinmektedir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Ermeni Patrikliğinin Kuva-yı Milliye düşmanlığında bir ortak hareket noktası oluşturdukları anlaşılmaktadır. Patrikliğin eşgüdümünde oluşturulan Ermeni çeteleri Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkarılan isyanlarda kullanılmış ve bu isyanlarda Fırka da rol oynamıştır.²⁰ Ermenilerin siyasî ve ruhanî örgütlerini yeniden kurmalarına paralel olarak askerî ve siyasî faaliyetlerine ve terör hareketlerine kaldıkları yerden başladıkları görülmektedir. Tehcir edilen Ermenilerin İtilâf devletleri, Osmanlı hükûmeti ve Ermeni Patrikhanesi'nin gayretleriyle geri dönmeleri yeniden sıkıntılı bir sürecin oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle İngiliz ve Fransız ordusunun işgal ettiği yerlerde Ermeni nüfus içerisinde oluşturulan çetelerin faaliyetleri ile Müslüman nüfus üzerindeki katliamlar yeniden başlatılmıştır. İtilâf güçlerinin ve Yunan ordusunun Anadolu'nun çeşitli yerlerini işgale başlamaları ve Osmanlı ordusunun terhis edilmesiyle Ermeniler için bir zafer beklentisi olayları yeniden başlatmış ve asayişsizlikler ortaya çıkmıştır.²¹ 1918'de Kafkasya'daki Türk ordusunun geri çekilmesiyle Doğu Anadolu'da yeni bir Ermeni saldırısı başlamış, daha sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgal eden İngiliz ve Fransız işgal güçleriyle birlikte bu ülkelerin asker üniformaları giydirilmiş çok sayıda Ermeni militanı Güneydoğu ve Akdeniz bölgelerine getirilmiştir.²²

Yetim Çocuklar, Ermeni Mallarının İadesi ve Tazminat Meselesi

Zaven Efendi'nin ikinci Patriklik döneminde hassasiyet gösterdiği ve sorun olarak gördüğü önemli konulardan birisi hiç şüphesiz 1915 tehciriyle göç ettirilen Ermenilerin 1918 yılı sonlarından itibaren Anadolu'ya yeniden dönmeleridir. 21 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezâreti taşra teşkilâtına bir telgraf çekerek geri dönmek isteyen Ermenilere izin verildiği ve geri dönüşle ilgili olarak gerekli tedbirlerin alınarak bunların iâşe ve ibatesinin sağlanmasını istemektedir. Ayrıca Ermeni, Rum ve Ermeni Katolik patrikhanelerinden birer üye ile Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi muavini Sabri Bey

¹⁹ Yeghiayan, s.192.

²⁰ Bu konuda bkz. Hacer Göl, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Program ve Politikasında Ermeniler", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, İbrahim Erdal, Ahmet Karaçavuş (Ed.), IQ Yayınları, Ankara, 2009, ss.159-184.

²¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s. 32, 33.

²² Fransız-Ermeni işbirliği hakkında bkz. Yusuf Ziya Bildirici, *Adana Ermenilerinin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999.

başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon marifetiyle Ermenilerin döndükleri yerlerde ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır.²³ Ermeni Patrikhanesi'nde Patrik Vekili Cevahirciyan başkanlığında Ermeni ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda Beyoğlu, Samatya, Kumkapı ve Galata'da İstanbul'a dönen göçmenler için Patrikhane idaresinde komisyonlar kurulmuş ve Osmanlı hükûmetine müracaat edilerek geri dönüşle ilgili olarak gerekli tedbirlerin alınması istenilmiştir. 8 Mart 1920'de kurulan Salih Paşa hükûmeti zamanında 335.000 Ermeni'nin memleketlerine geri döndürüldüğü açıklanmıştır.²⁴ Osmanlı hükûmetinin sağladığı katkılar haricinde Patrikhane bu göçmenler için İstanbul, Bulgaristan ve İngiltere Ermenilerinden paralar toplanmıştır. Ayrıca hükûmetin izniyle 100.000 liralık bir piyango organize edilmiştir.²⁵ Bu durum hem tehcirden dolayı büyük sıkıntı ve acı çekmiş Ermeni toplumunun yaralarının sarılması olacak hem de Büyük Ermenistan'ın gerçekleşmesi için gereken belirli bir nüfus yoğunluğunu sağlayacaktır. Ayrıca Anadolu'ya dönüşü sağlanan Ermeni ahali içinden bir kısmı Ermeni komitacıları tarafından kullanılacağı gibi Ermeni toprağı olarak talep edilecek yerlerde belirli yoğunlukta bir Ermeni nüfus temin edilmiş olacaktır. Patrik Zaven Efendi bazı Ermenileri komitacıların yönetimine sokabilmek amacıyla emri altındaki ruhanileri kullanmıştır. Bu ruhaniler vasıtasıyla Ermeni toplumu isyan ve direnişe sevk edilmekteydi.²⁶ Zaven Efendi, Hatıratı'nda geri dönen Ermenilerin uluslar arası yönetime emanet edildiğini, bunlara sağlanan yardımların Gregoryen Ermeni Kilise üyelerinin vergilerinden sağlandığını, Katolik ve Protestan Ermenilerinden çok az sayıda katılım olduğunu belirtmektedir. Bunları belirtirken Osmanlı hükûmetinin geri dönen Ermeniler ve yetim çocuklarla ilgili olarak yaptığı faaliyetleri nerdeyse yok saymış ve zikretmemiştir. Türklere binlerce Ermeni çocuğunun hizmetçi, evlatlık ve genç kızların metres olarak dağıtıldığını, dönüşte bunları yeniden Türklerin elinden almak için harekete geçtiğini bunun için *Yetim Bakım Acentesi* adı altında bir teşkilâtlanmaya gidildiğini ifade etmektedir. Türklere bazıları İtilâf devletleri tarafından cezalandırılacaklarını düşündüklerinden çocukları Ermeni kiliselerine veya Ermeni komşularına teslim etmişlerdir.²⁷

²³ Karacakaya, *Türk Kamuoyu*, s.284.

²⁴ Geri dönenlerle ilgili Ermeni ve Türk kaynaklarında birbirine yakın olmayan rakamlar verilmektedir. Bu konuda son yapılan bir çalışmada bu sayının 400.000 civarında olduğu ifade edilmektedir. Adem Günaydın, *The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2007, s.42. Bayram Akça, "1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetleri'nin Olaya Bakışı", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ed.), Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, ss.441-450, 446.

²⁵ Patrikhane'nin bu konudaki faaliyetleri için bkz.Günaydın, s.91-97.

²⁶ Kılıç, *age.*, s.288.

²⁷ Yeghiayan, *age.*, s.181.

Patrik Zaven Efendi'nin, Ermeni tehcirinin geride bıraktığı birçok sorunla da uğraştığı yine Hatırat'ından anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerinde Ermeni ileri gelenlerinden bazı isimleri görevlendirdiği görülmektedir. Zaven Efendi Paris'ten gelerek İstanbul Üniversitesi'nde görevlendirilen Prof. Arakel Çakıryan (Hatırat'ta 'Chakërian' olarak geçmektedir.) Ermeni yetimlerinin toplanması, hapisteki Ermenilerin serbest bırakılması, kilisenin mallarının geri alınması, suçlu gördükleri Türklerin tutuklanmasını sağlama, Patrikhane ve İngiliz temsilciliği ile ilişkileri takip etmek, bunlarla ilgili raporlar yazmak ve bu raporlardaki taleplerin gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol etmek için görevlendirmiştir. Çakıryan, Zaven Efendi'ye 4 Nisan 1919 tarihli bir rapor takdim etmiştir. Raporda Ermeni Patrikhanesi adına yaptığı çalışmalarda, 750 Ermeni'nin Türk evlerinden kurtarıldığını, 35 Ermeni hükümlüden 18'inin hapisten çıkarıldığını, Ermeni kiliselerine ait çeşitli eşyaların geri alındığını ve Müslüman yapıldığını iddia ettiği Ermeni çocuklarının kayıtlı olduğu *Kadınlar İslâm Cemiyeti*'ne²⁸ ait 4 kayıt defterinin ele geçirildiğini bildirmektedir. Arakel İngiliz Siyasî Temsilciliği'ne suçlu gördüğü kişilerin cezalandırılmasıyla ilgili dilekçeler vermiş ve bu kişilerin Dâhiliye Nezâreti vasıtasıyla Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmasına çalışmıştır. Bu dilekçelerde başka Ermenilerin şikâyetlerini dillendirmekte zaman zaman da olayların içinde bulunmamış kişileri dahi zarar görmüş kişiler olarak takdim etmektedir.²⁹ Hem yetimlerin toplanması, hem de kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri malların geri alınmasında keyfî davranışlar sergilenmekte olup bu konularda Patrik Zaven Efendi'nin İngiliz otoritesine dayandığı görülmektedir. İngiliz Yüksek Komiserliği'nde kurulmuş olan Ermeni-Rum Şubesi bir taraftan suçlu gördükleri kişilerin listesini, diğer taraftan da iade edilecek mallarla ilgili bilgiler toplayıp bunların listelerini hazırlamışlardır.³⁰

Zaven Efendi yaklaşık 4000 Ermeni yetim çocuğun İstanbul'da Türk evlerinde saklandığını ortaya çıkardığını ancak "Kemalistlerin" kontrolünde olan bölgedeki Ermeni çocukları için bunların yapılamadığını iddia etmektedir. Adana'da kontrolün TBMM'ye geçmesinin hemen öncesinde ise oradaki yetimlerin Halep'e götürüldüğü, Batılı ve Ermeni hayırsever kişi ve kurumlar vasıtasıyla çok sayıda Ermeni çocuğun Anadolu'dan toplanarak Lübnan ve Suriye'deki mevcut yetimhanelere yerleştirildiklerini ifade etmektedir. Kendisi ve diğer Batılıların yetimlerle ilgili faaliyetleri Hatıratı'nda abartılı bir şekilde ele

²⁸ Cemiyet'in İngilizce karşılığına da bağlı olarak 'Kadınlar' ile karşıladığımız kelime 'Kadënlar' olarak yazılmıştır: 'Women's Islamic Association' bkz. Yeghiayan, s.284, dipnot 259. 'Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi' kastedilmektedir. (Yazarın Notu)

²⁹ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tebcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s.122. Bu eserde bu işle görevli şahsın ismi Çakıryan olarak verilmektedir. Bu da muhtemelen Hatırat'ta verilen kişi ile aynı şahıstır.

³⁰ İade edilen mallarla ilgili olarak bkz. Bülent Bakar "Malların İadesi", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Hikmet Özdemir (Ed.), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007.

alınırken Osmanlı hükûmetinin bu konuda yaptığı çabalar göz ardı edilerek hükûmetin Anadolu'dan toplayıp İstanbul'a getirdiği yetim kafilesine eşlik eden İngilizlerden övgüyle söz etmektedir. İstanbul hükûmeti tarafından getirtilen çocukların tamamı Ermeni olmayıp neredeyse yarısına yakınının Türk olduğu da anlaşılmaktadır.³¹ Hatıratların bir tarihî kaynak olarak özelliklerinden birisi de yazar-kahramanın olumsuz hareketlerini yansıtmaktan imtina etmesi ve yapılan işlerin neredeyse tümünün kendi marifeti gibi aktarma tasarrufudur. Nitekim İngiliz kuvvetlerine dayanan Ermeni Patrikhanesi sahipsiz kalmış Türk çocuklarını çeşitli yöntemlerle kaçırmak ve Hristiyan yapmak için gayret sarf ettiği görülmektedir. Çocuklardan bir kısmı İstanbul'a getirilmiş, Ermeni Patrikhanesi binasına ve genellikle İstanbul'daki Ermeni yetimhanelerine yerleştirilmişlerdir. İstanbul hükûmeti çocukların milliyetini belirlemek üzere Amerikalı, Türk ve Ermenilerden seçilmiş birer kadın temsilciden oluşan bir heyet oluşturmuştur. Ancak bu heyetteki Türk kadın üye dışlanarak, İtilâf Devletleri zabıtalılarının da yardımıyla içerisinde bazı evlerden zor kullanılarak içlerinde Müslüman çocuklarının da olduğu yetimler toplanmış, bu çocuklar Ermeni Patrikhanesi tarafından Polis Müdüriyeti'nin bile bilmediği bir yere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca İstanbul Polis Müdüriyeti'ne Patrikhane tarafından milliyeti şüpheli çocukları tespit etmek üzere Çakıryan yetkili memur olarak görevlendirilmiştir. Patrikhane'ye yetim toplama konusunda Osmanlı hükûmeti tarafından herhangi bir yetki verilmediğini de burada zikretmek gerekir. Ermeni Patrikhanesi ve İtilâf güçleri tarafından destek gören Ermeni gençleri Türklerin evlerine zorla girerek çocukları ve genç kızları kaçırmışlardır. Çakıryan da yetkilerini aşırıp tehcirdeki Ermeni zayıatını karşılamak üzere Müslüman çocuklarının zorla ailelerinden alınarak Hristiyanlaştırılmasına çalışmıştır. Müslüman olduğu tespit edilen genç kız ve çocuklar ise ailelerine teslim edilmemişlerdir. Zaven Efendi bu olayları daha aktif olarak takip ve tespit eden Polis Müdüriyeti'nin yetim meselesinden uzak tutulmasını Osmanlı hükûmetinden talep etmiş, böylece daha rahat hareket etmeyi amaçlamıştır. Özellikle Müslüman genç kız ve çocukların bu şekilde Patrikhane ile Rum ve Ermeni yetimhanelerine götürülmesi 1922 yılının başlarına kadar sürmüştür.³² Yetimler meselesi Ermeni temsilciler tarafından San Remo görüşmelerine de yansıtılarak İtilâf devletleri tahrik edilmiş ve bu konuda yapılacak nihaî barış

³¹ Yeghiayan, *age.*, s.186'da bu konuda geniş bilgi verilmektedir.

³² Zekeriya Türkmen, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması" *KÖK Araştırmalar*, Cilt II, Sayı 2, Güz 2000, s.271-274. Türkmen, bu önemli makalesinde Osmanlı arşivlerini kullanmıştır ve değerlendirmiştir. Değerlendirmesinde Osmanlı Dâhiliye Nezâreti'nin konuya dair ayrıntılı raporunda, kaçırılan çocuklar arasında Türk çocuklarının da olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Tehcirin, özellikle "soykırım" tezini savunan Ermeni araştırmacılarca yürütülen tek taraflı edebiyatında yetim çocuklar meselesi de tek yönlü ele alınmaktadır. Fakat Osmanlı arşiv belgeleri bu meselenin bir de Türk-Müslüman çocukları boyutu olduğunu açıkça göstermektedir.

anlaşmasına Osmanlı hükûmetine yaptırım getiren bir madde eklenmesine çalışılmıştır.³³

Zaven Efendi'nin göç ettirilen Ermenilerin mal ve eşyalarıyla da yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Tehcir edilen Ermenilerden bazıları eşyalarını kiliselere bırakmış bazıları da altın ve gümüş gibi değerli eşyalarını Osmanlı Bankası'na yatırmışlardır. Ermenilerin 1918 yılının sonlarından itibaren geri dönmelerinin ardından Osmanlı hükûmeti bu eşyaları sahiplerine tekrar teslim etmiştir. Ayrıca Ermeniler tarafından yaptırılan sigorta poliçeleri de (Union, Rossia ve New York şirketleri) hak sahiplerinin elinde bulunmaktaydı. Patriklik bu poliçeleri miras sahiplerine ölüm ve miras sertifikalarını vererek sigorta poliçelerinden doğan hakların hak sahiplerine ulaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak sigorta şirketleri tazminatları ödemekten imtina etmişler ve Patrikliğin verdiği ölüm ve miras sertifikalarını kabul etmemişlerdir. I. Damat Ferit Paşa hükûmeti döneminde (4 Mart-16 Mayıs 1919) Ermeni mallarının iadesi için bir komisyon kurulmuştur.³⁴

Zaven Efendi 1919 yılının Temmuz ayında oluşturduğu politik bir komisyon vasıtasıyla İstanbul hükûmetinden muhacirlerin ve yetim-öksüzlerin ihtiyaçlarının karşılanması için para yardımı talep etmiştir. Hükûmet 2000 poundluk bir para vermeyi taahhüt etmiş ancak bu para Patrikhane tarafından az bulunmuş ve bu sefer Ermenilerin yerleştirildiği şehir ve kasabalarda yer alan kilise ve manastırların gelirlerini talep etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Patrikhanenin talep ettiği yüksek ve abartılı miktardaki parayı verememesi üzerine konu Patrikhane tarafından İtilâf devletlerine aksettirilmiş, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi, Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Ermeni cemaati temsilcilerinin imzaladığı bir muhtırayı İtilâf devletlerine verilmiştir. Bu muhtırada: Ermeniler, Osmanlı hükûmetinden muhtelif hesaplar dolayısıyla talepleri olan meblağlardan bir avans olmak üzere şimdilik 2.000.000 İngiliz lirasının kendileri adına alınması, ayrıca Türkler tarafından 'yağma edilmiş' olan 309 manastır ile 2.000 kadar Ermeni kilisesi ve bunların ihtiva etmekte oldukları kıymetli eşyaya karşılık gelen tazminat talep edilmektedir. Paris Barış Konferansı Ermeni Murahhas Heyeti Reisi Bogos Nubar Paşa, İtilâf devletleri yüksek komiserlerinin Ermenilerin bu taleplerini desteklemekte olduklarını ve hatta İngiliz yüksek komiserinin bu yolda yardımını ispat etmek

³³ Bkz. San Remo Konferansı'na (18-26 Nisan 1920) Ermeni Temsilciler Tarafından Sunulan 25 Mart 1920 tarihli Mektup; Osman Olcay, *Sevr Andlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara Ait Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 426.

³⁴ Akça, agm., s.443.

üzere Bab-ı Ali'ye bir nota verdiğini hususî bir mektup ile Meclis-i Ali'ye arz etmiştir.³⁵

Ayrıca Patriklik 3 Ocak 1336/1920'de Ermenilerin "sürgünden gördüğü hasarları" anlatan bir tavriri Osmanlı hükûmetine vererek 200 manastır ve 2000'e yakın kiliseye ait malların iadesini talep etmiştir. Salih Paşa hükûmeti (8 Mart-2 Nisan 1920) bu talebe olumsuz bakmış ancak bu dönemde Ermeni Patrikhanesi'nin tehcir döneminde kaybolan eşyası için 500.000 lira tazminat ödenmesi için bir Kanun tasarısı hazırlanmıştır.³⁶

İttihatçıların Yargılanması Meselesi

Patrik Zaven Efendi'nin bu dönemde faaliyet gösterdiği diğer bir konu ise tehcirle ilgili suçlu saydıkları İttihatçıların cezalandırılmasının sağlanmasıdır. Patrik İstanbul'a henüz gelmeden İttihatçıların cezalandırılması hususu Mebusan Meclisi'nde Ermeni mebusları tarafından bir tavriri getirilmiş, yine verilen bir diğer tavriri Sait Halim Paşa ve Talat Paşa hükûmetlerinin tehciri de içine alan suçlardan yargılanmaları talep edilmiştir.³⁷ Talat Paşa kabinesinden sonra hükûmet eden Ahmet İzzet Paşa kabinesinin Dâhiliye Nazırı Fethi Bey mezalimi yapanların tedricen cezalandırılacaklarını ve mazlumlara da hükûmetin elinden gelen yardımı yapacağını beyan etmiştir.³⁸ 11 Kasım 1918'de kurulan Tefvik Paşa hükûmeti aralarında Rum ve Ermeni mebuslarının da bulunduğu *Tabkik-i Fecayi Komisyonu*'nu kurmuş ve bu komisyonun Anadolu'da on bölgede araştırma yapması kararlaştırılmıştır. Yine bu sürecin bir sonucu olarak 16 Aralık

³⁵ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.360; ayrıca bkz. Ömer E. Lütem, "1919 Paris Barış Konferansında Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz 2006.

³⁶ Akça, agm., s.446.

³⁷ Akça, s.441.

³⁸ Karacakaya, *age.*, s.309; 2 Kasım 1918'de, Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Maraş Mebusu Agop, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan ve Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendiler, hükûmete bir soru önergesi vererek; "vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedâbir hakkındaki kararnâme ile işbu kararnâme mucibince aher mahallere nakledilen eşhâsın emvâl ve emlâk ve matlubât-ı metrukeleri hakkındaki kararnâmeye tevfikân yapılan mezalimin mürettip ve failleri ile düçâr-ı gadr olanlar hakkında" hükûmetçe ne düşünüldüğünü öğrenmek istemişlerdi. Bu tavriri cevap veren Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, "her hangi bir adam, her hangi bir memur, bir kimsese zulüm ve gadr yapmışsa bunun hakkında bizim yeddimizde tahkikat evrakı var ise, sizi temin ederim ki bunları muhakemeye bila tehir sevk edeceğiz ve sevk etmekteyiz. Fakat hükûmetin nazar-ı ıttılardan hariç kalmış vukuat var ise evvelce de söylediğim gibi herkes için bâb-ı şikâyet açıktır; hakkını müdafaa etsin ve bu lazımdır, bunlar müracaat etsin, biz de tahkik ederiz. Mesuliyetleri tahakkuk ederse bu gibilerini bila tereddüt mahkemeye sevk ederiz. Zulm ve gadr yapmış olan, haksızlık etmiş olan memurların hiç bir suretle kanunun pençesinden kurtulmasını arzu etmiyoruz" demiştir. *Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi*, Cilt 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, s. 103.

1919'da üyeleri arasında Rum ve Ermenilerin bulunduğu İstanbul ve İstanbul dışındaki bazı merkezlerde divân-ı harp mahkemeleri kurulmuştur.³⁹

Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Millî Meclisi ile diğer ileri gelen bazı Ermeniler özellikle *Tabkik Heyetleri* ve *Divân-ı Harb-i Örfîlerin* kurulmasından sonra zanlı gösterilen kişileri ihbar ve şikâyet etmek üzere harekete geçmişlerdir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği ise bünyesinde 'Ermeni-Rum Şubesi' adında bir teşkilât kurmuş ve böylece Ermeni ve Rum Patriklikleri ile onların Anadolu'daki uzantıları da İttihatçı ihbarı ve avı üzerine çalışmışlardır. Kişilerin fişlendiği bu Şube'ye bilgiler İstanbul'daki Ermeni Haberleri Bürosu'ndan ya da İstanbul dışındaki Ermenilerden toplanmaktaydı. Özellikle taşradaki Ermeni kilise cemaat reisleri konuyla ilgili olarak ihbarlarda bulunmuşlar ve bu ihbarlar mahkemelerde değerlendirilmiştir.⁴⁰ Yargılamaların İttihatçı düşmanı olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası desteğinde 4 Mart 1919 tarihinde kurulan Damat Ferit Paşa hükûmetinin iktidara gelmesiyle kovuşturma ve cezalandırmaların çapı genişletilmiştir. Bu dönemde İstanbul'a dönmüş olan Zaven Efendi Ermenilere yapılan katliamın suçluların cezalandırılmasıyla ilgili olarak Damat Ferit Paşa hükûmetine baskı yapmaya başlamıştır. Nitekim İttihatçı düşmanlığı yapan hükûmet, Patriğin bu taleplerini de dikkate alarak, tehcir suçlularının cezalandırılması için divân-ı harpleri ve nizamiye mahkemelerinde yargılamak üzere zaman zaman Zaven Efendi'nin hazırlamış olduğu zanlı listeleriyle tutuklamalar yapmış ve bunları mahkemeye sevk etmiştir. İttihatçıların bazı ileri gelenleri yine Patriğin tazyikleriyle tutuklanıp Malta'ya sürülmüştür. Malta'ya sürülenlerin yargılanması ve cezalandırılabilmesi için yapılan çabalar ise boşa gitmiş, Ermeni patrikhanesinin verdiği raporlardan başka bir delil bulamayan İngiltere, bu sürgünleri serbest bırakmak zorunda kalmıştır.⁴¹ Ancak özellikle 5 Nisan 1920 tarihinde kurulan IV. Damat Ferit hükûmeti döneminde divan-ı harplerin yetkileri artırılarak, zanlıların savunmaları ellerinden alınmış ve idam dâhil çok sayıda mahkûmiyet kararı verilmiştir.⁴²

Anadolu'daki Ermenileri Örgütleme

Ermeni Patriği, Osmanlı başkentinin Ermenilerin savaş sonrası çok güvendikleri İtilâf devletlerinin eline geçmesi, Osmanlı ordusunun dağıtılması ve Anadolu'yu işgale başlayan Yunanlılar ve Rumlarla işbirliği yapılabileceğinin ortaya çıkmasıyla, I. Dünya Savaşı'ndaki gerçekleştiremedikleri siyasî hedeflerine çok yakın olduklarını düşünmektedir. Anadolu'da yeni oluşan *Kemalist hareketi*

³⁹ Akça, s.443.

⁴⁰ Ata, *age.*, s.121.

⁴¹ Kılıç, *age.*, s.287. Ayrıca yargılamalarla ilgili olarak bkz. Ata, *age.*, Malta sürgünleriyle ilgili olarak bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

⁴² Akça, s.448.

hedefleri açısından son derece tehlikeli bulan Ermeni Patriği çeşitli vasıtalarla bu hareketi engellemeye çalışmıştır. Bu yeni oluşum Zaven Efendi'nin kendi ifadesiyle Kemalistlerdir.

Amasya Genelgesi ile Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarında ise Ermenilerin isteklerinin kabul edilemeyeceği ve bunun için Türk milletinin direneceği kararı Ermeni Patriği'nin Millî Mücadele'ye karşı olan fikirlerini daha da belirginleştirmiştir. Erzurum Kongresi sonrasında 7 Ağustos 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın açıkladığı 10 maddelik beyannâmenin 3. maddesinde “Her türlü işgal ve müdahale Rum ve Ermenilik teşkili gayesine ma'tuf telakki edileceğinden müttelihden savunma ve direnme esası kabul edilmiştir. Hristiyan halka siyasi ve sosyal dengeyi bozacak surette yeni imtiyazlar verilmeyecektir” denilerek Ermeni Patrikhanesi'nin ulaşmak istediği Ermenistan fikriyatı önüne bir set çekilmekteydi.⁴³ Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da 22 Ağustos 1919'da Mavri Mira adındaki örgüt bünyesinde çeteler oluşturulduğunu, miting ve propagandalar tertip edildiğini ve Ermeni Patriği'nin de bunlarla işbirliğine girdiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Sivas Kongresi kararlarında Ermenilik ve Rumluk meselesi, madde biraz daha kuvvetli bir vurgu ile ifade edilmiştir.⁴⁵

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Askerî Nigehban Cemiyeti ve İngiliz Muhipleri Cemiyetleri'nin katılımıyla bir blok oluşturulmuş ve bu blok azınlıkları Kuvay-ı Milliye aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır.⁴⁶ Patrik bir taraftan da Millî Mücadele'nin İttihatçı bir hareket olduğu ve kurulacak ‘Ermeni Devleti’ne engel olacağı gibi yorumlarla “Kemalistleri” İtilâf devletleri ve onların kamuoyu nezdinde baştan suçlu konumuna düşürmek istemiştir. Ermeniler tarafından yapılan suçlamaların başında Millî Mücadele ile I. Dünya Savaşı'nda başlatılan “soykırım” tamamlandığı iddiaları yer almaktadır. Özellikle bu dönemde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin yayınladığı *Kemalist Mezâlim* adlı kitapta, daha önce “soykırım” suçu işleyen İttihatçıların Ankara hükûmetinde önemli yerlere geldikleri, Anadolu'da birçok yerin Ankara hükûmetinin eline geçtiği, ‘Kemalist Türkiye’de Hristiyanların öldürülmesine devam edildiği, bunun sebebinin Türkleştirme siyaseti olduğu, bunun bütün Hristiyanların öldürülerek gerçekleştirileceği’ ifade edilmektedir.⁴⁷ Patrik Zaven Efendi 3 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verdiği dilekçeyle Ankara hükûmetinin Hristiyanlara saldırmak için çete ve milislerin teşkilâtlandığını ifade etmiştir. Ayrıca ortaya çıkan asayişsizlikten Türk hükûmetinin sorumlu

⁴³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1991, s.55.

⁴⁴ Kılıç, *age.*, s.287.

⁴⁵ Tansel, *age.*, s.104.

⁴⁶ Akça, s.434.

⁴⁷ Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınları, Ankara, 1993, s.292. Bu sayfada kitabın adı, *Les Atrocités Kemalistes, Patriarcat Oecuménique* (Constantinople, 1922), s.117'ye atfen verilmektedir.

olduğu ama Doğu Hristiyanlarının koruyucusu ve mazlum milletlerin kurtarıcısı olan Müttefiklerin uygun görecekları tedbirleri almaları için istekte bulunmuştur.⁴⁸ Böylece işgal devletlerinin eline işgal için önemli bir bahane de verilmiş olacaktı. 22 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa Zaven Efendi'nin yukarıdaki iddialarına verdiği cevapta; "Patrik Zaven Efendi, milletin sırf millî hukukunu müdafaa emeliyle vücuda getirdiği vahdeti bir Ermeni veya anasır-ı gayr-ı Müslime aleyhtarlığı ile şâibedâr etmek istiyor. Bunun için hakikati bu kere de ayrıca açıklamaya mecburiyet görmüştür.⁴⁹ İtilâf devletlerinin Osmanlı üzerindeki çıkarlarını Ermeni çıkarlarının bir vasıtası olarak yönlendirmeye çalışan Ermeni Patriği, en başta basını kullanmış ve Batı kamuoyunda yaygın bir Türk düşmanlığı ile Ermeni mazlumiyeti tezini işlemeye çalışmıştır. Zaven Efendi'nin basın üzerinden yaptığı olumsuz propagandalar yine basın yoluyla engellenmeye çalışılmıştır.⁵⁰ Ermeni Patriği Zaven Efendi *Neologos* gazetesinde yayınladığı bir mektubunda, son Millî Mücadele hareketinden dolayı Ermenilerin göç etmeye başladıklarını iddia etmiştir. Bu iddiaya karşı Mustafa Kemal Paşa da harekete geçmiş ve bu iddianın doğru olmadığını ortaya koyarak Ermeni Patrikhanesi'nin Millî Mücadele aleyhindeki olumsuz propagandalarını engellemeye çalışmıştır.

Ankara hükûmetinin İstanbul'daki yargılamalara ve Ermeni Patrikhanesi'ne verdiği bir karşı mesaj da, Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanıp idam edilen Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin ailelerine maaş bağlanmasıdır.⁵¹

Zaven Efendi, daha sonra Lozan görüşmelerinde Ermeni Delegasyonu başkanı (Bâb-ı Âli baskını öncesinde Hariciye Nazırı da) olan Gabriel Noradungian'ın, eğer İttihatçılar güçlü kalmış olsalardı Ermeni coğrafyası için uygulanacak olan hakem usulüne razı olacaklarını ikna edildiğini aktarmaktadır. *Hatıralar*'ta verilen bilgiye göre, İttihatçılar Lozan'da Talat Paşa'nın Berlin'den gelerek katıldığı bir toplantı yapmış, bu toplantıdan sonra Noradungian, Cavit Bey, Necmeddin Molla ve diğer birkaç İttihatçı ile görüşmüş, bu görüşmede, hem Bâb-ı Âli hem de İttihatçı liderler İttihatçıların Ermenileri memnun etmek istemişler ve birkaç doğu memleketini Ermenilere vermeye razı olmuşlardır.⁵²

⁴⁸ Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 1996, s.68.

⁴⁹ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.340.

⁵⁰ Karacakaya, *Türk Kamuoyu*, s.355-357.

⁵¹ Akça, a.g.m., s.436.

⁵² Yeghiayan, *age.*, s.217.

Ermeni- Rum İşbirliği

Patriğin İstanbul'a geri dönüşü ile birlikte siyasî görüşlerinin keskinleştiği görülmektedir. 21 Ekim 1919 tarihinde *Pontus* gazetesine verdiği demeç burada aktarılmaya değerdir:

Müslüman vatandaşlarımızla teşrik-i mesâi edemeyiz ve bize verilen vaatlere asla inanamayız, biz Ermeniler Karadeniz Rumlarıyla birlikte hakkımızın yerine getirilmesini talepten geri durmayacağız, her iki milletin gün geçtikçe kuvvetlenen siyasî dayanışması sayesinde emellerimizi gerçekleştirebileceğiz, murahhas olarak gösterdiğimiz Venizelos'a büyük bir itimadımız vardır. Anadolu'dan pek az haber gelmekle birlikte alınan bilgilerden Ermenilere kötü muamelelerde bulunulduğu ve silah altına davet edildikleri bildiriliyor, ileride Ermeni Patrikhanesi'nin takip edeceği yol, Rum Patrikhanesi'nin takip edeceği harekete uygun olacaktır.⁵³

Bu demeciyle Zaven Efendi, Osmanlı Devleti'yle artık köprüleri attığını, Anadolu Rumları ve Yunanlılarla Anadolu'nun parçalanması konusunda anlaşmış ve Anadolu'daki Müslüman toplumla birlikte yaşama isteğini sona erdirdiğini ortaya koymaktadır. Ermeni Patrikhanesi savaş sonrasındaki hedeflerine ulaşmak amacıyla özellikle Rumlar, Yunanistan ve Rum Patrikhanesi ile işbirliği yapmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Patrik Zaven Efendi'nin daha İstanbul'a gelmesinden önce İstanbul'da Venizelos'un atadığı Yunan temsilcisi ile Fener Rum Ermeni Patrikhanesi tarafından yönetilen "Rum-Ermeni Birliği Komitesi" kurulmuş,⁵⁴ daha sonra Ermeni ve Fener Rum Patrikhanesi'nin idarî meclisleri bir araya gelerek politik bir anlaşma taslağı hazırlamışlar ve Yunan-Ermeni Anlaşması olarak bu taslağı onaylayarak Paris Barış Konferansı'na (18 Ocak 1919-24 Aralık 1920) sunmuşlardır. Bu anlaşma aslında 1918 yılında Venizelos'un ortaya koyduğu stratejinin önemli bir aşaması olarak Cenevre'de oluşturulan "Türkiye'de zulme uğramış milletler birliği" çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu çerçevede aynı zamanda Trabzon Metropolit Hrisontos'un temsil ettiği Rumlarla Ermeniler arasında bir işbirliği sağlanarak Pontus Devleti ve Ermenistan önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır.⁵⁵ Bu Anlaşma metninde aşağıdaki hususlar yer almıştır: Ermeniler ve Rumlar Osmanlı Devleti'nde aynı şehir ve köylerde birbirine yakın ilişkiler, komşuluklar kurabilen iki toplumdur. Türklerin diğer kalabalık İslâm milletleriyle tesis edemedikleri bir yakınlığı bu iki toplum sağlamıştır. İki toplum da artık Osmanlı'dan ayrılmak istemektedirler. Çünkü yüzyıllarca bu iki toplum üzerinde

⁵³ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.339, 340.

⁵⁴ Bige Sükan Yavuz, "Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 55, Mart 2003.

⁵⁵ Yusuf Sarıncay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 31, Mart 1995, ss.107-145, 125.

kötü yöntemler ve toleranstan uzak uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan reformlar, Tanzimat ve Anayasa dâhil olmak üzere bu durumu düzeltmemiştir. Patrik, bir tarafta baskın Türkler diğer tarafta kâfir olarak nitelendirilen Hristiyanlar olduğu şeklinde bir tasnifleme yaparak Rum ve Ermenilerin dışlandığını düşünmektedir. Rumlardan nüfus olarak 2.5 milyonunun ve Ermenilerden 1.5 milyonunun artık bu topraklarda olmadığını, Türklerin Ermenilerden beslenen parazitler olduklarını ve medeniyet için hiçbir şey üretmediklerini de ilâve ederek, eğer Ermenilerin ve Rumların kendi ülkelerinde yaşama imkânı yoksa o hâlde onlar Ermeni ya da Rum hükûmeti altında yaşamak istemektedirler. Bu anlaşmayla Rumlar Ermenilerin Karadeniz ve Akdeniz'de bir limana sahip olmasını ve Kilikya'nın da Ermenilere verilmesini onaylıyorlardı.⁵⁶ Zaven Efendi'nin Rum Patrikhanesi ve ona bağlı kiliselerde Türkler aleyhine düzenlenen toplantılara katılmıştır. Bu işbirliği özellikle Trabzon konusunun iki toplumun kurmayı düşledikleri Pontus ve Ermenistan devletlerinin sınırları çakışınca bozulmuştur. Trabzon Rum Metropoliti Hrisontos, kendi bölgesinin Ermeni toprağı olmasına razı olmamış ve 8 ay kaldığı yurt dışında bunu engellemeye çalışmıştır.⁵⁷

Ermeni-Rum işbirliğinin sağlanması için gerçekleştirilen girişimler yanında Zaven Efendi Anadolu'da dağınık hâldeki Ermeni toplumunun birliğini sağlamak amacıyla diğer mezheplere mensup Ermenileri bir çatı altında toplamaya,⁵⁸ Gregoryen dışında, Katolik ve Protestan Ermeni kiliselerini bir araya getirerek ortak hareket etmeyi sağlamaya çalışmıştır. Bunu üç mezhep ruhanî temsiliyetinin kabul ettiği bir anlaşma ile sağlamayı da başarmıştır. Bu anlaşma ile Ermenilerle ilgili meseleler (haberleşme, vasilik-yetimler, dullar ve sınır dışı edilenler-, göçmenler, Ermenilerin zararlarının telafisi, Ermeni bütçesi ve diğer konular) üzerinde uyum içinde çalışma kararı alınmıştır. Bunun dışında önemli siyasî konuların Paris'teki Ermeni delegasyonuna ya da kurulması hâlinde Ermeni hükûmetine bırakılması da tasarlanmıştır. Bu Ermeni Konseyi (*Hamazkayin Khorkurt*) dört Apostolik; iki Katolik ve iki Protestan Ermeni din adamından oluşacaktır. Bu organizasyonun görevi, millî istekleri Osmanlı Devleti'ne ve müttefik otoritelere iletmek, belirli konularda tavır belirlemek için görüşmeler yapmaktır. Ermeni Konseyi Pera'daki yeni binasında Türk galibiyetine kadar Ekim 1922'ye kadar her hafta toplanmıştır. Ermeni Konseyi'nin sekreterliğini yapmak üzere yeni bir "Bilgi Bürosu" kurulmuştur. Büroya bütçe tahsis edilmiş, büroda Ermeni dili uzmanı yanında, İngilizce ve Fransızca bilen Ermeniler ve yetim toplama bölümü de açılmıştır. Büro "Renaissance" adıyla kısa süreli bir gazete bile çıkarmıştır. Yapılan anlaşmaya,

⁵⁶ Yeghiayan, *age.*, s.193.

⁵⁷ Ali Güler, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Ankara, 1995, s. 108-111.

⁵⁸ Yeghiayan, s.173.

Protestan Ermenilerin temsilcisi Z. Bezciyan, Katolik Ermenilerin temsilcisi piskopos Sayeghian ve Apostik Ermenilerin temsilcisi Zaven Efendi imza atmışlardır.⁵⁹ Patrik *Hatıratı*'nda verdiği bazı belgeleri, Kasım 1922'de Kudüs'e götürülen Patrikhane Arşivi'nden 1938 yazında aldığını ifade etmektedir. Hatta bu arşivin tasnif edildiğini yazmaktadır. Ancak tasnif edildiği ifade ettiği bu arşivlerin bugün araştırmaya açık olmaması dikkate değerdir. Bu arşivde bulunan evraklarla ilgili olarak genel mahiyette çeşitli bilgiler de verilmektedir.⁶⁰

Zaven Efendi'nin Rusya himayesiyle Ermeni bağımsızlığını elde etme hedefi, Kafkas Ermenileri ve Gregoryan Ermeniliğinin en üst ruhanî makamı olan Eçmiyazin Katogikosluğu ile de sıkı ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. 1916 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin statüsünün değiştirilerek İstanbul dışına çıkarılmasının sebebinin Rusya ve Eçmiyazin Katogikosluğu ile ilişkisini kesmek olduğu yukarıda belirtilmişti. Zaven Efendi ikinci patriklik döneminde Ermeni Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki temsilcileri ile de sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu durum Taşnak hükûmeti devrilip yerine Bolşevik yanlısı hükûmet geldiğinde de değişmemiştir. Bu dönemde de Ermeni Millî Meclisi bir temsilcisini Erivan'a göndermiştir. Aynı şekilde yeni Bolşevik Ermeni hükûmeti de Tanuş Şahverdiyan adında yeni bir temsilci göndermiş ve rejim değişikliği Ermenistan'la olan ilişkileri olumsuz yönde etkilememiş, Patriklik yeni yönetimle de iyi ilişkiler içinde olmuş ve temsilciden Ermenistan'la ilgili düzenli bilgiler almıştır. Türk ordusunun İzmir'i geri almasının ardından Ermenilerin İstanbul'daki konumunun sarsılmasıyla Erivan'la yeniden temas kurulmaya çalışılmıştır.⁶¹

Ermeni Çeteleri ve Terör

Zaven Efendi, İstanbul'a dönüşünden itibaren Anadolu'da bir teşkilât kurarak, silah, mermi ve para yardımları toplamaya başlamıştır. Bir taraftan da emri altındaki din adamlarını Anadolu'nun çeşitli bölgelerine görevlendirerek Ermeni çetelerinin ve diğer unsurlarının teşkilâtlanmasına da çaba göstermiştir. Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'dan alınan izinle önce Diyarbakır'a gelmiş olan ve buradan Harput'a hareket etmiş olan Kilikya Piskoposu Kevod Kendighian Efendi'nin Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye yazdığı iki mektup bölgedeki 13. Kolordu Komutanlığı tarafından ele geçirilmiştir. Bu mektuplarda Ermeni Diyarbakır Kilisesi'nde komiteler teşkilâtlandırıldığı, kıyafet değiştiren iki papazın Diyarbakır'a gizlice geldiği, bölgede bulunan İngiliz müfettişlerine ek olarak, bölgeye gelecek müttefik Fransız generali için yer hazırlandığı, ayrıca bölgeye Fransız müfettişler getirilmekte olup 18 Ocak 1920 tarihinde

⁵⁹ Yeghiayan, s.188, 189.

⁶⁰ Yeghiayan, s.189.

⁶¹ Yeghiayan, s.236, 237.

gerçekleştirilecek Ermeni yortusundaki ayinde yapılacak işler planlanarak bir karışıklık çıkarılacağı ifade edilmektedir. Bu karışıklığın körüklenmesi için Halep'te oluşturulmuş Ermeni komitaları da işin içine katılarak bölgenin Müttefik işgaline girmesi sağlanacaktır. Bütün bu faaliyetler için Ermeni Murahhasası 6600 lira getirmiş, fakir Ermenilere ve Ermeni komitacılara dağıtmıştır. Böylece Ermeni Patrikhanesi'nin kendisine bağlı din adamlarının faaliyetlerini örgütlediği Ermeni komitacıları vasıtasıyla karışıklıklar çıkararak Mondros Mütarekesi gereği Fransız işgaline zemin hazırlanmak istendiği anlaşılmaktadır.⁶²

Zaven Efendi'nin terör faaliyetlerini desteklediği Diyarbakır olayından başka olaylarda da etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Zaven Efendi'nin Sait Halim Paşa, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azimli'yi şehit eden Ermeni katil Arşavir'le görüştüğü, kendisine pasaport ve para verdiği, gideceği Paris ve Amerika'daki dernek ve kişilere vermek üzere tavsiye mektupları verdiği ve takdis ettiği, bizzat Arşavir tarafından ifade edilmektedir.⁶³

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1920 tarihinde; "Ermeni Patrikhanesi'nin yaymaya çalıştığı Anadolu'da Ermeniler öldürüldü şeklindeki haberler tüm dünyayı aldatmak için kin ve hırsla yaratılan propagandaların niteliği ile ilgili olarak uygarlık ve insanlık dünyasının bir kere daha aydınlatılması ve bu suretle haksızlığa uğramış Türk milletinin iğrenç ve alçak bir suçlamadan arındırılması için İtilâf devletleri ile Amerika hükûmetinin adaletseverlik duygularına müracaat ediyoruz" demiştir. Mustafa Kemal Paşa 9 Mart 1920'de Kilikya bölgesinde Ermeni zulümlerinin bitirilmesi, ancak bu iş yapılırken yapılanların Ermeni kırımını şeklinde lanse edildiğini, yapılanların yanlış söylenti ve suçlamalara yer bırakmayacak şekilde idare edilmesi gerektiğini kolordulara bildirmiştir.⁶⁴

Adana ve çevresini işgal eden Fransız ordusunun içinde gönüllü Ermeni milisleri ile ayrıca 5000 Ermeni silah altına alınmıştır. Ayrıca Yunanistan, Ermenilere dağıtılmak üzere 5000 silah ve 8 milyon mermi vermiştir.⁶⁵ Ankara Antlaşması ile Çukurova Fransızlardan ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerinden temizlenmiştir. Ancak işgal döneminde yerli halka büyük bir mezalim yaşatan Ermeniler bölgeyi kendi kendilerine terk etmek zorunda kalmışlardır. Yaklaşık 150.000 Ermeni'nin bölgeyi terk ettiği bilinmektedir.⁶⁶ Patrikhane ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin fikirlerini kendi halkına da benimsettiği anlaşılmaktadır. Ankara Antlaşması ile hayal kırıklığına uğrayan

⁶² BOA HR. SYS 2543-10/26.15, 16 Ocak 1920.

⁶³ Kılıç, *age.*, s.290.

⁶⁴ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.365, 367.

⁶⁵ Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırım Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Bellekten*, Cilt XLI, Sayı 161, Ocak 1977, ss.137-156, 146, 157-175,

⁶⁶ Uras, *age.*, s.969.

Ermeniler dükkânlarını kapamış, bayraklarını indirmişler ve Patrikhane’de matem ayini yapmışlardır.⁶⁷ Zaven Efendi Adana’nın boşaltılmaya başlamasıyla birlikte burayı boşaltan Ermenilerin öncelikle İstanbul’a getirilmeleri için İtilâf Devletleri nezdinde çabalara başvurmuş ancak başarılı olamamıştır. Sonuç olarak bu Ermeniler yeniden Suriye’ye döndürüleceklerdir.⁶⁸ Millî Mücadele’den sonra Rum ve Ermeni ahalinin Anadolu’yu terk etmeye başlamasıyla Rum Patriği Meletios ve Ermeni Patriği Zaven Efendi, Rum ve Ermenileri muhaceretten vazgeçmelerini sağlamak amacıyla bir beyannâme neşretmişler ve bu beyannâme bütün kiliselerde okunmuştur. Fakat bu tarz girişimler de sonuç vermemiş ve Ermenilerin büyük bir kısmı Fransızlarla birlikte ülkeyi terk etmişlerdir.⁶⁹

Ancak yine de Türkiye’deki bütün Ermenilerin ayrılıkçı, komitacı olduğunu ve Patrikhane’nin etkisi altında olduğunu söylemek mümkün değildir. İstanbul’un işgalinden sonra Bedros Zeki Karabetyan etrafında toplanan Ermeniler Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti’ni kurmuşlar ve Anadolu’da filizlenen Kuvay-ı Milliye’ye yardımcı olmuşlardır. Hatta Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdikleri telgrafla bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁷⁰

1922 yılının Ocak ayında eski Kozan Mebusu Madreos Nalbandyan Ankara hükûmetinin İstanbul temsilcisi Hamit Beyi Patrik’le tanıştırmaya getirmiştir. Yaptıkları toplantı iki saatten fazla sürmüş, toplantıda savaş öncesi olaylar, Ermenilerin Türkiye’deki durumu, savaş sırasında Ermenilere uygulanan politikaları ve sürgünler konuşulmuştur. Patrik Zaven Efendi Anadolu’da soykırımların yaşandığını, Amasya ile Tokat şehirlerinde Ermenilerin sürüldüğünü ve *Kilikya* Ermenilerinin de korku içinde kendi topraklarından kaçmaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Hamit Bey ise Ermenilerin çözümü Avrupa’da değil Anadolu’da araması gerektiğini ifade etmiştir. Bu ifade üzerine Patrik “Eğer ağzımızı kapalı tutmamızı ve uygar dünyanın önünde sizin aleyhinize konuşmamamızı istiyorsanız bu zulme bir son verin” demiş ve karşılığında da Hamit Beyin bu konuşulanları Mustafa Kemal Paşa’ya iletceğini söylemesi üzerine toplantı bitirilmiştir. Ancak Patriğin ifadesine göre bu konu üzerine yeni bir temas ya da sonuç ortaya çıkmamıştır. Zaven Efendi hem İstanbul hem de Ankara hükûmetleri ile yapılan temaslardan olumlu bir sonuç alamadığını ifade etmektedir.⁷¹

⁶⁷ Kılıç, *age.*, s.289.

⁶⁸ Yeghiayan, *age.*, s. 229, 230.

⁶⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 733.

⁷⁰ Kılıç, s.291.

⁷¹ Yeghiayan, s.193.

Ermeni Meselesinin Uluslararasılaştırılması

I. Dünya Savaşı'nı bitiren mütarekelerin imzalanmasından sonra yenik devletlerle yapılacak barışın esaslarını tespit etmek üzere başlatılan görüşmeler Paris'te 18 Ocak 1919'da başlatılmıştır. Bir limana da sahip olabilecek *Büyük Ermenistan*'ı kurmak ve olabildiğince geniş toprakları elde edebilmek amacıyla propagandalar yapmak için Paris Barış Konferansı'nda üç ayrı Ermeni heyeti faaliyet göstermiştir. Birincisi Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki "Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu", Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan başkanlığındaki "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu" ve Kilikya (Sis) Ermeni Katogikosu Paul Terziyan başkanlığındaki "Din Adamları (Ruhanî) Delegasyonu". Bu delegasyonların ortak istekleri tehcir öncesinde nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Anadolu toprakları ile bu toprakların denize açılmasını sağlayacak bir liman olan Trabzon vilâyetini elde etmektir. Böylece büyük Ermenistan Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasındaki topraklarda kurulmuş olacaktı.⁷² Bogos Nubar Paşa I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin İtilâf güçleri ile birlikte savaştıklarını, bağımsızlığa hak kazandıklarını, Altı Osmanlı Vilâyeti, Kilikya ve Rusya Ermeniliğinden oluşacak bağımsız bir Ermeni hükûmeti kurulmasını talep etmiş, bu hükûmeti kurmak için de *düvel-i muazzezama*'nın ortak himayesi veya Milletler Cemiyeti'nin himayesi altına konulmasını istemiştir. Zaven Efendi tespit edilecek Ermenistan sınırı için hakemlik görevini kabul etmiş, onun hakemliği de ABD tarafından kabul edilmiştir.⁷³

Ermenistan kurulması fikri İtilâf devletlerinin gerek savaş içerisinde gerekse savaş sonrasında aslında fikir birliği içinde oldukları bir konudur. Ermenilerin bu konuda Batı ve Amerikan kamuoyunu kazandıkları ortaya çıkmaktadır. Özellikle savaş sonrasında yapılabildiği takdirde Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması hem Türklerin etki alanını daraltacak hem de Kafkasya Ermenistan'ı ile birleşerek Sovyet Rusya'ya karşı tampon bir ülke olarak konumlandırılabilir. Ancak Anadolu'da kurulacak bir Ermeni Devleti'nin dışarıdan bir güce ihtiyaç duyması hâlinde böyle bir statünün varlığından imtina edilmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Ermeni gücünü kullanma taktiği bu duruma taban tabana zıttır. Bunu yerine böyle bir devlet kurmak için Anadolu'ya güç kaydırma ihtimal dışı olacağından masa üstünde yapılan bütün Ermenistan kurgulamaları boşa çıkmıştır. Daha sonra İngiltere ve Fransa seçeneği yerine Amerikan faktörünü mandater devlet olarak devreye sokma girişimi ise Amerika'nın meseleyi yerinden ve bir de Türklerin açısından değerlendirmesi

⁷² Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, "Millî Mücadele Yıllarında Ermeni Sorunu ve Ermenilerin Avrupa'daki Faaliyetleri, *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 226, Haziran 2006, ss.99-104, 100.

⁷³ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.377.

üzerine başarısız olmuştur.⁷⁴ Amerika'nın manda konusunu yerinde incelemek üzere görevlendirdiği General Harbord'un başında bulunduğu 46 kişilik heyetin 1919 yılında verdiği rapor üzerine bu fikirden vazgeçmiştir. 1 Haziran 1920'de Amerikan Senatosu'nda yapılan oylamada Başkan Wilson'un Ermeni mandası önerisi oy çokluğuyla reddedilmiştir.⁷⁵

Ermeniler İtilâf devletleri tarafından küçük müttefik olarak görülmüştü. Paris Barış görüşmelerinde masada ortaya konulan Ermeni taleplerinin karşılanmasının öyle kolayca yerine getirilemeyeceği ortaya çıkmıştır. Nitekim Lord Curzon'un, Ermenilerin *Kilikya* (Çukurova, Adana ve havalisi) ile ilgili olarak fazla umutlanmamasını, müttefik ülkelerin bağımsız Ermenistan için düşünülen toprakların elde edilebilmesi için kuvvet veremeyeceğini, Ermenilerin kendi kuvvetlerinin de bunu sağlayamayacağını ve var olan Ermenistan topraklarına az da olsa Anadolu'dan küçük aktarımların yapılmasının yeterli görülmesi gerektiği konusundaki düşünceleri Aralık 1920'de Bogos Nubar Paşa tarafından Zaven Efendi'ye bildirilmiştir. Zaven Efendi bu durum üzerine Paris'e gitmeye karar vermiştir.⁷⁶ Zaven Efendi Paris'e giderken Ermeni Taşnak ve Ramgavar Partisi'nin isteklerini de beraberinde götürmüştür. Bu istekler, Ermenistan'a malî yardım sağlama, Ermenilerle ilgili Mütareke şartlarının uygulanmadığının İtilâf devletlerine bildirilmesi, Ermeni katliamı dolayısıyla bir bildiri yayınlanması ve protesto düzenlenmesi, "Türk Ermenistan'ının gerçek Ermenistan olarak tanınarak, Ermenilerin ikamet ettiği bölgelerin zorla işgal edilmesi ve Ermenilere verilmesi, Çukurova üzerindeki ısrarlar sürdürülmesi, Ermenistan'ın denize açılımının sağlanması ve Ermeni-Yunan dostluğu sürdürülmesidir.⁷⁷

Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler lehine ortaya çıkan gelişmeler üzerine görüşmelerin bir sonraki aşaması Londra Konferansı'dır. (12 Şubat 1920-10 Nisan 1920) Bu konferanslara Ermeni temsilcisi olarak Bogos Nubar Paşa, Ermenistan Cumhuriyeti temsilcisi Aharonyan ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve Anadolu Ermenileri temsilcisi olarak Patrik Zaven Efendi katılmışlardır. Patrik Zaven Efendi Londra'daki görüşmelerde Ermeni isteklerini dile getirmek üzere Patrikhane Meclisi tarafından görevlendirilmiştir.⁷⁸ Zaven Efendi'nin kendisinin yükümlü saydığı problem, Paris'teki Bogos Nubar Paşa ile Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonian arasındaki çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan uyumsuzlukları gidermek ve onların birlikte

⁷⁴ Olcay, *age.*, s.XXII.

⁷⁵ Harbord'un çalışmaları için bkz. Ali Karayaka, *Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Başkent Klîşe ve Matbaacılık, Ankara, 2001.

⁷⁶ Yeghiayan, s.203.

⁷⁷ Yeghiayan, s.205.

⁷⁸ Uras, *age.*, s.678.

çalışmasını sağlamaktır.⁷⁹ Patrik Zaven Efendi 12 Şubat 1920'de İstanbul'dan hareket etmiş, önce Paris'e, oradan da Londra'ya geçmiştir. Yola çıkmadan önce verdiği beyanatta "Milletin elem verici durumu malumdur. Dünyanın geleceğini ellerinde bulunduran zevata bunu anlatmak için Paris'e gidiyorum. Londra'ya da gitmem pek muhtemeldir" ifadesini kullanmıştır. Zaven Efendi'ye Paris'te Ermeni Katolik ve Protestanlarından birer temsilci katılacaktır.⁸⁰

Zaven Efendi'nin Paris ve Londra'da bu bağlamda çeşitli temasları olmuş, bir taraftan Londra Konferansı'nın alt komisyonlarında bilgi vermiş, diğer taraftan da çeşitli üst düzey devlet ve din adamları ile görüşmeler yapmıştır.

Patrik Zaven Efendi Londra Konferansı'nda Ermenistan sınırlarının çizildiği toplantılarda (ilk katılımı 26 Şubat 1920) bölge coğrafyasıyla ilgili bilgiler vermiştir. Kurul'da Ermeni coğrafyası olarak gösterilen topraklarda başlangıçtan beri ne kadar Ermeni bulunduğu sorulmuş ve ne kadar Ermeni varsa o kadar toprak kazanılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin bölgedeki Kürt, Yezidi ve Alevilerle olan münasebetleri gündeme gelmiştir. Patrik Zaven Efendi özellikle Alevilerle tarihte düşmanlık yaşanmadığını tam tersine samimiyet içerisinde bir hayat sürüldüğünü ifade etmektedir.⁸¹

Patrik, Konferans kurullarında katıldığı toplantılardan başka İngiliz Lord Cecil, Lord Curzon ve onun yardımcısı Lord Harding, Fransız Chambon ve Başbakan Millerand ve Yunan Başbakanı Venizelos gibi çeşitli üst düzey devlet adamları ile de görüşmüştür.

1 Mart 1920 tarihinde Bogos Nubar Paşa, Aharonyan ve diğer Ermeni yetkilileri Yunanistan Başbakanı Venizelos'un daveti üzerine yemekli bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantıda birçok siyasî konu yanında işbirliği, Girit'te çok sayıda Ermeni nüfustan, yeni bir Türkiye'de yer alacak Ermeni ve Yunanlıların vatandaşlıklarından bahsedilmiştir.⁸² Lord Cecil ile 5 Mart 1920 tarihindeki görüşmesinde Kilikya hakkında konuşulmuş, Fransa'nın kendisini Türkiye'ye sevdirmeye politikasının yanlışlığı üzerinde yorumlar yapılmış ve eğer Ermeniler zamanında silahlandırılıysaydı, onların Fransa'nın onuru için savaşabilecekleri belirtilmiştir. Bu görüşmede Zaven Efendi Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasını, Türk Devleti'nin ikinci dereceye sahip bir devlet hâline getirilmesini istemiş ve böylece İslâm tehlikesinin ortadan kaldırılacağını da ifade etmiştir.⁸³ 8 Mart 1920 tarihinde İngiltere Kralı V.George'u ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Patrik, İngiliz ordusunun birçok cephede Ermenilere verdiği desteğe teşekkür etmiş ve Kralın Türklerin İstanbul'da bulunuşu ile ilgili sorduğu soruya; Türklerin İstanbul'u

⁷⁹ Yeghiayan, s.231.

⁸⁰ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.362.

⁸¹ Yeghiayan, s.208.

⁸² Yeghiayan, s.208.

⁸³ Yeghiayan, s.208, 209.

boşaltmasıyla İslâm tehdidinin azalacağını ifade etmiştir. Kralın kendilerinin birçok Müslüman vatandaşları olduğu sözüne ama aynı zamanda İngiltere'nin Hristiyanların korunmasından da sorumlu olduğu sözüyle karşılık vermiştir.⁸⁴

Patrik 7 Nisan 1920 tarihinde beraberindeki Bogos Paşa ve Aharonyan'la birlikte İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'la 40 dakika süren bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede *Kilikya* bölgesine müdahale edemeyeceğini ifade eden Curzon kendi sorumluluğunun ancak "Kuzey Ermenistan"la sınırlı olduğunu belirtmiştir. Kafkasya'da bir savaşın olduğunu, bu savaşın durması için İngiltere'nin sınır konusunu bir sonuca götürmesi gerektiğini ifade eden Ermeni heyetine Curzon, bölgedeki İngiliz temsilcisi Oliver Wardrop'un gönderdiği bir telgrafla cevap vermiştir. Bu telgrafta Wardrop, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin oldukça gergin olduğunu ve gerginlik sonucu yol çıkacak bir savaşın bölgede Bolşevik istilasına yol açacağı endişesi taşıdığını, Fransız Yüksek Komisyon üyesiyle olası bir savaşı birlikte engellemeye çalıştığını belirtmektedir. Lord Curzon ayrıca Ermenilerin bölgedeki Tatarlara çok sayıda saldırıda bulunduğunu, Tatarları öldürdüklerini ve köylerini yıktıklarını belirterek, bu davranışlar yüzünden Ermenilere silah, cephane ve askerî kuvvet vermekten kaçınıldığını belirterek "Bu sorunlar, benim Ermenilere olan sempatiyi engelledi" şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁸⁵

Patrik Zaven Efendi bu görüşmelere rağmen kendi faaliyetlerinden rahatsız olan Fransa'nın Roma'dan Katolik Terziyan ve Adana'dan Katolik Başrahıp Sahag'ı getirttiğini ve böylece kendilerinin Fransa üzerindeki etkilerinin azaltıldığını ifade etmektedir. Patrik Zaven Londra'dayken 13 Mart 1920 tarihinde Katolik Sahag Adana'dan ayrılıp Paris'e hareket etmiştir. İstanbul Katolik Ermenilerinin dinî lideri olan Terziyan da Paris'e gelmiştir. Zaven Efendi Terziyan'ın Fransa'nın Roma büyükelçisi tarafından davet edildiğini ve bu davetin altında kesinlikle bir maksat olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Terziyan Paris'deki Ermeni Millî delegasyonunun toplantılarına katılmamış, gruba yanaşmamıştır. Aynı şekilde Sahag da Ermeni delegasyonunun çalışmalarına katılmamıştır. Sahag Fransız Cumhurbaşkanı Deschanel ve Başbakan Millerand'la toplantılar yapmıştır. Zaven Efendi *Kilikya* konusundaki telgraf ve dilekçelerin kopyalarını da ekleyerek Katolik Sahag'a göndermiş, kendisine Ermeni delegasyonunun pozisyonunu alıp almayacağını sormuş ve aldığı cevapta; Sahag'ın bir çıkış yolu sunmadığını ifade etmiştir. Londra'dan Paris'e döndüğü Kilikya konusunda yapılması gerekenleri tespit etmek için 16 Nisan'da Ermeni delegasyonunun yapacağı toplantıya onu da davet etmiş, fakat Sahag üst düzey Fransız makamlarıyla yapacağı toplantılarda olacağından bu toplantıya gelemeyeceğini ve Adana'dan gelen rapor ve telgraflardaki bilgilerin abartılı olduğu şeklinde bir cevap vermiştir. Yine Sahag, Katolik Ermenilerin

⁸⁴ Yeghiayan, s.209.

⁸⁵ Yeghiayan, s.210.

rahat durdukları ve bu yüzden de rahatsız edilmedikleri, Fransa'ya karşı olumsuz hareketler içinde bulunmayacakları, Türklerle birlikte yaşama isteğinde oldukları, ancak diğer Ermeni kamuoyunda hain ilân edilmemek için bunu açıkça söyleyemediklerini ifade etmektedir. Katolik Sahag delegasyondan ayrı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Venedik, Londra ve Manchester'e gitmiş, Fransa'nın *Kilikya*'yı boşaltması durumunda buradaki Ermenilerin savunması için İngiliz hükümetinden ricacı olmuştur. Sahag 18 Mayıs 1920'de Ermeni delegasyonu toplantısına katılmış, bu toplantıda Fransız hükümetiyle birlikte *Kilikya*'nın iç işleriyle ilgileneceğini, çünkü kendisinin *Kilikya* Ermenilerinin temsilcisi olduğunu ifade etmiştir. Toplantı da Sahag'ın *Kilikya*'daki durumu Fransız Dışişleri Bakanı'na iletmesi kararlaştırılmıştır. Sahag Londra ve Manchester'i ziyaret ettikten sonra Çukurova'ya dönmüş ve Fransızları protesto etmemiştir. Bu durum aslında İngiliz ve Fransız rekabetinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu rekabetin temeli daha önceki yıllara hatta Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır. Her iki devlet Ermeni heyetleri içerisinde kendilerine daha yakın gördükleri kişi ve grupları destekleyerek yürüttükleri politikanın dayanağı yapmaya çalışmışlardır.⁸⁶

Bir din adamı olarak yaptığı siyasî faaliyetlerin yanı sıra Zaven Efendi Londra'da büyük bir güce sahip olan İngiliz Ruhban sınıfının üst düzey temsilcileriyle de temasları olmuş, nitekim Anglikan Kilisesi Canterbury Başpiskoposu ile görüşmüştür. İlk görüşmesi 27 Şubat 1920'de olmuş, bu görüşmede Londra Başpapazı ile görüşerek Fransa'dan ümit kesildiğinden İngiliz Mandacılığı fikrini işlemeye başlamıştır. Buradan konunun Lordlar Kamarası'na iletileceği sözünü almıştır. 1 Mart 1920 tarihinde Londra Başpapazı'nı ziyaret ederek, ondan Türklerin Ermenilere yapılan katliamdan dolayı cezalandırılmalarını, eğer cezalandırılmazlarsa aynı şeyi başka yerde yeniden yapacaklarını bunun için de yardım etmesini istemiş o da konuyu Lordlar Kamarası'na götüreceği sözünü vermiştir. 9 Mart 1920'de yine Doğu Hristiyan şehitlerinin hatırasını anmak amacıyla Cantenbury Başpiskoposunun başkanlığında yapılan âyine katılmıştır. Bu ayinde Venizelos, Bogos Paşa gibi birçok katılımcı bulunmaktaydı. Ancak daha sonraki toplantılarda Patriğin bu faaliyetleri Ortodoks Kilisesi'nin diğer mezheplere bakış açısını sorgulayan soru ve eleştirilerle, pek de istediği gibi sonuçlanmamıştır. 12 Mart 1920 tarihinde Patriğin verdiği bir davete çok sayıda davetli katılmıştır. Bunlar arasında Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos, Asurlu Piskopos Yeprem Barsum, İngiliz Kilisesi'nden pek çok piskopos ve manastır temsilcileri bulunmaktaydı. Bu toplantıda da Zaven Efendi Gregoryan mezhebinin diğer mezheplere bakış açısından dolayı eleştirel sorulara muhatap olmuş ve din çevrelerinden elde ettiği desteğin bu toplantıyla birlikte istediği düzeyde olmadığı fikrine ulaşmıştır. 13 Mart 1920'de Anglikan Kilisesi Patrik onuruna Lambeth Sarayı'nda bir

⁸⁶ Yeghiayan, s. 208, 209, 225, 226.

resepsiyon vermiş, bu yemekte Venizelos ve Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos da bulunmuştur. Yemekte Anglikan Kilisesi lideri ve Venizelos birer konuşma yapmışlardır.⁸⁷

Müttefik ülkeler İtalya'nın başkanlığında Londra görüşmelerinin bir devamı olmak üzere San Remo'da (18-26 Nisan 1920) Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın son şeklini kararlaştırmak üzere toplanmıştır. Bu toplantıda da Ermeni heyetleri, Londra görüşmelerinde elde edilen sonuçları pekiştirmek ve geliştirmek için yer almışlardır. İtalya'ya Bogos Nubar Paşa ve Aharonyan gitmiş, Zaven Efendi Londra'da kalmış ve gelişmeleri buradan takip etmiştir. Ermeni heyeti İtalya'da Londra'da Ermenistan coğrafyası ile sözlü karara bağlanılan hususların yazıya geçirileceği ümidini taşımaktadır Ancak San Remo'da Ermenilerin istekleri yeniden müzakere konusu olmuş, İngiltere ve Fransa Ermeni delegasyonunun sözlerinden ziyade kendi askerî uzmanlarının verdikleri raporları dikkate almışlardır. Bu raporlarda Ermeni isteklerini yerine getirebilmek için gerekli askerî güç hesaba katılmış ve Ermeni delegasyonunun Londra'da verilen sözlerin gerçekleştirilemeyeceği söz konusu olmuştur. Özellikle bölgedeki Ermeni nüfusu üzerinde delegasyonunun müttefikleri ikna etme çabaları olduğu ve bir takım istatistikler sundukları anlaşılmaktadır. *Vilâyat-ı Sitté*'nin, esasta muhtemel kurulacak Ermenistan'ın başkentinin Erzurum olarak belirlendiği bile bilinmektedir. Kurulacak Ermenistan'ın başkenti olacak Erzurum'un Ermeni güçleriyle ele geçirilmesi mümkün olmadığından muhtemel sınırlar dışına çıkarıldı. İki Ermeni heyetinin verdiği bütün garantilere rağmen İngiliz askerî uzmanlar Foch ve Wilson'un raporlarına göre Ermenilere verilmesi kararlaştırılan bölgeyi ele geçirmek için Mustafa Kemal'e karşı 300.000 kişilik bir askerî güce sahip olunması gerektiği ortaya konulmuş ve bu sonuca göre Konsey'in tereddüdü artmıştır. Türkiye'den alınıp kurulacak Ermenistan'a verilecek topraklar meselesi Amerika Birleşik Devletleri'nin hakemliğine havale edilmiştir. Zaven Efendi bu durumda Ermeni davasının taraftarı olan Başkan Wilson'un hakemliği kabul etmesinden son derece memnun olup Wilson'un hakemliğinden kazançlı çıkılacağını düşünmektedir.⁸⁸ San Remo Toplantısı'nda, Ermeni delegasyonun başkanı Osmanlı Devleti'ni suçlayan ifadelerin çıkmasını sağlamış olmalarıdır. Osmanlı'nın çeşitli bahanelerle 800 bin Ermeni'yi yok ettiği ve 200 bin Rum ve Ermeni'nin yurtlarından sürüldüğü ve bu sebeplerle de Türklerin diğer uluslar üzerindeki hâkimiyetlerine son vermek gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁹

Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'dan çekilme hazırlıklarına başlayan Fransa'nın Ankara hükûmeti ile yürüttüğü müzakereler Zaven Efendi ve diğer Ermeni delegasyonunun özellikle Fransa nezdindeki çabalarını sonuçsuz

⁸⁷ Yeghiayan, s.212, 213, 215.

⁸⁸ Yeghiayan, *age.*, s.217.

⁸⁹ Öksüz, Okur, agm., s.100, 101.

bırakmıştır. Patrik ve diğer Ermeni temsilcileri, İtilâf devletlerinden bağımsız bir Ermenistan kurulması için gerekli olan desteği alamayacaklarını anlamalarının ardından tek çıkış yolunun kendi güçleriyle Ermeni Cumhuriyeti'ni kurma ve güçlendirmek olduğu, İzzet Paşa hükümetinin buna fazla itirazkâr olmayacağı düşüncesindedirler.⁹⁰

Bu görüşmelerden sonra Londra'dan ayrılarak yeniden Paris'e gelen Patrik Zaven Efendi, *Kilikya* konusunda aldığı haberler üzerine çeşitli yerlere müracaat etmeye başlamış ve bu konuda 6 Mayıs 1920 tarihinde Bogos Nubar Paşa, Dikran Şayian'la birlikte Fransa başbakanı Millerand'la bir görüşme yapmıştır. Yapılan görüşme, Fransa'nın Çukurova'yı boşaltmasından sonra oradaki Ermenilerin durumu üzerinde yoğunlaşmıştır. Fransa'nın yanında savaşan ve bu yüzden Türkiye'nin düşmanı olan Ermenilerin düşmanlarına direnemeyeceklerini ve öldürüleceklerini ifade etmiştir. Millerand, *Kilikya*'nın Türk egemenliğinde kalacağını, Fransız ordusunun çekilişinden sonra tedbir olarak oradaki Ermenilerin silahlandırıldığını, azınlık haklarının anlaşmayla garantiye alındığını, Bolşeviklerin Kafkasya'da ilerlediğini ve Ermeni Cumhuriyeti'nin de tehlikede olduğunu, *Kilikya* bölgesinde en az 100.000 kişilik bir kuvvet gerektiğini ve İtalya ve İngiltere'nin bölgeye kuvvet göndermek istemediğini, bunu Fransa'nın da sağlayamacağını ifade etmiştir.⁹¹ 10 Mayıs 1920'de aynı heyet bu defa, Fransa Cumhurbaşkanı Deschanel ile görüşmüştür. Patrik Zaven Efendi bu görüşmede çekilme sonrasında Ermenilerin korunması ile ilgili ne yapılabileceğini gündeme getirmiş ancak Cumhurbaşkanı Deschanel çok fazla kolonileri olduğunu, bunların Fransa'ya çok geldiğini ifade etmiş ve çekilme sonrasında alınacak tedbirleri Başbakan Millerand ve Genelkurmay Başkanı ile görüşülmesinin daha uygun olabileceğini ifade etmiştir. Zaven Efendi sonuç itibarıyla I. Dünya Savaşı sonrasında maddî ve manevî açılardan yorgun olan Fransa'nın Çukurova'dan çekilmesini engellemenin imkânsız olduğunu kavramış ve böylece özellikle *Kilikya* konusunda İngiltere ve Fransa'da yapılan girişimlerin nafiye olacağı düşüncesine sahip olmuştur. Fransızlar bölgedeki Hristiyanların güvenlik ve huzurlarını temin etmeden bölgeden ayrılmayacakları konusunda Ermeni delegasyonuna güvence vermişlerdir.⁹²

Zaven Efendi 27 Mayıs 1920 tarihinde son Ermeni delegasyonu toplantısına Paris'te katıldıktan sonra 5 Haziran 1920 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. Bu toplantıda kendisinden İstanbul'a Ermeni Millî Meclisi'ne Türkiye'ye barışçıl bir politika izlenmesi gerektiği, *Kilikya*'daki Ermenilerin savunmadan vazgeçmeden saldırı hâlinde olmaktan kaçınmaları gibi hususların aktarılması istenilmiştir. Zaven Efendi 11 Haziran 1920'de Ermeni Millî Meclisi'ne Avrupa'daki temaslarıyla ilgili bilgiler sunmuştur. Öncelikle başlangıçta geniş topraklara sahip

⁹⁰ Yeghiayan, s.224.

⁹¹ Yeghiayan, s.211.

⁹² Yeghiayan, s.212, 218.

bağımsız ve birleşik bir Ermenistan konusunda aldatıldıklarını ifade etmektedir.⁹³ Patrik Zaven Efendi, Ermenistan hududunun tayini için teklif olunan hakemlik vazifesinin Başkan Wilson tarafından kabul olduğundan bahsederek, bu konuda verilecek kararın uygulanmasının zorluklarla karşılaşmayacağını zannedildiğini ve bu hudut meselesinin çözümlenmesinin Türkiye'nin menfaatlerine de uygun düşüğünü beyan etmiştir. Ayrıca Kilikya katogikosu ile Ermeni Katolik patriğinin de *Kilikya* meselesi hakkında teşebbüslerde bulduklarını söylemiştir.⁹⁴ Ancak Ermenistan meselesinin çözülmesi için önerilen Amerikan mandası Amerikan senatosunda reddedilmiştir.⁹⁵

Bağımsız Ermenistan yolunda 1921 Nisanı'nda Lordlar Kamarası'nda Lord Curzon'un "Çukurova'da çoğunluğun Türkler'de bulunmasından dolayı bölgenin Türklerle terk edileceğini" ilân etmesi ve ardından Fransa ile yapılan anlaşmanın gereği olarak Fransızların bölgeden çekileceğinin anlaşılması üzerine, Patrik Zaven Efendi ile diğer din adamlarıyla diğer Ermeni çevrelerinin Paris Konferansı'na çektikleri telgraf ve gönderdikleri mektupların önemli etkisi olmuştur. Böylece 22-26 Mart 1922'de Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve İtalya Dışişleri Bakanı Schanzer'den oluşan Paris Konferansı'nda Milletler Cemiyeti'nin "Ermeni Ocağı" konusundaki kararına bağlı kalınacağı kabul edilmiştir. Böylece Büyük Ermenistan projesi rafa kaldırılmış ve "ocak" gibi belirsiz bir kavram ortaya atılmıştır.⁹⁶

Zaven Efendi'nin Sevr konusundaki görüşlerini de burada aktarmak gerekir. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması ile Trabzon dâhil olmak üzere önemli bir toprak parçası Ermenilere bırakılmıştı. Sevr Antlaşması, Ermenistan'ın sadece bağımsızlığını değil aynı zamanda varlığını da tanımıştır. Ermenistan'ın diğer Kafkas devletleriyle olan sınırlarının belirlenmesinde önemli bir güvence vermiştir. Bu Antlaşma Türkiye'de yaşayan Hristiyanlar için önemli avantajlar içermektedir. Antlaşma hem Ermeni Millî Meclisinin üyelerine hem de Ermeniler aleyhine olabilecek noktaları tespit ederek ilgili devletlere bildirmek amacıyla yetenekli hukukçu ve diplomatlara da sunulduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

⁹³ Yeghiayan, s.219.

⁹⁴ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.376.

⁹⁵ Öksüz, Okur, agm., s.102.

⁹⁶ Güler, Akgül, *age.*, s.308, 309.

⁹⁷ Yeghiayan, s.217.

Mudanya Mütarekesi, Lozan Görüşmeleri ve Patrikhane

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi sonrasında Millî Ermeni Meclisi ve Ermenistan Cumhuriyeti Temsil Kurulu yapılacak yeni barış anlaşmasında Sevr Anlaşması'nın Ermenistan ile ilgili kısımlarını kurtarmak için adımlar atmış ve bu da Patrik Zaven Efendi tarafından desteklenmiştir. Ancak İstanbul'da Ankara hükûmeti'nin ordusu ile şehre gelmiş olan Refet Paşa'yı ve İngiltere'nin çekingен hâlini gördükten sonra ümidini kesmeye başlamıştır. Ekim 1922'den sonra Ermeniler Türkiye'yi terk etmeye başlamışlardır. Zaven Efendi'nin bundan sonra Ermenilerin nereye yerleştirileceği ile ilgili çabalarını yoğunlaştırdığı görülmektedir. Zaven Efendi İstanbul'da bulunan Amerika Yüksek Komiseri Amiral Bristol ile bir görüşme yaparak Anadolu'dan ayrılacak olan Ermenilerin nereye yerleştirilmesi gerektiği konusunu gündeme getirmiş ve bu amaçla henüz İtilâf devletlerinin elinde olan Trakya'yı istemiştir. Bristol Patriğin bu isteğini gittiği Lozan'da gündeme getireceğini ifade etmiştir. Ancak Lozan'da Türk milliyetçilerinin Trakya'ya da geçme ihtimali Patriğin bu beklentisini de boşa çıkarmıştır.⁹⁸ Bu arada Rusya bir kısım Ermenileri yerleştirmek için çiftçi Ermenileri kabul edeceğini bildirmiş ve Patrik Zaven Efendi Lozan'da bulunan Amerikan Ermeni Derneği başkanı George R. Montgomery'yi bölgeye göndermiştir. Yunan ordusunun yenilmesi ve Batı Anadolu'dan tahliye edilmesiyle birlikte bu bölgelerdeki Ermenilerden bazıları İstanbul'a bazıları da Yunanlılara katılmıştır. Daha sonra yerli ve mülteci Ermeniler Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'a göç etmişlerdir.⁹⁹

Lozan'da Ermeni isteklerini savunmak üzere son bir ümitle Ermeni Cumhuriyeti heyeti ve Ermeni Millî Heyeti faaliyete geçmişlerdir. Aralarında sağladıkları ittifakla daha önceki bütün istekleri yeniden gündeme getirilmişlerdir. Heyet, birleşik ve müstakil bir Ermenistan'ın tahakkuku, geçici bir çare olarak millî ocağın kurulması ve Lozan Konferansı'na taraf olarak kabullerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁰⁰ Ermeni sempatisini olan devletlere yeniden müracaatla birlikte Lozan'daki Türk heyeti ile de müzakere edilmiştir. Ayrıca davalarını müdafaa etmek üzere bütün Ermeni kuruluşların temsilcilerinin Lozan'a gelmeleri sağlanmıştır. Bu görüşmelerde Ermeni heyeti tarafından Anadolu dışında kalan 700.000 Ermeni için yer istenilmiştir. İsmet Paşa Lozan'da Ermeni yurdu ve azınlıklar hukukunu baştan reddetmiş, Ermeni yurdu için Türk anayurdunda ayrılabilir bir karış toprak bulunmadığını, Ermenilerin Türkiye'de yaşaması için hiçbir engel olmadığını, bu çerçevede doğu vilâyetleri ile ve Kilikya'nın Türkiye'den ayrılmasının kabul edilemeyeceğini ifade

⁹⁸ Yeghiayan, s.239.

⁹⁹ Yeghiayan, s.238.

¹⁰⁰ Güler, s.311.

etmiştir.¹⁰¹ Dr. Rıza Nur azınlıklar alt komisyonunda Ermeni heyetinin konuşması isteğine şiddetle karşı çıkmış, Ermeni heyeti Türk heyetinin bulunmadığı bir oturumda talî komisyonunda konuşturulmuştur. Lord Curzon'un Dışişlerinin Ermeni-Türk konusu ile sorumlu olan yardımcısı Okporn ile yapılan görüşmelerde artık Ermeni meselesinin müttefikler için hayati bir mesele olmadığı ve bu yüzden Türkiye ile ilişkilerin kesilmeyeceği ifade edilmiştir. Lozan görüşmeleri esnasında Anadolu'da kalan Ermeni sayısı son derece az olduğundan Antlaşmada Ermenilere azınlık hakkı verilmiştir. Lozan görüşmelerine katılan Ermeni Heyetinin bütün çabalarına rağmen Anlaşma metninde Ermenilerle ilgili herhangi bir ifade yer almamıştır. 2 Şubat 1923 tarihinde Ermeni heyeti bir bildiri yayınlarak Lozan'ı terk etmiştir. Sonuç itibarıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'ya güvenerek Anadolu ve Kafkasya'da kurulması düşünülen büyük Ermeni Devleti'nin gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmış oldu. Lozan Barış Antlaşması'nda, Türk tezi kabul edilmiş ve Ermenilerin hiçbir ayrıcalık kabul edilmeden, Türkiye'nin ayrılmaz bir bütünü şeklinde, tam bir vatandaşlık hukuku içerisinde yaşamaları sağlanmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türk hükûmeti geri dönenlere iki yıl süre ile vatandaşlık hakkı vermesine rağmen Ermenilerin çoğunluğu artık Anadolu'da iki toplum arasında barış olamayacağı için geri dönmemişler, kalanlar da yurdu terk etmişlerdir.

Ermeni nüfusunun çoğunluğu Anadolu'yu boşaltırken kalmayı düşünen bazı Ermeniler Ankara Hükûmeti ve Millet Meclisi ile yakınlaşmak istemişlerdir. Bu arada Levon Paşalyan'ın Kemalistleri öldürmek için İstanbul'a birkaç kişi gönderdiği ve yine Lozan'da Taşnak ve Hınçak üyesi iki Ermeni grubunun Lozan'a geçtikleri ve Türk heyetine bir suikast planlandığı haberi verilmiştir. Bu gerginliğin giderilmesi için Ermeni ileri gelenleri Zaven Efendi'nin İstanbul'u teslim alan komutan Refet (Bele) Paşa'yı ziyaret etmesini istemişler ve O da görüşmüştür. Başka bir kaynakta Zaven Efendi'nin 4 Aralık 1922 tarihinde Refet Paşa tarafından çağrıldığı yazılmaktadır. Yapılan görüşmede bu ihbarın asılsız olduğu, Ermenilerin Türkiye'ye bağlı olduğu, yapılan hataların Taşnaklara ait olduğu Patrik ve yanındaki Mosdichian Hamamcıyan tarafından ifade edilmiştir. Patrik Zaven Efendi Ankara Hükûmetinin kendilerine şüpheyle baktığını ve bu durumun kendilerini sıkıntıya soktuğunu, ülkenin bir köşesinin kendileri için düzenlenmesi gerektiğini, bu yerin hükûmetin takdirinde olduğunu ve bunun için Ermenistan sınırlarının genişletilebileceği ifade edilmiştir. Bu şekilde bir toprak talebi Refet Paşa'yı kızdırmıştır. Diğer kaynakta verilen bilgiye göre, Refet Paşa kendisinden Lozan'daki Nuridingiyan başkanlığındaki Ermeni delegasyonuna bir telgraf göndererek, Türk Ermenilerini temsil etmeye yetkili tek delegasyonun İsmet Paşa delegasyonu olduğunu ifade etmesini istemiş ve O

¹⁰¹ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.409-410.

da bunu reddetmiştir.¹⁰² Daha sonra yaptığı temaslarda Refet Paşa Patriğin istifa etmesi gerektiğini ve yeni seçilecek Patriğin Ermeni Millî Meclisi'ni fesh etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zaven Efendi'nin bu görüşmesinden sonra Ermeni ileri gelenleri, Ermenilerin Ankara hükûmetiyle ilişkilerinin yetersiz olduğunu ve daha sıkı bir ilişkinin gerçekleştirilebilmesi için Zaven Efendi'nin bir engel teşkil ettiğini düşünmektedirler. Bunun sebebinin de Zaven Efendi'nin Osmanlı ve Ankara hükûmetinden ziyade Fransız ve İngilizlerle işbirliği içerisinde olması olarak gösterilmekteydi. 50 üyeli Ermeni Meclisi'nden oylamaya katılan 28 kişinin katılımıyla yapılan toplantıda Patriğin istifa kararı çıkmıştır. Bu durum üzerine Patrik Zaven Efendi daha Lozan görüşmeleri sürerken istifa etmeden 10 Aralık 1922 tarihinde İngiliz korumasında İstanbul'dan firar etmiştir. Varna'ya ulaştığında bu defa Lozan'daki Ermeni heyetiyle görüşmeler yaparak etkinliğini devam ettirmek istemiştir. İstifa etmeden ayrılışını Avrupa'daki Ermeni Millî Temsil Heyeti'ni ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni korumaya bağlamaktadır. Ancak Bulgaristan'da bulunurken İstanbul Ermeni Meclisi'nin aldığı karara istinaden 20 Mart 1923'de istifa etmek zorunda kalmış ve Lozan Antlaşması imzalanınca Bulgaristan'dan önce Kudüs'e sonra da memleketi olan 29 Şubat 1923'e Bağdat'a ulaşmış ve ölümüne kadar burada yaşamıştır.¹⁰³ Bir boğaz hastalığı nedeniyle konuşamaz hâle gelen Zaven Efendi, Bağdat'ta vefat etmiştir. Naaşı 10 Haziran 1947'de Kudüs'e nakledilerek orada toprağa verilmiştir.¹⁰⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin klasik devrinin tebaayı yönetme metodu olan “millet sistemi” ni devam ettirmek için yaptığı çabalar, Tanzimat ve sonrasındaki reformlar, devletin gayrimüslim unsurlarıyla olan ilişkilerinde ciddi bir dönüşüme de işaret edecektir. Nitekim 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi ile, devlet Osmanlılık şemsiyesi altında tutmaya çalıştığı Ermeni milleti içerisindeki milliyetçilik akımını ve bu akımın getirdiği ayrılıkçı hareketleri engelleyememiştir. Devletin gücünün tükendiği I. Dünya Savaşı sonrasında “Kayıp ülkenin görünen ruhu” olarak görülen Ermeni Patrikhanesi ve Patrik Zaven Efendi Anadolu'nun doğusu ile Karadeniz ve Akdeniz'de önemli limanları da içine alacak “Büyük Ermenistan” kurulması için büyük çaba sarf etmiştir. Zaven Efendi hem 1915 tehcirinde hem de savaş sonrasında Patriklik görevinde bulunmuştur. 1863 Nizamnâmesi'nin ortaya koyduğu yapının da bir sonucu olarak ruhanî kimliğinin yanı sıra Ermeni milliyetçiliğinin bir odak

¹⁰² Salâhi Sonyel, *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.427.

¹⁰³ Yeghiayan, s.239-241, 245, 262.

¹⁰⁴ Pamukciyan, *age.*, s. 210, Yeghiayan, *age.*, s.239, 240, 241, 245.

noktası olan Patrikhane ve Patriğin kurum ve kişi olarak Ermeni meselesi ile ilgili süreç ve olayların tam merkezinde yer almıştır. Ermeni Patriği Zaven Efendi de yeniden göreve geldiği 1918 yılının sonlarından 1922 yılının sonlarına kadar tehçire sebep olan olaylardan, I. Dünya Savaşı sonrasında yeniden dönüşün organizasyonu, yetimlerin korunması, Ermeni birliğinin kurulması, “Büyük Ermenistan’ın kurulması ve olabildiğince geniş tutulacak sınırlarının denize de çıkışını sağlayabilmek için Rum-Yunanlılar, İngiltere, Fransa ve İtalya ile işbirliğinin sağlanması, Ermeni komitacılığının desteklenmesine kadar birçok faaliyeti yürütmüştür. Bunları yaparken artık yok saydığı Osmanlı Hükûmeti ile ancak yürüttüğü faaliyetlere destek olduğu oranda temas sağlarken yönünü tamamen Ermeni Cumhuriyeti, İngiltere, Amerika ve Fransa’ya dönmüştür. Yurt içi ve yurt dışında yürüttüğü faaliyetler sonucunda hedeflerine bir adım kala devreye giren Millî Mücadele’nin ortaya koyduğu başarıyla çabaları sonuçsuz kalmış ve yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

- AKÇA, Bayram (2006) 1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetleri’nin Olaya Bakışı, İdris BAL, Mustafa ÇUFALI (Ed.), *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Lalezar Kitabevi, Ankara, 441-450.
- AKGÜL, Suat (2001) *Rusya’nın Doğu Anadolu Politikası*, Ankara.
- AKŞİN, Sina (1998) *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ATA, Feridun (2005) *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- BAKAR, Bülent (2007) Malların İadesi, *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, Hikmet ÖZDEMİR (Ed.), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
Hariçye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı-Dosya Emanteri [BOA HR. SYS], 2543-10/26 15/16 Ocak 1920.
- BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya (1999) *Adana Ermenilerinin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları (KÖKSAV), Ankara.
- GÖL, Hacer (2009) Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın Program ve Politikasında Ermeniler, *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, İbrahim ERDAL, Ahmet KARACAĞAĞ (Ed.), IQ Yayınları, Ankara, 159-184.
- GÜLER, Ali (1995) *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rizeliler Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara.
- GÜLER, Ali, AKGÜL Suat (1993) *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınları, Ankara.
- GÜNAYDIN, Adem (2007) *The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- İLTER, Erdal (1996) *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara.
- KARACAKAYA, Recep (2005) *Ermeni Meselesi (Kronoloji ve Kaynakça)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.

- KARACAKAYA, Recep (2005) *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- KARAYAKA, Ali (2001) *Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Başkent Klişe ve Matbaacılık, Ankara.
- KILIC, Davut (2001) Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915), *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos), Ankara, 49-64.
- KILIC, Davut (2009) *Tarihden Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- LÜTEM, Ömer E. (2006) 1919 Paris Barış Konferansında Ermeni Talepleri, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz.
- Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi*, Cilt 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 5.
- ÖKE, Mîm Kemal (1996) *Ermeni Sorunu, Uluslar Arası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- OLCAY, Osman (1981) *Sèvres Anlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantuların Tutanakları ve Bunlara Ait Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (1994) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 14, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I* (2006) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 78, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II* (2006) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 79, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III* (2006) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 80, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- ÖKSÜZ, Hikmet, OKUR, Mehmet (2006) Milli Mücadele Yıllarında Ermeni Sorunu ve Ermenilerin Avrupa'daki Faaliyetleri, *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 226 (Haziran), 99-104.
- PAMUKÇİYAN, Kevork (2003) *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV*, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- SARIHAN, Zeki (1996) *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SARINAY, Yusuf (1995) Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 31 (Haziran), 107-145.
- SERTÇELİK, Seyit (2009) *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Yayınları, Ankara.
- SONYEL, Salâhi R. (1977) Tehcir ve Kırım Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı, *Belleten*, Cilt XLI, Sayı 161 (Ocak).
- SONYEL, Salâhi R. (1993) *Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- SÜKAN, Yavuz Bige (2003) Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünölen Rum-Ermeni Konfederasyonu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 55 (Mart).
- SÜSLÜ, Azmi (1990) *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara.
- ŞİMSİR, Bilal (1985) *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TANSEL, Selahattin (1991) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2000) İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması, *KÖK Araştırmalar*, Cilt II, Sayı 2 (Güz).
- URAS, Esat (1987) *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Zaven DER YEGHAIYAN (2002) *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Vatche GHAZARIAN (Ed.), Tr. Ared MISIRLIYAN Mayreni Publishing, Barrington.

Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920

Selçuk URAL

Kafkas Üniversitesi

URAL, Selçuk, Doğu Vilâyetlerinde Asayiş Sorunu, 1919-1920. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 41-76.

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunların başında devletin bütünlüğünün korunması; asayiş meselesi geliyordu. Başka bir deyişle asayiş meselesi Sevr'e giden yolun en önemli konusu olmuştur. Zira Ermeni ve Rum taleplerinin çete faaliyetleriyle desteklendiği bir ortamda devletin eli kolu mütarekeyle bağlanmış durumdaydı. Mütarekeyi takiben Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı devletinin parçalanmasının yolunu açan azınlık talepleri dile getirildi. Osmanlı Hükûmeti gerek bu talep, gerekse orduların yeniden teşkilatlandırılması çerçevesinde Trabzon, Erzurum ve Van vilâyetlerinin sorumluluğunu 9.Ordu/15. Kolordu'ya, Diyarbakır, Bitlis ve Elazığ vilâyetlerinin asayişini ise 6. Ordu/13. Kolordu'ya bıraktı. 15. Kolordu Pontus ve Ermeni tehlikesini önlemekle, 13. Kolordu ise İngiliz, Nasturi ve Kürt ayrılıkçılarına karşı bölgeyi korumakla görevlendirildi. İngiliz makamları Türkiye'nin parçalanması doğrultusunda mütarekenin çeşitli maddelerini bahane ederek kolorduların teşkilât ve görevlerine yönelik itirazlar ileri sürdüler. Buna karşın Harbiye Nezâreti ve Genelkurmay Başkanlığı İngiliz entrikalarını sonuçsuz bırakmaya çabalarken Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 23 Temmuz 1919 tarihli beyânâtı ülkede şaşkınlığa yol açtı. Beyânâtta Millî Mücadele'yi ezmek adına Anadolu'nun doğusunda asayişsizliğin yaşandığı iddia edilerek İtilâf devletlerinin Osmanlı devletini parçalamasının önü açılmıştır.

Anahtar Kelimeler. Mondros Mütarekesi, Vilâyât-ı Şarkiye, Osmanlı Devleti, İngiltere, Ermeni, Rum.

URAL, Selçuk, Public Security Problem in Eastern Provinces, 1919-1920. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 41-76.

After signing Moudros Armistice, Ottoman government faced many problems. The first one was the protection of the State unity. The issue of public security was an important matter leading to Sèvres Treaty. Because the situation was tense for Ottoman government with Armenian and Greek demands supported by the band organizations. However, through making various precautions in order to protect public security, demands of Christian minorities were not permitted. At Paris Peace Conference, held after the Armistice, the minority demands seeking the collapse of Ottoman Government were again declared. In line with both these demands and

reorganization of the Army, Ottoman Government assigned the public security of Trabzon, Erzurum and Van to 9th Army/15th Army Corps and public security in Diyarbakır, Bitlis and Elazığ were under the responsibility of 6th Army/13th Army Corps. 15th Army Corps was responsible for preventing Armenian and Pontic Greek threat, and 13th Army corps was to protect the region against English, Nestorian and Kurdish separatists. Seeking collapse of Turkey, English authorities referred to the various acts of the Armistice to raise their objections to the tasks and organizations of Army Corps. While Ministry of Defense and General Staff were trying to compete against English intricacies, Grand Vizier Damat Ferit Pacha's declaration on 23 July 1919 confused the country. Claiming that there were public security problems in the East, this declaration aimed the defeat of Turkish National Struggle and led the disintegration Ottoman Government by Allied Countries.

Key words: Moudros Armistice, Eastern Provinces of Anatolia, Ottoman Government, Britain, Armenians, Pontic Greeks.

Giriş

Mütareke döneminde asayiş denince akla hiç kuşkusuz *Vilâyât-ı Şarkîye* (Doğu vilâyetleri) gelmekteydi. Çünkü 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 7. ve özellikle 24. maddesi bölgeyi doğrudan doğruya İtilâf devletlerinin hedefi hâline getirmişti. Dolayısıyla söz konusu maddeler hükûmete ve yerel makamlara ağır sorumluluklar yükliyordu.

24. madde kapsamında alınan önlemlere değinmeden önce Mondros'taki müzakerelere değinmekte fayda vardır. Zira 30 Ekim sonrası yaşanan siyasî ve askerî gelişmelerin kaynağını bu maddenin içeriği oluşturuyordu.

İngiliz Harp Dairesi (War Office) tarafından hazırlanan taslakta madde iki şıktan oluşuyordu; “Ermeni Vilâyât-ı Sittesi'nde iğtişâş zuhurunda mezkûr vilâyetlerin itilâf kuvvetleri tarafından işgali” ve “yedinci, onuncu ve onbeşinci maddelere ilâveten Sis, Haçin, Zeytin ve Ayıntab'ın işgali.”

28 Ekim'de madde üzerinde söz alan Rauf Bey, doğu vilâyetlerinde muhtemel bir işgalinin düzensizliği önlemeyeceğini aksine Ermenileri şımartarak kargaşayı artıracaklarını ileri sürdü. Amiral Calthorpe ise, maddenin İngiliz ve Amerikan kamuoyunu yatıştırmak için konulduğunu ve bölgeye asker göndermek niyetinde olmadıkları karşılığını verdi.¹ Madde hakkında 29 Ekim'de İstanbul'dan gönderilen talimatta şunlar yazıyordu: “*Vilâyât-ı Şarkîye'de mütemekkin bila tefrik cins ve mezhep bütiin abalının şimdîye kadar çektikleri alâm ve mesâibin tahfif ve tevhin edileceği bir zamanda emniyet ve asayişin teminine elimizdeki bütiin vesaitle çalışacağımız tabiidir. İdareye nezâret etmek üzere bir İngiliz kontrol beyetinin akt-i*

¹ Ali Fuad Türkeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s.48; Rauf Orbay, *Cebennem Değirmeni I*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.123.

sulbe kadar orada bulunmasına muvafakat edilebilir. Mütareke şerâiti meyânında böyle bir kaydın mevcudiyeti korkulan iğtişâş ve ihtilâli teshil eyleyeceği için oralardaki müslim ve gayrımüslim ahalinin menfaati bundan sarf-ı nazâr olunmasını icap eder." Rauf Bey talimat çerçevesinde dördüncü oturumda hükûmetin teklifini İngiliz heyetine ilettili. Amiral Calthorpe, teklifi göz ardı ederek maddenin olduğu gibi bırakılmasını ve hükûmetinin dışında Amerikalıların da dâhil olduğu bir kontrol heyetinin bölgeye gönderilmesini önerdi. Osmanlı heyeti ise istediğini alamayacağını anlayarak heyet meselesinin iki hükûmet arasında halledilmek üzere sonraya bırakılmasını istedi. Sonuç itibariyle 24. maddenin (a) fıkrası olduğu gibi bırakılırken (b) fıkrası 16. maddeye dâhil edildi.²

Osmanlı heyetinden Sadullah Bey, son oturumda Ermenilerin çete faaliyetlerine ağırlık vereceklerini belirterek en azından maddenin gizli tutulmasını istedi. Fakat Amiral Calthorpe, Wilson ilkelerine ters düştüğü gerekçesiyle teklifi geri çevirmiştir.³

Batum'un işgali *Elviye-i Selâse*'nin tahliyesini gündeme getirebilecekken, 24. madde İngiliz nüfuzunun Anadolu'nun içlerine kadar uzanmasına yol açabilirdi. Bu nedenle Enver Ziya Karal maddeyi Anadolu'nun parçalanması, Metin Ayışığı ise Ermenistan'ın Doğu Anadolu'ya doğru genişletilmesi projesinin aracı görmektedir.⁴ Türk tarihçilerine rağmen Ermeni tarihçisi Hovannissian'a göre, İngiltere ve ortakları Ermeni taleplerini görmezlikten gelerek Osmanlı Devleti'ne taviz vermişlerdir. Arnold Toynbee ise Türklerin Rus topraklarından (Güney Kafkasya kastediliyor) ve Çukurova'dan çıkarıldığını, buna karşın 24. maddenin Ermenilerin güvenliğini sağlamadığını iddia etmekteydi. Toynbee'ye göre, Türkleri altı vilâyetten (*vilâyât-ı sitte*) çıkarmak için güç kullanımı gerektiği ama bölgenin İngiltere'nin etkili harekât düzenleyebileceği alanın dışında kalmaktaydı. Bu eksiklik Güney Kafkasya ve Karadeniz'de kurulacak sıkı bir kontrolle giderilebilirdi.⁵

Paris'te (Barış Konferansı için) bulunan Ermeni heyetleri maddenin taşıdığı riskleri görmezlikten gelerek Büyük Ermenistan'ı kurmak için altı vilâyeti istemekten ve bu şekilde Anadolu sorununa dâhil olmaktan çekinmedi. 26 Şubat'ta Bogos Nubar Paşa ve Aharonyan, Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nde Türkiye'den Vilâyât-ı Sitte ile Elviye-i Selâse'yi, Gürcistan'dan

² Türkgeldi, *age.*, s.53; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz I*, İstanbul, 1962, s.402.

³ Bu ifade görünüşte askerî endişeden kaynaklanan maddenin gerçekte siyasi bir hedef gözetilerek kaleme alındığını gösteriyordu. Bu hedef Ermenistan'ın büyüülmesinden başka bir şey değildi. Türkgeldi, *age.*, s.62; "Rauf Orbay'ın Hatıraları" *Yakın Tarihimiz II*, İstanbul, 1962, s.48; Orbay, *age.*, s.145.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.561; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.173.

⁵ Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, Ph.Diss., Edinburg, 1997, s.137-139.

Tiflis vilâyetinin güney kısımları ve Erivan vilâyetinin Azerbaycan topraklarında kalan kısımlarının Ermenistan'a katılmasını talep ettiler. Fakat Wilson Prensipleri açısından meseleye bakıldığında toprakların büyüklüğü ile Ermeni nüfusu arasında bir denge kurmak mümkün olmadığı gibi Ermenistan söz konusu bölgeleri yönetebilecek alt yapıdan da yoksundu.⁶

Paris'teki Ermeni heyetleri Türkiye Ermenilerinin kaderini Ermenistan'ın kaderiyle birleştirmenin peşinde koşarken Erivan hükûmeti ise bağımsızlığın birinci yıl dönümünde (28 Mayıs 1919) Türk vilâyetlerinin ilhakını ve tek Ermenistan'ın kurulmasını içeren kararnâme'yi kabul etti. Böylece Ermenistan toprak meselesinin dışında siyaseten de Kafkasların dışına çıkararak Türkiye meselesine dâhil oldu. Türkiye'de millî mücadelenin henüz başlamadığı bir ortamda alınan bu kararda; Ermenistan'ın bütün hâlde yeniden kurulacağı ve Ermeni halkına refah sağlanacağı iddia edilirken Paris'teki Ermeni heyetlerinin bu amaç doğrultusunda ortak hareket etmeleri temin edildi.⁷

Aslında kararnâme Nisan 1919'da Tiflis'te gerçekleşen Mavera-yı Kafkasya Konferansı'nın bir uzantısıydı. Konferans İngilizler tarafından Kafkasya'da Gürcü-Azeri- Ermeni çatışmasına son vermek amacıyla tertiplenmişti. 25 Nisan 1919'da başlayan görüşmelerde Gürcü-Ermeni anlaşmazlığı Borçalı ve Ahılkelek'teki toprak değiş-tokuşuyla hâll edildi. İngilizler, Azerilerle sorunları çözmek adına Ermenilere benzer bir teklif yaptılar. Karabağ ve Zengezor'u Azerbaycan'a bırakmaları karşılığında Ermenistan'a Elviye-i Selâse'yi bırakmayı teklif ettiler.⁸ Bu şekilde Ermenistan'ın ilgisi batıya yöneltilirken doğu vilâyetleri hususunda daha cüretkâr politikalar izlemesinin önü açıldı. 13 Nisan 1919'da Kars'taki Türk yönetimine son verilmesi Erivan hükûmetini 24. maddenin sayesinde doğu vilâyetlerini ele geçirebileceği hususunda cesaretlendirdi.⁹

Mütarekenin ardından geçen 6 ay içinde Türk ordusu Bakü'den Kars'a oradan da Erzurum'a, 1914 sınırına çekildi. Yeni dönemde 1914 sınırlarının korunması devletin ve bölgenin geleceği açısından son derece önemliydi. Çünkü İngilizlerin çıkarları doğrultusunda mütarekeyi ihlâl ettikleri ve edecekleri Musul ve Elviye-i Selâse'de yaşanan siyasî ve askerî olaylar açıkça göstermişti. Artık verilecek yeni bir tavizin Anadolu'nun parçalanmasına yol açması kaçınılmazdı.

⁶ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.126; Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.349.

⁷ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s.260; *Albayrak*, 28 Ağustos 1335/1919, № 23.

⁸ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, Çev. s.320; Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, University of California Press, London, 1982, s.154-155.

⁹ ATASE İSH K.80/G.33/B.33-2; Yerasimos, *age.*, s.320-321; Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.136; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.44.

Anadolu'nun güvenliği, sınır hattında bulunan Trabzon, Erzurum ve Van vilâyetlerinin durumuyla yakından ilgiliydi. Çünkü bu vilâyetlerde asayişin temini hem iç güvenlik hem de sınırların korunması noktasında etkili önlemler alınmasını gerektiriyordu. Mütareke gereği iç güvenlik jandarmanın, sınırların emniyeti ise kolorduların sorumluluğuna bırakıldı. Fakat İngilizlerin müdahaleleri ve engellemeleri adı geçen kuruluşların sorumluluklarını yerine getirmelerini zorlaştırıyordu.

Askerî önlemlerin başında sınır güvenliğinde temel unsurlardan biri olan sınır karakollarının kurulması geliyordu. Harbiye Nezâreti 17 Ocak 1919'da sınır karakollarının kurulması kararı aldı. 9. Ordu Komutanlığı 13 Şubat'ta tümenlere gönderdiği yazıda; sınır boyunca her noktada ihlâllere meydan vermemek ve sınırı kontrol altında tutmak üzere karakollar tesis edileceğini belirterek 5. Tümen'in deniz sahilini takiben 2. ve 3. Tümen'in Tortum mıntukasında 5. ve 11. Tümen'in Eleşkirt'in kuzeydoğusundan başlayarak sınıra doğru 4. ve 12. Tümen'in ise Pasinler ovasında belirlenen yerlerde sınır karakolları kurmasını emretmiştir. Yazının devamında karakolların görevleri üç başlıkta ele alıyordu:

1. Huduttan geçmek isteyenler sıkı bir kontrol ile ifadeleri alındıktan sonra orduya bildirilecek ve alınan cevaba göre hareket edeceklerdir.
2. Harice çıkmak isteyenler de mutlaka karakollara sevk edilecektir. Karakollar bunlardan orduya mensup olmayanların yedilerinde mülkî amirlerin, ordu mensubu olanların da fırka, ordu komutanının verdiği vesikalar varsa ve bunlarda şüpheden ve tereddüitten arî ise kendilerine müsaade edilecektir.
3. Bu karakollara hükümetçe gümrük memurları tayin edilecektir. Onlarla askeriye müştereken çalışacaktır.¹⁰

Karakolların kuruluşunu tümenlerin sınır hattında konuşlandırılması izledi. Gürcistan ve Ermenistan'ın bölgeye yönelik taleplerini dikkate alan Harbiye Nezâreti, asayişin korunması ve sınır tecavüzlerinin yaşanmaması için tümenlerin sınır boyunca konuşlandırılmasını planladı.

Buna karşın İngiliz Genel Karargâhı, iki tümenin Erzincan ve Elazığ'a nakledilmesini gündeme getirdi. Bu talebin azınlıkların beklentilerine uygun olduğu Harbiye Nezâreti'nin Sadaret'e gönderdiği 30 Nisan tarihli yazısına konu edildi. Harbiye Nezâreti "Büyük Ermenistan" hayali peşinde koşan Ermenilerin bölgede huzuru kaçırmak ve vilâyetlerin savunmasını zaafa uğratmak için birliklerin iç kesimlerde konuşlandırılmasına çalıştıklarını iddia ederek doğuda ve Kafkasya'da yeni çatışmalara meydan vermemek için İngilizlerin uyarılmasını talep etti.¹¹ Yazıda iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi İngiliz talebinin arkasında Ermenistan'ın kuvvetlendirilmesi hedeflenmektedir. İngiltere, bölgede etkili bir harekât düzenleyecek kuvvetten yoksun olduğuna göre Ermenistan'ı Osmanlı

¹⁰ ATASE İSH K.394/G.221/B.221-1.

¹¹ ATASE İSH K.26/G.117/B.117-5.

devleti karşısında üstün bir konuma getirebilmek için 15. Kolordu'nun savaş kabiliyetini zayıflatmaya çalışmaktadır. Dikkate alınması gereken ikinci husus ise yeni çatışmaların çıkma ihtimaliydi. Ermeniler 24. maddenin içeriğine uygun kargaşalık çıkararak bunu doğu vilâyetlerine taşıyabilirlerdi.

Harbiye Nezâreti ve Genelkurmay Başkanlığı bölgede üstünlüğü korumak ve yeni sorunlar yaşamamak için 15. Kolordu Karargâhı ile 9. Kafkas Tümeni Erzurum'da, 12. Piyade Tümeni Horasan'da, 11. Kafkas Tümeni Van'da ve 3. Kafkas Tümeni Tortum'da konuşlandırıldı.¹² Trabzon Vilâyeti'nde Pontus tehlikesinin baş göstermesi üzerine 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa, İngilizlerin itirazlarını görmezden gelerek 3. Kafkas Tümeni'ni Trabzon'a kaydırarak kolordunun konumunu güçlendirdi. 3. Kafkas Tümeni'nin naklinin muhtemel bir İngiliz işgaline karşı vilâyetin savunmasını kuvvetlendirdiği de göz ardı edilemez. Çünkü İngiliz askerlerinin 4 Mart 1919'da Samsun'a çıkması bir sonraki hedefin Trabzon olacağı izlenimini veriyordu.¹³

Tümenlerin konuşlandırılması esnasında İngilizler kolordu mevcudunun düşürülmesini gündeme getirdiler. Buna göre işgal edilen bölgelerden gelen askerlerin terhis edilmesi gerekiyordu. Bunun arkasında Ermenilerin kuvvetlendirme düşüncesi yatmaktaydı. Karabekir Paşa'ya göre mevcutta indirime gidilmesi asayiş ve sınır güvenliğini zaafiyete uğratacağından uygulanmasına imkân yoktu.¹⁴ 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa ise 24 Mayıs 1919'da Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta; Ermeni mezaliminin sınıra dayandığı ve çetelerin Erzurum ve Van'a sızmaya çalıştığı bir ortamda muhtemel bir Ermeni saldırısının püskürtülebilmesi için kolordunun mevcudunun artırılması gerektiğini ifade ederek, İngilizlerin bu yöndeki başvurularına itibar edilmemesini istedi.¹⁵

Görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa aynen Karabekir Paşa gibi Ermenilerin hazırlıklarıyla kolordunun mevcudunun azaltılması arasında doğrudan bir ilişki kurmakta ve İngilizlerin dolaylı yollarla Ermenilerin Vilâyet-ı Şarkîye'yi işgal etmeleri için uygun zemin hazırlanmaya çalışıldığına inanmaktaydı.

Mütareke gereği iç güvenlik Dâhiliye Nezâreti'nin gözetiminde jandarma teşkilâtının sorumluluğuna bırakılıyordu. 26 Ocak 1919'da kesinlik kazanan yeni teşkilâta göre 78. 000 olması planlanan orduda nizamî birlikler 41.000, jandarma

¹² ATASE İSH K.27/G.6/B.6-1.

¹³ ATASE İSH K.32/G.67/B.67-1.

¹⁴ ATASE İSH K.195/G.240/B.240-1. Karabekir Paşa, Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği 25 Mayıs tarihli telgrafta; diğer kolordulara nazaran mevcudun fazlalığını dört tümene ve Erzurum Müstahkem Mevki ile Demiryolları Müdüriyeti'nin varlığına bağladı. Buna karşın sorumluluk bölgesinin geniş ve sorunlu olmasını gerekçe göstererek mevcudun korunmasını gerektiğinin altını çizdi. ATASE İSH K.175/G.114/B.114-1, 2.

¹⁵ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* [HTVD] Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 77.

teşkilâtı ise 37.000 civarında bir mevcuda sahip olacaktı¹⁶. Görülüyor ki, silahlı kuvvetlerin aşağı yukarı yarısı jandarmada istihdam edilecekti. Dolayısıyla terhisle birlikte jandarmanın kuvvetlendirilmesine yönelik emirlerin yayınlanması tesadüf değildi. 5 Kasım'da Müsteşar İsmet (İnönü) Bey ordu komutanlıklarına gönderdiği yazıda tümenlerde istihdam edilen jandarma subaylarının jandarma komutanlığına iadesini emretti.¹⁷ İsmet Bey 7 Kasım'da ise iki gün önceki emrin derhal yerine getirilmesi ve nakli gerçekleşen askerlerin sayısı hakkında Jandarma Genel Komutanlığı'na bilgi verilmesini istedi.¹⁸

27 Kasım 1918'de 1301-1309 doğumluların terhisine başlanırken aynı zamanda Padişah'ın tahta çıktığı tarih olan 3 Temmuz 1918'den önce firar edenlere ve bakaya durumundakilere af getirildi. Bu kararlar bir yandan terhis sırasında yaşanması muhtemel firarların önüne geçilmesi diğer yandan savaş sırasında askerden kaçan ve mütareke döneminde asayişin önünde ciddi bir engel teşkil eden firarileri topluma kazandırmak hedefleniyordu. Gayrimüslimler arasında kaçak ve bakaya durumunda olanların çokluğu dikkate alınırca, affın çeteciliği zayıflatacağı ve jandarma teşkilâtının yükünü azaltacağı rahatlıkla söylenebilir.¹⁹

Harbiye Nezâreti'nin bütün bu karar ve çabalarına rağmen Dâhiliye Nezâreti'nin doğu vilâyetlerindeki jandarmanın kuvvetlendirilmesi hususundaki çalışmaları ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.²⁰ Esasında bu tarihlerde zaaf içerisinde olan sadece Dâhiliye Nezâreti değildi. Yerel makamlarda da bir nemelazımcılık ve tembellik kendini hemen gösteriyordu. 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa 28 Ocak 1919'da Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği raporda mevcut hâli şöyle tasvir ediyordu:

Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerinin düşmandan geri alınmasından bir sene geçtiği hâlde, hiç bir iş görülmedi. Halen tekmil memurlar bir şey bekler gibi boş durmakta ve kendi menfaatleriyle meşgul olmaktadır. Ahali, emâkin, arazi perişan, iş çok, ihtiyaç fazla, fakat kimsede faaliyetten eser yok. Suiistimal namütenahi devletin, milletin ve vatanın hayatı idamesi tehlike tevlit edebilir. Bu mahzurların önünü almak için acilen bu mıntikalara muktedir adamlar tayini önemlidir. Bu mıntıkada idare amirlerinin hemen değiştirilerek yerlerine muktedir ve namuslu adamların tayini muktezidir...

Bu nedenlerden ötürü Sadaret, Harbiye Nezâreti'nden jandarmaya verdiği desteği artırmasını istedi. Talebin tam manasıyla yerine getirilmesi mümkün gözüküyordu. Çünkü 9. Ordu sınırın korunmasında sorun yaşarken bir de

¹⁶ ATASE İSH K.27/G.9/B.9-1, 2, 3, 4, 5, 6.

¹⁷ ATASE İSH K.9/G.59/B.59-4.

¹⁸ ATASE İSH K.9/G.59/B.59-7, 8.

¹⁹ *Hadisat*, 28 Teşrin-i sani 1334/28 Kasım 1918, № 40.

²⁰ ATASE İSH K.10/G.145/B.145-1, 2.

jandarmanın görevini üstlenmesi bölgenin güvenliğinde ciddi zaafiyetler meydana getirebilirdi. Bu sebeple Harbiye Nezâreti, doğu vilâyetlerindeki eksikliğin başka kaynaklardan giderilmesini talep etti.²¹ Fakat eldeki imkânlarla jandarma teşkilâtının takviyesinin zaman alacağı anlaşılınca Harbiye Nazırı Ferit Paşa, 26 Ocak 1919'da 9. Ordu Komutanlığı'na asayişin korunmasında ortaya çıkan sorunların hükûmeti zor durumda bırakacağını haber vererek İtilâf müdahalesine maruz kalmamak için mülkî idareye yardım edilmesini emretti. Harbiye Nezâreti yazısında şu hususlara yer vermektedir:

Son günlerde memleketin bazı taraflarında çapulculukta mütevellid bir takım asayişsizlik yüz göstermeye başladı. Mütareke esnasında vuku bulan bu gibi halet hükûmeti müşkil bir vaziyet ve belki de bir müdahale karşısında bulundurabilir. Bunun için hükûmet-i mülkiyeye orduca azamî muavenet icab etmektedir. Nezâretin 22/2/35 tarih ve 823 numaralı tamimi veçhile umum efrâd kamilen teslih edilmiş bulunacaklarından muaveneti yalnız muharib piyade ve süvari ile değil icabında topçu, mitralyöz, nakliye ve gayrı muharib efrâd ile de yapmak mecburiyeti vardır. Buna nazaran ihzarât yapılp lüzum hâlinde her türlü muavenetten geri durulmaması rica olunur.²²

9. Ordu Komutanlığı, 6. Ordu/13. Kolordu'nun sorumluluk bölgesinde olmasına karşın ordunun arkasını emniyete almak amacıyla Beyazıt'ta bulunan istihkâm taburunu Bitlis vilâyetine gönderdi.²³ İstihkâm taburunun naklinden yaklaşık iki ay sonra General Allenby, 12 Şubat 1919'da Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği notada; 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın görevine son verilmesini, ordunun ve jandarmanın lağvedilerek silahlarının teslimini talep etti.²⁴

Beklenmedik bu gelişme üzerine Bitlis ve Elazığ vilâyetleri 17 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne General Allenby'nin notasının yeni işgallere zemin oluşturacağını beyan ederek buna engel olmak üzere adı geçen vilâyetlerin sorumluluğunun 9. Ordu'ya bırakılmasını talep ettiler. Dâhiliye Nezâreti, konuyu derhal Sadaret makamına ve Harbiye Nezâreti'ne ilettili.²⁵ Harbiye

²¹ *Türk İstiklal Harbi I*, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.248; Yakup Şevki Paşa'nın şikâyetine konu olan hususlarda bir yıl boyunca iyileşme görülmediği Fevzi Paşa'nın başkanlığını yaptığı tahkik heyetinin Vilâyet-ı Şarkiye'de yaptığı incelemeler sonucunda kaleme aldığı 12 Aralık 1919 tarihli raporunda bir kez daha ortaya çıkmıştır. BOA DH.İ.U.M 19-10/1-23.

²² ATASE İSH K.17/G.31/B.31-1.

²³ ATASE İSH K.1/G.17/B.17-1.

²⁴ BOA DH.KMS 50-1/83; Mütarekede küçültülmesi öngörülen ordu, notada ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Jandarma kuvvetleri de, terhis edilmek suretiyle kolordu bölgesinde mevcut huzur ve güven ortamı yok edilerek, asayişsizliğin kök salması arzulanıyordu. Böyle bir ortamda doğu vilâyetlerinin tamamı İngiliz müdahalesine açık hâle gelecekti. Ayrıca mülkî memurlar, İngiliz generalinin emirlerini dikkate almaya zorlanmaktaydı. Bu durumda Osmanlı hükûmetinin bölgede gücü ve söz hakkı kalmayacaktı.

²⁵ ATASE İSH K.21/G.58/B.58-5.

Nezâreti, 9. Ordu'nun bu yükü kaldıramayacağını, birliklerin Ermeni ve Gürcü tehdidi ve iâşe temini gibi hususlar gözetilerek konuşlandırıldığını, mevcut yapıyla adı geçen vilâyetlerin asayişinin sağlanamayacağını öne sürerek talebi geri çevirdi. Ayrıca İngiliz kuvvetlerinin Diyarbakır'ı işgal etmeleri durumunda 6.Ordu'nun bu vilâyetlere çekilmesinin planlandığını belirterek iki vilâyetin 9.Ordu'ya bağlanamayacağını belirtti.²⁶

General Allenby'in 6. Ordu'ya yönelik talepleri Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis vilâyetlerinde jandarma teşkilâtlarının süratle takviyesini gerektiriyordu. Aksi takdirde güney vilâyetlerinin işgaline zemin hazırlanacak ve 15. Kolordu iki ateş arasında bırakılacaktı.²⁷ Bu tehlikelere karşın Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, 13 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; jandarmanın artırılmasına yönelik isteğinin dikkate alınmamasından şikâyet ederek, İngilizlerin vilâyet dâhilinde başlattıkları siyasî girişimler ve kışkırtmalara karşılık kendilerinin de kamuoyunu aydınlatmak için çeşitli heyetler tertip ederek özellikle Mardin ve Siverek'te halkla temasta bulunulmasını önerdi.²⁸

İngilizler ile Osmanlı hükûmeti arasında 13. Kolordu'nun lağvedilmesine yönelik görüşmeler Eylül ayına kadar devam etti. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa 13. Kolordu'nun lağvedilmesi durumunda doğu vilâyetlerinin bütünüyle tehlide açık hâle geleceğini savunuyordu. Bu nedenle 3.Ordu Müfettişi Vekili sıfatıyla 9 Ağustos 1919'da Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta kolordunun lağvedilmesinin bölgede ikinci bir İzmir olayına neden olabileceğine dikkat çekerek kolordunun 3. Ordu Müfettişliği'ne bağlanmasını talep etti.²⁹

15. Kolordu, Sivas kongresinden ardından Bitlis'i yeniden takviye etmek ihtiyacı duydu. Çünkü Elazığ Valisi Ali Galip Bey'in, İngiliz subayı Binbaşı Noel'in kışkırtmasıyla Sivas Kongresi'ni basma girişiminin engellenmesinden sonra bölücü faaliyetlerin kolordu bölgesine sıçraması ihtimaline karşı Bitlis'teki tabur 19 Kasım 1919'da bir piyade taburu ve bir batarya ile takviye edildi.³⁰

Asayişin korunmasında öne çıkan hususlardan biri de Ermeni göçmenlerinin iskânı meselesiydi. Bölgeye göçmen kisvesi altında komitacıların sızarak yeni bir Türk-Ermeni çatışmasından ve 24. maddenin tatbikine zemin hazırlanmasından ciddi şekilde endişe ediliyordu. Dolayısıyla hassas durumdaki sınır vilâyetlerine

²⁶ ATASE İŞH K.21/G.58/B.58-1, 2.

²⁷ ATASE İŞH K.55/G.61/B.61-3.

²⁸ BOA DH.EUM.AYŞ 16/5.

²⁹ ATASE İŞH K.28/G.81/B.81-1. İngilizlerin, 13. Kolordu'nun lağvedilmesine dair talepleri Fransızlarla 15 Eylül 1919'da imzaladıkları Suriye Anlaşması'na kadar devam etti. Bu anlaşmayla İngilizler, Musul vilâyeti dâhil bütün Irak'ın hakimiyetini ele geçirirken, Anadolu'nun güney sancakları Fransızlara bırakıldı. Böylelikle kolorduya ilişkin sorunlar, Fransızlara havale edilse de bölgede yaşanan Türk-Fransız mücadelesi bu sorunu tamamen gündemden düşürmüştür.

³⁰ BOA DH.KMS 54-3/43.

muhacir iskân edilmek istenmiyordu. Harbiye Nezâreti, 15 Haziran 1919'da Sadaret'e gönderdiği yazıda endişelere yer verdiği gibi vilâyetlerin hem iktisaden hem de barınma hususunda iskâna elverişli olmadığını ifade etti:

Bayezid'den baş göstermeğe başlayan Ermeni sızıntısı az zamanda Van'dan Hopa'ya kadar bütün hudut üzerinde tevessü edecek bir mahiyettedir. Buna mümanaat resmî kuvvetlerimizin her türlü teşebbüsât-ı mukabelesiyle kabil olacaktır. 9 Haziran 35 tarih ve 343317/415 numaralı emr-i Sadaretpenahi üzerine Nezâret-i acizi tedâbir-i lazime ittihazını Kolordu'ya tebliğ etmiştir. Ancak bu mıntıkaya bir de Ermeni muhacirinin avdeti meselesini de halletmek lazımdır. Ordu-yu Osmanî Erzurum ve havalisini istirdat ederken Müslüman halk kendi köylerini harap bir hâlde görünce kısm-ı azamı mecburen boş olan ve tahripten kurtulmuş bulunan Ermeni köylerine yerleşmişlerdir. Bugün Ermeni muhacirleri avdet edecek olurlarsa, Müslümanlar kâmilten açıkta kalacaklardır. Binaenaleyh evvel emirde bu Müslüman halkın iskân meselesini temin eylemek lazımdır. Kafkasya'ya hicret eylemiş bulunan Ermenilerin elyevm açıkta buldukları mevzu-ı bahis olamaz. Çünkü Sankamış, Kars, Gümrü, Erivan ve Ahılkelek İğdır vesaire gibi Ermeni idaresi altında bulunan kasabalardaki kışla ve hastahaneler iki yüz bin kişiden fazla insan istiabına kâfidir. Bu husus küçük bir tetkikatla meydana çıkar. En mühim olarak işe meselesini de düşünmek iktiza eder. Zira tahlis olunan menatıkdaki ahali-i İslâmiye bugün dahi aklıktan kırılmakta berdevamdır, bir de bu mıntıkaya Ermeni nüfusu ilâve olunursa bu hâl teşeddüt edecektir. Çünkü vesait fıkdanından naşi Van, Erzurum, Bitlis vilâyetlerine mevâd-ı işe sevki kabil olmadığı hâlde her tarafa şimendüferleri olan Kafkas mıntikasına yardım pek kolaydır. İşte bu gibi zarureter Ermenilerin bu sene için memâlik-i Osmaniye'ye alınmalarını katiyen icap ettiriyor ki, mesken ve işeye taallû eden mütealata her sahib-i insafın hak vereceği de şüphesiz gibidir...³¹

Vilâyetlere ödenek tahsisi asayiş hususunda öne çıkan başka bir önlemdi. 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 24 Mayıs 1919'da Sadarete yaptığı başvuruda; "*Asayişin temini için siyasî ve hususî komitaların ef'âl ve teşebbüsâtını istitlâ ve casus teşkilâtında ve müfrezelere rehberler tedarik ve müsademâta son derece yararlık gösterenlerin taltifine ait olarak mestureden münasip bir miktarda bir meblâğın bu menabiden mahrum olan vilâyât ve Elviye-i müstakalleye itası(m)...*" istedi. Meclis-i Vükelâ talebi yerinde bulunarak Diyarbakır, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas Ankara, Elaziz, ve Kastamonu vilâyetlerine gereken ödeneğin gönderilmesine karar verdi.³²

³¹ HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 84.

³² HTVD, Sayı 5, Eylül 1953, Belge № 88-89.

3. Ordu Müfettişliği'nin Kuruluşu

Mondros Mütarekesi'nden cesaret alan Rumlar ve Ermeniler, Anadolu'da sözde devletlerini kurmak için içte ve dışta geniş çaplı faaliyetler yürütmeye başlamışlardı. İngiltere bölgesel çıkarlarını gözetererek bunlara çanak tutmaya çalışıyordu. İngiliz temsilcileri, Elviye-i Selâse'de ve Doğu Karadeniz'de gerçekleştirilen çete hareketlerini çarpıtarak üstlerine Türkleri zalim, Rumlar ve Ermenileri mazlum olarak tanıtıyorlardı.³³

İngilizlerin 9 Mart 1919'da Samsun'a kuvvet çıkarmaları Rumların cüretini artırdı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, artan çete faaliyetlerinden hükûmeti ve Türk milletini sorumlu tutarak 21 Nisan 1919'da Hariciye Nezâreti'nden Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da asayişe yönelik önlemlerin artırılmasını talep etti:

Ekselans, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas bölgelerindeki askerî durumun memnuniyeti mucip olmadığını zati asilânenize saygılarımla bildiririm... 3. Şimdi müteaddit kaynaklardan öğrendiğime göre Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas'ta başdan başa kurulan Şûralarca bilhassa Türk Ordusu'ndan itibarî müstakil ve fakat askerî kontrol altında devşirme asker toplanmıştır. Başkumandanlıktan çıkan talimatlarına aykırı olan bu kaçamak hareketler arzuya şayan olmaktan tamamıyla uzaktır; eğer bu hal derhal durdurulamayacak olursa işler ciddiyet kesbedebilir. 4. Bu ağır durumu Ekselansınızın ıttılana arzutmekle beraber söz konusu Şûra'ların asker toplamalarını men için ilgili makamlara derhal talimat verilmesini rica ederim. 5. Bu durumla alâkalı olarak yapılacak teşebbüsler hakkında mümkün mertebe süratle malûmat verilmesini de temenni etmekteyim.³⁴

Harbiye Nezâreti, notanın arkasından Samsun'daki işgalin iç kısımlara doğru genişlemesinden endişe duyarak 30 Nisan'da Sadaret'e gönderdiği yazıda iddiaları reddettiği gibi yine de yerinde incelemeler yapmak ve gerekli önlemleri almak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Kıtâatı Müfettişi sıfatıyla bölgeye gönderilmesine karar verildiğini ifade etti.³⁵

6 Ocak 1919'da İngilizlerle varılan mutabakat uyarınca dokuz kolordu ve yirmi tümeden oluşan Osmanlı kuvvetlerinin üç müfettişliğe bağlanması kararlaştırılmıştı. Birincisi İstanbul'da, ikincisi Konya'da teşekkül ettirilen

³³ Jaeschke, *age.*, s.102-103.

³⁴ Jaeschke, s.104.

³⁵ Harbiye Nezâreti iddiaları yalanladığı yazısında şu hususlara yer vermekteydi: 1. Şûraların asker toplaması ile Osmanlı Hükûmeti arasında bir ilişki yoktur, 2. General Milne'ye verilen bilgi dışında devletin herhangi bir yerde teşkilâtı yoktur, 3. Van ve Erzurum'da asayiş mükemmeldir. Trabzon ve Sivas'ta bir iki soygunculuktan başka bir olay meydana gelmemiştir, 4. Ülkede Kafkasya'ya hücum etmek için asker toplanmamaktadır. Böyle bir teşekkül de yoktur. ATASE İSH K.26/G.117/B.117-1, 2, 3, 4, 5.

müfettişliklerin üçüncüsü 30 Nisan tarihli tezkerede öngörüldüğü gibi Doğu vilâyetlerinde konuşlandırılan birliklerin sorumluluğunu üstlendi.

30 Nisan'da yayınlanan irade-i seniyye ile Mirliya Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne tayin edildi.³⁶ Müfettişlik talimatı ise 7 Mayıs'ta yayınlandı.³⁷ Harbiye Nezâreti, İngilizlerle yeni pürüzlere yol açmamak ve müfettişlikler arasında uyumu sağlamak amacıyla 29 Mayıs'ta sorumluluk bölgelerini tespit ederek Meclisi-i Vükelâ'da kabul edilmesini sağladı. Buna göre müfettişliklere bağlı birlikler ve sorumluluk bölgeleri şöyle tarif edildi:

13. Kolordu müstakilen nezârete merbut olmak üzere mütebaki sekiz kolordu 1, 2 ve 3. Ordu Müfettişliği namıyla üç müfettişliğe taksim olunmuştur. Üç müfettişin mahiyetinde bulunacak kıtaat ve hudutlarıyla Nezârete merbut kolordunun hududları ber-vech-i atidir:

1. Ordu Kıtaatı Müfettişliği: 25., 1. ve 14. Kolordulardan mürekkeptir. Mıntıkası bütün Rumeli ve Anadolu'dan, Üsküdar, İzmit ve Bolu livalarını Hüdevendigâr Vilâyetiyle Karesi ve Çanakkale Mutasarrıflığı ve İzmir-Afyonkarahisar hattının şimaline İzmir Vilâyeti kısmı havidir. 2. Ordu Kıtaatı Müfettişliği: 12. ve 20. Kolordularla 17. Kolordudan mürekkeptir. Mıntıkası İzmir Vilâyeti, Menteşe, Antalya, Silifke, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Niğde, Kayseri Müstakil Mutasarrıflıklarını, Konya, Ankara, Kastamonu Vilâyetlerini, İzmir Vilâyetinin İzmir-Afyonkarahisar hattı hariç cenubdaki kısmını ihtiva etmektedir. 3. Ordu Kıtaatı Müfettişliği: 15. ve 3. Kolordulardan mürekkeptir. Mıntıkası Sivas, Trabzon, Erzurum, Van Vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığını ihtiva etmektedir.

Osmanlı Genelkurmayı bu şekilde barış teşkilâtını bütünüyle hayata geçirmiş oldu. Ayrıca doğu vilâyetlerinin asayişinden sorumlu kolorduların etkinleştirilmesi ve gerekli önlemleri zamanında alabilmelerinin yolu açıldı.

Mustafa Kemal Paşa, Rum ve Ermenilerin faaliyetlerini artırdığı ve İzmir'in işgalinden sonra devlete kafa tutmaya başladıkları bir zamanda gayet ağır bir görev üstlendi. Samsun'daki mülkî idare boşluğunu doldurmakla işe başlayan Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey'i geçici olarak mutasarrıflığa atadı.³⁸ Fakat Refet Bey'in iki görevi bir arada yürütmesinin zor olacağı anlaşılınca bu göreve eski

³⁶ HTVD, Sayı 1, Eylül 1952, Belge № 1; *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982, s.21-22.

³⁷ Talimat 17 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükelâ'da kabul edilerek Harbiye ve Dâhiliye nezâretlerine gönderildi. Münir Sirel, "19 Mayıs ve Atatürk", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 2, Kasım 1967, s.7.

³⁸ M. Şakir Ülkütaşır, "Atatürk Samsun ve Havza'da", *Türk Kültürü*, Sayı V/49, Kasım 1966, s.32; Mehmet Özdemir, *Refet Bele*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1992, s.25.

Dâhiliye Müsteşarı Hamit Bey'in atanmasını temin etti.³⁹ 19 Mayıs'ta ilgili makamlardan bu tarihe kadar ne gibi önlemlerin alındığını sordu.⁴⁰ Karabekir Paşa 24 Mayıs'ta asayiş ve şuralara ilişkin sorulara açıklık getirerek asayişin temininde bir sorun yaşanmadığını ve mütarekeye aykırı olarak asker celp edilmediğini bildirdi.⁴¹

Mustafa Kemal Paşa görüşmelerinin sonucunda elde ettiği bilgileri 21 Mayıs'ta hükûmetle paylaştı. Raporu göre; Samsun ve civarındaki Rum ve Ermeni çetelerinin büyük kısmı siyasî nitelik kazanmıştır. Pontus devleti kurmaya yönelik faaliyetler Samsun Metropolitleri Germanos tarafından yönlendirilmektedir. Rum cemiyetleri muhacir sevk ve iskânına ağırlık vermektedirler. Mevcut askerî kuvvetler yetersiz olduğundan Rum çetelerinin tecavüzleri durdurulamamaktadır. Rumlar hükûmet otoritesini tanımazken Türkler korku içerisinde geleceklerinden endişe etmektedir.⁴² Rapor Samsun'da asayişsizliğin İngiliz Yüksek Komiserliği'nin iddia ettiğinin aksine Rumların faaliyetlerinden kaynaklandığını ortaya koymaktaydı.

Rapordan üç gün sonra (24 Mayıs'ta) İstanbul'a iki telgraf gönderen Mustafa Kemal Paşa, hem 15. Kolordu'nun hem de ordunun genel mevcudunun düşürülmek istenmesine yönelik İngiliz taleplerine tepki göstererek bunun asayiş üzerinde olumsuz etkiler yaratacağına dikkat çekti. Ayrıca Samsun ve Amasya sancaklarında düzenin sağlanması için birkaç bin erin silah altına alınarak bir kısmının jandarmaya ayrılmasını teklif etti.⁴³ Mustafa Kemal Paşa 5 Haziran'da gönderdiği bir başka raporunda ise Sivas Vilâyeti'nin Amasya ve Tokat Sancakları'nda Rumların siyasî teşkilâtlar meydana getirdiğini, bunların dış müdahaleye zemin hazırladıklarını, İtilâf subaylarının gayrimüslimlerle yakın ilişkiler kurarak hükûmetin nüfuzunu zayıflattıklarını ve durumun her geçen gün kötüleştiğini ifade etmekteydi.⁴⁴

³⁹ Hamit Bey, *Defter-i Hatırat*, s.121; Dursun Ali Akbulut, "Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığında Karşılaştığı Sorunlar", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu*, Samsun, 1994, s.3; BOA DH.KMS 52-2/83.

⁴⁰ HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 62.

⁴¹ HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge № 67.

⁴² "Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı13, Ekim 1968, s.5-7.

⁴³ *80. Yıl Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1999, s.118.

⁴⁴ Raporda 15. Kolordu bölgesi hakkında şu tespitler yer alıyordu: "Trabzon Vilâyeti'ne gelince İslâmlardan birkaç çete var ise de soygunculuk maksadına istinat ediyor. Tehcir işlerinden dolayı hali firarda olan Topal Osman Ağa'nın çetesi mühim olup Giresun ve şarkı civarında mühim bir hâdise görülmemiştir. İslâmlar arasında birbirini katl münferit bâzı vukuat gibi sırf adliye ait vekayi-i âdiye çıksa da bunlarda ne şekavet ne de siyasî mahiyet yoktur. Rumların vilâyetteki teşkilâtı da aynen Canik ve Amasya teşkilâtı gibi siyasîdir. Vukuatları ve çetelerin faaliyeti azdır. O da Trabzon Vilâyet halkının uyanıklığındandır. Yalnız Köroğlu Efdalidis namındaki otuz kişilik Rum çetesi Gümüşhane Zanta taraflarında pek mezbuhane vukuat yapıyor. Şimdiye kadar az vakitte onbeş İslâm katletmiştir, maksat asayiş muhtel göstermektir; takibat

Trabzon Vilâyeti'nin Asayiş Durumu

15. Kolordu bölgesinin kuzeyinde yer alan Trabzon stratejik konumu nedeniyle Samsun'dan sonra Pontus faaliyetlerinin odağında yer alan bir vilâyetti. Patrikhane, metropolitler ve Rum cemiyetleri Pontus Devleti kurmak için Rum unsurunu çetelere katılmaya ve asayiş ihlâlâ teşvik ediyorlardı.⁴⁵

Coğrafi yakınlığından dolayı Trabzon'a yönelik faaliyetler Batum'da planlanmaktaydı. Rum çeteleri Batum'da eğitildi ve ihtiyaçları Yunan hükûmetince karşılandı.⁴⁶ Ayrıca Batum'daki Osmanlı depoları yağmalanarak çetelere silah dağıtıldı.⁴⁷

Bölgedeki İtilâf temsilcileri raporlarında Türkleri saldırgan, Rumları ise mazlum göstererek Pontus hareketine destek veriyorlardı. Fener Patrikhanesi ise kampanyanın merkezinde yer alıyordu. Dâhiliye Nazırı Adına Müsteşar Keşfi Bey tarafından 9 Temmuz 1919'da Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta Fener Patrikhanesi'nin "*abalinin çoktan beri hükûmet memurini tarafından teslib edilmekte olduğu ve İzmir'in işgali tabakkuk eder etmez İslâm abali beyninde müthiş bir galeyân-ı efkâr hükümferma olarak Hristiyanları mahvedeceklerini.*" iddia ettiğini belirterek durumun araştırılarak sonucun en kısa sürede bildirilmesini istiyordu.⁴⁸ İtilâf temsilcileri, patrikhane ve metropolitler Rum çetelerinin faaliyetlerini Türklere karşı Rumların kendilerini koruması şeklinde göstermeye çalıştı. Böylelikle Osmanlı Hükûmeti, Avrupa kamuoyunda zalim bir yönetim olarak tanıtılmakta ve adım adım İtilâf müdahalesine zemin hazırlanmaktaydı.⁴⁹

Batum'da kurulan ve Trabzon'daki Rumlarla işbirliği içindeki Pontus Cemiyeti'nin çalışmaları da yakından izlendi. Cemiyetin çıkardığı gazetenin bölgeye sokulması yasaklandı. Metropolit Hrisantos'un Kafkasya'daki çalışmaları yakından izlendi. Çünkü metropolitin çalışmaları Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti aleyhine Gürcistan ile bir dostluk ve ittifak anlaşması yapma

yapılmaktadır. Erzurum vilâyetine gelince; İslâm çetesi varsa da siyasi bir maksat takip edilmeyüp ahlâksızlık ve açlığın tevliid ettiği şekaveti âdiyedir. Erzincan livası da aynı derecededir. Van vilâyetine gelince; vukuatı âdiye ve şayanı dikkattir. Ermenistan ve Gürcistan ile hemhudut olan işbu üç vilâyetin (Van, Erzurum, Trabzon) şarkında ve Kafkas tarafında Ermenilerin faaliyet ve istihzaratı vardır." HTVD, Sayı 4, Haziran 1953, Belge N° 64; ayrıca bkz. *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s.35-36.

⁴⁵ BOA DH.KMS 49-2/42;

⁴⁶ Bu hususla ilgili olarak Karabekir Paşa Yunan Salib-i Ahmer (Kızılhaç) teşkilâtının Batum'da ve Trabzon'da çok aktif olarak çalıştığını, Rum çetelerine her fırsatta silah, iâşe ve diğer malzemeleri getirdiğini ve hatta kendilerine ait gemilerle bu çeteleri Karadeniz'in muhtelif yerlerine çıkarmaya çalıştığını, Harbiye Nezâretine gönderdiği telgrafta açıkça belirtmekteydi. BOA DH.KMS 55-2/7.

⁴⁷ ATASE İSH K.5/G.175/B.175-1.

⁴⁸ Mesut Çapa, Veysel Usta, *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yaşışmalar*, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon, 1995, s.4.

⁴⁹ BOA DH.KMS 51-2/19.

planının bir parçası olarak görülmekteydi. Zira Rum-Ermeni işbirliğinin Trabzon yüzünden ihtilâflı hâle gelmesi üzerine, hem Yunan Hükûmeti, hem de Rum cemiyetleri kendi çıkarları açısından Gürcistan ile işbirliğini gündeme getirdiler. Rum-Gürcü işbirliğinin olmaması için görünürde hiçbir engel yoktu.⁵⁰

İtilâf müdahalesini amaçlayan Yunan-Rum ittifakı 9 Mart 1919'da Samsun'un işgaliyle faaliyetlerinde önemli bir üstünlük sağladı.⁵¹ Çünkü Türkleri karalama kampanyası ve çete faaliyetleri devam ettirilirse Samsun'daki harekâtın bir benzerinin Trabzon'a yapılmaması için bir neden yoktu.⁵² İzmir'in işgaliyle iyice cesaretlenen Pontus çeteleri Trabzon ve Sivas'a ağırlık vererek açıktan açığa ihtilâl çıkarmak için faaliyetlerini artırdılar.⁵³

Rum teşkilâtlarının göçmen kisvesi altında komitacı ve çeteleri Trabzon'a sevki tepkiye neden oluyordu. Çünkü bölge savaşın doğurduğu sorunları henüz atlatabilmiş değildi.⁵⁴ Böyle bir ortamda Rum muhacirlerin getirilmesi iaşe, barınma ve sağlık alanlarındaki sorunları artırmaktan başka bir işe yaramayacaktı.⁵⁵ Buna rağmen İngilizler, muhacirlerin iskânında ısrar ediyorlardı. İngiliz Yüksek Komiserliği çeşitli tarihlerde oluşturduğu heyetler eliyle çalışmaları denetledi.⁵⁶ İncelemelerin amacı Rum göçmenlerinin sayısını artırmak ve buna engel olmak isteyen yerel yönetim üzerinde baskı kurmaktı.⁵⁷

⁵⁰ ATASE İSH K.100/G.19/B.19-1; 18 Aralık 1919'da, İngiliz ve Yunanlıların desteğiyle Batum'da Sarraf Yuvanidis Efendi'nin başkanlığında Pontus-Rum Hükûmeti'nin kurulduğu ilân edildi. Aynı gün Harbiye Nezâreti, Sadaret'e gönderdiği tezkerede; Yunan Hükûmeti'nin Amerika ve Güney Rusya Rumlarını Doğu Karadeniz ile Batı Anadolu'ya yerleştirmek niyetinde olduğunu belirterek, gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Meclis-i Vükelâ'da tezkere tartışmaya açılarak Rumların işçeleri için ülkenin ekonomik durumunun uygun olmadığına ve gelenlerin asayiş açısından büyük sakıncalar doğuracağına kanaat getirilerek, göçmenlerin yetkili makamlarca geldikleri yerlere iade edilmelerine ve bu hususta İtilâf komiserlikleri nezdinde Hariciye Nezâreti tarafından lazım gelen girişimlerde bulunulmasına karar verildi. Böylelikle hükümet bu kararlar Mart 1919'dan beri kısıtlamaya çalıştığı Rum göçünü tamamen yasakladı.

⁵¹ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon'da ve Giresun'da Milli Mücadele*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s.52.

⁵² İstanbul'daki Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanlığı, Samsun'un işgalinden hemen sonra Trabzon'daki temsilcisinin raporuna istinaden Osmanlı Hükûmeti'ne bir nota vererek yerel makamların Rumların katli için Türk ahaliyi silahlandırdıklarını iddia etti. Samsun Mutasarrıflığı ve Trabzon Valiliği 5 Nisan'da "Rumlar hakkında katliam icrası için şimdiye kadar hiçbir taraftan İslâm ahali arasında bir kıskırtma olmadığı gibi, böyle bir tasavvur ve temayül de mevcut değildir" cevabıyla iddiaları reddettiler. BOA DH.KMS 50-1/79.

⁵³ BOA DH.KMS 54-2/74; BOA DH.EUM.AYŞ 9/11.

⁵⁴ ATASE İSH K.10/G.14/B.14-1, 2; Çapa, Usta, *age.*, s.10.

⁵⁵ ATASE İSH K.100/G.19/B.19-1.

⁵⁶ İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı Hükûmetine verdiği bir notada, İngiliz Hükûmeti'nin Hristiyan Osmanlı tebaasının savaş sırasında tehcir ve öldürülmelerinden doğan sorumluluğun uluslararası bir sorun olarak gördüğünü, Rum ve Ermeni muhacirlerin eski yerlerine iade edilmesinin sağlanmayı da komiserliğin görevleri arasında zikretmekteydi. BOA BEO 346480.

⁵⁷ İngiliz Yüksek Komiserliğinin emriyle, İngiliz ordusuna mensup Binbaşı Smith ile Deniz Yüzbaşısı Slayt'tan oluşan bir İngiliz heyeti 6 Temmuz 1919'da muhacir ve mülteci durumunu incelemek amacıyla Sinop'ta incelemeler yaptı. Binbaşı Smith, burada askerî ve mülkî amirlerle

Vilâyetin sorunlarıyla ilgilenen teşkilâtlardan biri olan Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, hükûmete sunulmak üzere kaleme alınan 19 Nisan 1919 tarihli raporda; asayişin temininin mevcut jandarma teşkilâtıyla mümkün olmadığını, bu teşkilâtın yirmi yaşını bile doldurmayan gençlerden oluşturulduğunu, bunlar askerliği zoraki bir hizmet gördükleri için gerek çetelerin takibinde ve gerekse diğer olayların önlenmesinde başarılı olamadıklarını iddia etti. Cemiyete göre asayişin muhafazası için “Maaşlı Muvazzaf Muhafız Teşkilâtı” vücuda getirilmeli ve yeterli maaş verilerek ahalden bu işe uygun şahısların muhafız olması sağlanmalıydı.⁵⁸

Türk makamları mülkî önlemler kapsamında Rum göçüne önce sınırlama, daha sonra yasaklama getirdi.⁵⁹ Böylelikle çetelerin insan kaynağının kurutulması hedefleniyordu. Meclis-i Vükelâ, Harbiye Nezâreti'nin gönderdiği tezkere çerçevesinde, hangi sebeple olursa olsun Güney Rusya'dan göç eden Rumların ülkeye kabul edilmemelerine ve İtilâf Devletleri yüksek komiserliklerinin bundan haberdar edilmesine karar verdi.⁶⁰ Meclis-i Vükelâ'nın kararı Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen 18 Haziran tarihli telgrafta şöyle ifade edilmekteydi:

Rusya tarafından gelip Trabzon ile alakası olmayan ve Yunan tâbiliğine haiz bulunan ve bir maksat-ı siyasiye müsteniden hicret ettirildikleri anlaşılan eşhâsin suret-i kâfiyede kabul edilmeyeceği, Trabzonlu Rumlara gelince bunların avdetlerine mukaddema müsamaha olunmuşsa da mesken ve iaşe buhranı dolayısıyla hâl-i hazırda bunların dahi avdetleri tecviz olunamayacağı ve hükûmetin bu babdaki nokta-ı nazarına müzaheret olunarak Trabzon'daki mümessillere talimat ilânıyla, düvel-i itilâfiye mümessillerine işâr kılınmıştır. Hükûmetin emr-i lazime-i kat'i bulunduğu cihetle oradaki mümessillerin beyânâtına bakılmayarak ve emr-i hükûmete itaatleri lâbed bulunan kaymakamlıklara da evâmîr-i kat'îye verilerek vesâit-i mümkün ile Rumların Trabzon'a çıkmamalarının temini ehemmiyetle matlubdur.⁶¹

Mülkî önlemler askerî önlemlerle desteklenmediği sürece arzulanan sonucun alınması mümkün değildi. 15. Kolordu Komutanlığı Mayıs ayı başında sınırların

yaptığı görüşmede Rusya'dan gelmekte olan Rum muhacirlerin Trabzon başta olmak üzere bütün Karadeniz bölgesinde iskân ettirilmesinin İngiliz Hükûmetinin bir politikası olduğunu ima etmiştir. 20.Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa heyetin bu amaç dışında Bolşeviklerin Batum ve civarını tazyik etmeleri üzerine bu durumun Karadeniz sahillerine tesirini öğrenmek ve Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye teşkilâtlarıyla ahali elinde silah bulunup bulunmadığını önlemek istediklerini yazmaktadır. Ali Fuat Paşa, heyetin 15 gün sonra tekrar Trabzon'dan Sinop'a kadar bütün Karadeniz kıyılarını inceleyeceklerini belirtmekteydi. ATASE İSH K.47/G.18/B.118-1, 2, 3.

⁵⁸ BOA DH.LUM E-51/74.

⁵⁹ BOA DH.ŞFR 91/150.

⁶⁰ BOA BEO 345705.

⁶¹ BOA DH.ŞFR 100/142; 1 Eylül 1919'da Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; Kafkasya ve Elviye-i Selâse'den göç ettirilerek Doğu Karadeniz başta olmak üzere İzmir ve İstanbul'a yerleştirilmesi planlanan Rumların kesinlikle kabul edilmemelerini istedi. BOA DH.KMS 54-3/33.

güvenliğini tehlikeye atmadan Pontus hareketinin Trabzon'a sirayet etmesini önlemek ve Erzurum'un işe sıkıntısını hafifletmek için 3. Kafkas Tümeni'ni Trabzon'a nakletme kararı aldı. Karabekir Paşa, 7 Mayıs'ta Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; bir alayın Hopa-Arhavi, diğer bir alayın Trabzon-Gümüşhane mıntıkasında ve tümen karargâhının Trabzon'da bulunmasına karar verdiğini, dolayısıyla Trabzon'da bulunan 3. Kolordu'ya ait birliklerin ise Samsun'a hareket ettirildiğini bildirdi.⁶² Bu düzenlemeyle Trabzon emniyet altına alınırken, Samsun'a kaydırılan birliklerle Pontus hareketine karşı etkili bir mücadelenin yürütülmesinin kapısı aralandı. Ayrıca bu kararlar İngiliz işgalinin kolordu bölgesine sirayet etmesi önlenmiş oluyordu.

3. Tümen'in konuşlandırılması ve jandarma teşkilâtının kuvvetlendirilmesiyle asayişte fevkalade bir iyileşme gözlemlendi. Harbiye Nezâreti tarafından Sadaret'e gönderilen bir raporda vilâyette bir iki soygunculuğun dışında herhangi bir olayın yaşanmadığı ve siyasî nitelikli hareketlerin görülmediği belirtilerek Trabzon'daki asayişin gayet iyi olduğu vurgulanıyordu.⁶³

Erzurum Vilâyeti'nin Asayiş Durumu

Erzurum'un durumu Trabzon'dan çok daha iyiydi. Denilebilir ki ülkenin asayiş açısından iyi durumda olan vilâyetlerin başında Erzurum geliyordu. Bunun iki önemli sebebi vardı. Birincisi asayişin bozulmasında etkili olabilecek miktarda Hristiyan unsurun olmayışı, ikincisi ise etkili askerî ve mülkî önlemlerin alınmasıydı. Bunların dışında Müdafaa-ı Hukuk teşkilâtlarının varlığı ile bunların mülkî ve askerî makamlarla uyumlu çalışmalarının asayişin sağlanmasında ciddi katkıları olmaktadır.⁶⁴

Erzurum Vilâyeti içerisinde Erzincan Sancağı hassas bir noktadaydı. Sancağa bağlı olan Tercan (Mamahatun), Erzurum'u Erzincan'a bağlayan yolun güvenliği açısından stratejik bir mevkiye sahipti. Yolun açık tutulabilmesi Tercan'ın güvenliğiyle doğrudan ilgiliydi. Ayrıca Tunceli'ye yerleşmiş olan eşkıya çetelerine engel olabilmek için Tercan'da hatırı sayılır bir birliğin bulundurulmasına ihtiyaç

⁶² ATASE İSH K.40/G.66/B.66-1.

⁶³ ATASE İSH K.26/G.117/B.117-3.

⁶⁴ Erzurum'un asayişinin mükemmel derecesinde olduğu Rawlinson başta olmak üzere vilâyete gelen bütün yabancı subay ve temsilcilerce kabul ve takdir edildiği gibi, mülkî idarenin sayısız defalar Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazılarda ve raporlarda görmek mümkündür. Bu yazılardan biri de 16 Ağustos 1919 tarihlidir. Vali Vekili Hurşid Efendi tarafından gönderilen telgrafta; vilâyet dâhilinde asayiş bozucu bir olay olmadığını, mütareke hükümlerine aykırı bir duruma meydan verilmediğini ve ilgililere gereken tavsiyelerde bulunulduğunu yazıyordu. Telgrafta en dikkat çeken husus Vali Vekilinin İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Türklerin Ermenileri katlettiği yönündeki iddialarını yalanlaması ve gerçekte aksinin meydana geldiğini öne sürmesiydi. Hurşid Efendi, Ermenilerin bölge ahalisine yaptıkları mezalimi gizlemek ve sorumluluğu Osmanlı Devleti'ne yıkmak için bu tür yalan propagandalar ürettiklerini belirtmekteydi. Bu da İngilizlerin Ermenilerle Van'da ve Erzurum'da aynı oyunu oynadıklarını ve birlikte hareket ettiklerini ortaya koymaktaydı. BOA DH.KMS 53-2/86.

vardı. Bu amaçla Karabekir Paşa, bir süvari alayını bölgede konuşlandırdı. Kolordunun geri bölgelerine yaptığı denetlemelerde birliğe tatbikatlar yaptırmayı da ihmal etmedi.⁶⁵

Erzincan'ın güney kesimlerinde güvenliği sağlamak ve istenmeyen bir olaya meydan vermemek için Elazığ Valiliği de çalışmalar yürütmekteydi.⁶⁶ Dersim eşkıyasının yol açtığı huzursuzluk 1919 yılı boyunca hem Kolordu'yu hem de Harbiye Nezâreti'ni meşgul etti. Huzursuzluğun zamanla genişlemesinden ve siyasileşmesinden ciddi şekilde endişe duyulmaktaydı. Zira eşkıyanın Kemah, Erzincan, Refahiye, Eğin (Kemaliye) ve Kuruçay kazalarında yaptığı eylemlere karşı önlemlerin yetersizliği üzerine Elazığ Valisi Ali Galip Bey, 15. Kolordu'nun başarısız olduğunu iddia ederek 3. Kolordu'nun Elazığ'a nakledilmesini istedi.⁶⁷ Harbiye Nezâreti, Ali Galip Bey'in kolorduyu töhmet altında bırakan telgrafı karşısında her iki kolordunun üstlendikleri görevleri layıkıyla yerine getirdiğini, 13. Kolordu'nun durumunun İngilizlerle tartışıldığı bir ortamda 3. Kolordu'nun Elazığ'a naklinin mümkün olmadığını bildirdi.⁶⁸

Ali Galip Bey'in teklifinin Nezâretçe reddedilmesine karşın, Erzincan Sancağı'nda eşkıyalık olayları her geçen gün artıyordu. Erzincan Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 28 Ağustos tarihli telgrafta; gerek jandarmanın yetersizliğinden, gerekse nizamî birliklerin sevki zor olduğundan 50 ile 70 kişilik gruplar halindeki çetelerin Kemah, Erzincan ve Karaçay kazalarına bağlı köylere saldırdıkları, ahalinin eşya, erzak ve hayvanlarını gasp ettiklerini belirtiyordu. Çetelerin yakalanması için sevk edilen seyyar jandarma birlikleri coğrafi şartların elverişsizliği ile morallerinin yeterince yüksek olmaması nedeniyle istenilen başarıyı elde edemiyorlardı. Mutasarrıflık tarafından jandarmanın takviyesi için bir takım girişimlerde bulunulmasına karşın maddî imkânsızlıklar yüzünden yeterince gönüllü bulunamamaktaydı. Dâhiliye Nezâreti, bütün bu sebeplerden ötürü nizamî birliklerden yararlanmayı zorunlu görerek Tercan'daki süvari alayının Kemah'a naklini Harbiye Nezâreti'nden talep etti.⁶⁹

Harbiye Nezâreti, 3.Kolordu'nun nakline sıcak bakmazken 2 Eylül 1919'da 15.Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda; eşkıyaların tecavüzlerini Kemah, Erzincan ve Kuruçay'a kadar genişleterek köylere musallat olduğunu ve bu

⁶⁵ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz I*, İstanbul, 1993, s.149.

⁶⁶ Bölgenin güvenliğiyle ilgilenen sadece 15. Kolordu Komutanlığı değildi. Elazığ Valiliği ile 13. Kolordu Komutanlığı da Tunceli bölgesindeki eşkıyanın güneye inmemesi için Arabgir, Çemişkezek ve Eğin'e birer tabur piyade askeri ile bir miktar süvari yerleştirdi. Buradaki birlikler çeşitli defalar mülkî amirlerce denetlenerek ihtiyaçları giderildi. BOA DH.İ.UM E-50/31.

⁶⁷ HTVD, Sayı 10, Aralık 1954, Belge № 237.

⁶⁸ HTVD, Sayı 10, Aralık 1954, Belge № 238- 239.

⁶⁹ HTVD, Sayı 9, Eylül 1954, Belge № 207.

nedenle çeteleri ortadan kaldırılması için Tercan'daki süvari alayının Kemah'a nakledilmesinin düşünüldüğünü belirterek Karabekir Paşa'nın görüşünü sordu.⁷⁰

Tunceli'deki çetelerin 1919 yılının son aylarında bile aktif olduğu bölgeye gönderilen Tahkik Heyetleri ve mülkî makamların telgraflarıyla tespit eden Dâhiliye Nezâreti, 11 Aralık'ta Harbiye Nezâreti'nden çetelerin ortadan kaldırılması için askerî makamların mülkî idareye yardımcı olması için talimat vermesini istedi.⁷¹ Harbiye Nezâreti, bu konuda her türlü yardıma hazır olduğu için 13. ve 15. Kolordulara gönderdiği yazıda, mülkî makamlarla temas kurmalarını ve gerekli önlemleri ortaklaşa almaları emrini verdi.⁷²

1919 yılının son günlerinde Bayburt'un Hart (Aydıntepe) nahiyesinde patlak veren Şeyh Eşref Olayı, Kolordu'yu ciddi şekilde endişelendirmiştir. Şeyh Eşref'in dinî kimliği ve Bayburt'un Erzurum'a yakınlığı olayı önemli hâle getirdi. Çünkü isyana verilecek bir halk desteği kolorduyu madden ve manen yıpratacağı gibi, Erzurum'un ve bölgenin güvenliğini tehlikeye düşürebilirdi.

Bayburt kaymakamının 6 Ağustos 1919'da Şeyh Eşref'i suçlamasıyla başlayan gelişmeler 9 Aralık 1919'da isyana dönüşmüştür. Şeyh Eşref'i Bayburt'a getirmekle görevlendirilen 50 kişilik müfreze 9 Aralık'ta, 9/10 Aralık gecesi ise Güzel Süfla'ya gönderilen 60 kişilik müfreze müritlerin baskınıyla esir edildi ve bütün makineli tüfek ve silahlarına el konulmuştur.

Karabekir Paşa, hadiseyi İstanbul-Sivas çekişmesinin sonucunda İstanbul tarafından ortaya çıkarılmış gerici bir hareket olarak yorumlar. Bu nedenle diğer yerlere sıçramadan ve başka gerici hareketlere meydan vermeden şiddetli şekilde ezilmeliydi. 9. ve 3. Tümenlerden tahsis edilen topçu ve piyade kuvvetleri derhal Hart'a sevk edilmiştir. Kuvvetlerin büyüklüğü dikkate alındığında harekâtın 10-15 gün süreceği ve gericilere karşı kolordunun güç gösterisinde bulunacağı anlaşılmaktadır.⁷³

Kolordu tarafında bu hazırlıklar sürürken Şeyh Eşref ise Bayburt ahalisine hitaben eski Hart Nahiyeye Müdürü İsmail Hakkı Efendi aracılığıyla bir mektup göndererek halkı yanına çekmeye çalışıyordu. 20 Ekim'de Şeyh Eşref'i şikâyet eden İsmail Hakkı Efendi şimdi onun mektubunu getirmesi tereddütlere neden oldu. Karabekir Paşa gerçekler ortaya çıkıncaya kadar İsmail Hakkı Efendi'nin tutuklanmasına karar vermiştir.⁷⁴ Harekâta memur edilen kuvvetler 12/13 Aralık gecesi Bayburt'a vararak gerekli tahkikata başlanmıştır.⁷⁵

⁷⁰ HTVD, Sayı 9, Eylül 1954, Belge № 208.

⁷¹ HTVD, Sayı 11, Mart 1955, Belge № 257.

⁷² HTVD, Sayı 11, Mart 1955, Belge № 258.

⁷³ Karabekir, *age.*, s.409-410.

⁷⁴ ATASE İSH K.201/G.133/B.133-1, 2.

⁷⁵ ATASE İSH K.201/G.137/B.137-1.

3. Tümen Komutanı Miralay Rüşü, 9. Tümen Komutanı Yarbay Halit, Nakliye Taburu Komutanı Yarbay Niyazi, İstinaf Mahkemesi Savcısı ve Erzurum kadısı Hurşit Efendi'den oluşan bir heyet 13 Aralık'ta olayla ilgili tahkikata başlamış; heyet Şeyh'in Bayburt jandarma teğmeni Salih Efendi'nin hakaretlerine tepki olarak bu işe kalkıştığını, olayın siyasî bir yönünün bulunmadığını ve Sürmene eşrafından Kadioğulları ile İsmailoğulları'ndan 200 kişilik bir kuvvetin Şeyh'e destek verdiğini tespit etmiştir.⁷⁶ Karabekir Paşa 19 Aralık'ta Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği raporda ise Şeyh olayın kendisi açısından kötüleştiğini gördüğünü, hayatını kurtarmak düşüncesiyle etrafa haberler gönderdiğini ve ahaliyi isyana teşvik ettiğini öne sürmekteydi.⁷⁷

Şeyh Eşref, esir aldığı erlerden yaklaşık 40 kişiyi dinî telkinlerde bulunduktan sonra serbest bırakmış, fakat subayları alkoymaya devam etmiştir. Karabekir Paşa, heyetten Şeyh'in ve yandaşlarının teslimine gayret etmesini isterken, teslim olacakların Divan-i Örfiye'de yargılanmaları için Harbiye Nezâreti'ne başvurdu. Meclis-i Vükela, teklife onay verirken tazminatın Hart ahalisinden tahsilini kanunlara aykırı bularak reddetmiştir.⁷⁸

24 Aralık'ta 28 ve 29. Alaylar Halit Bey'in komutasında Hart köyü sarılarak harekât başlatıldı. Şeyh'in teslim olmayı reddetmesi üzerine topçu atışıyla başlayan harekât gece yarısına kadar devam etti. Topçu ateşi sonucunda Şeyh, iki kızı, iki oğlu ve müritlerinden beş kişi ölünce köydeki direniş kırıldı. Sağ kalan müritler hükümetin af ve merhametine sığındılar. Esir subaylar tamamen serbest bırakıldı. Harekâtın sonucunda 3 subay, 43 er yaralı ve 18 er şehit olmuştur.⁷⁹

9 Ocak 1920'de Şeyh Eşref'in müritlerinden Sürmeneli Ali Rıza ile Polat Sürmene hükümetine teslim oldular. Yakalanan diğer 65 mürit önceden verilen söz üzerine ellerindeki silah ve cephaneyi teslim ettikten sonra yargılanmak üzere Hart'tan Erzurum'a sevk edildi. Ali Rıza'nın yakalanmasıyla tam bir ay boyunca kolorduyu meşgul eden Şeyh Eşref olayı sona ermiş oldu.⁸⁰

Van Vilâyeti'nin Asayiş Durumu

Irak'la doğrudan sınırı olması, doğu-güney yönünde İngiliz- Ermeni tahriklerine açık olması Van Vilâyeti'ni, 15. Kolordu'nun sorumluluk bölgesi

⁷⁶ ATASE İSH K.201/G.146/B.146-1, 2.

⁷⁷ ATASE İSH K.201/G.238/B.238-1; Karabekir Paşa raporda Şeyh'in siyasî bir amaç takip etmediğini belirtirken, yıllar sonra kaleme aldığı hatırasında ise hareketin siyasî maksatlı olduğunda ısrar etmekteydi.

⁷⁸ ATASE İSH K.204/G.125/B.125-1.

⁷⁹ Karabekir, *age.*, s.421-423.

⁸⁰ ATASE İSH K.203/G.7/B.7-1; ATASE İSH K.203/G.55/B.55-1.

içerisinde en hassas vilâyet hâline getirmişti. İngilizlerin aşiretlere yönelik faaliyetleri ve Ermenilerle yaşanan sorunlar asayiş olumsuz etkiliyordu.⁸¹

Vilâyetin asayişini temin noktasında 11. Kafkas Tümeni'nin konuşlandırılması ve kuvvetlendirilmesinin önemi büyüktü. Ama ikinci şıkin temini o kadar kolay gözüküyordu. Çünkü vilâyetin nüfusu, Rus ve Ermeni mezaliminden dolayı bir hayli azalmıştı. 19 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda; Vilâyetin Jandarmayı takviye edecek gücü bulunmadığı ve ilkbaharın gelmesiyle asayişin zorlaşacağı belirtilerek 9.Ordu'dan jandarmaya takviye istendiği, fakat olumlu cevap alınamadığı belirtiliyordu.⁸² Dâhiliye Nezâreti de Harbiye Nezâreti'ne başvurarak 29 Ocak'ta 9. Ordu'dan 400 erin jandarmaya devrini, 9 Şubat'ta ise 11. Kafkas Tümeni'nin bütün mevcuduyla jandarmaya ilhak edilmesini talep etti.⁸³

Harbiye Nezâreti, tümenin aslî görevlerini yerine getiremeyeceğini öne sürerek ilhak önerisini reddetti.⁸⁴ Buna karşın 13 Şubat 1919'da 9.Ordu Komutanlığı'na; doğu vilâyetlerinde asayişsizliğe meydan verilmemesi, Ermenilerin göz diktiği Van Vilâyeti'nde bu hususa çok dikkat edilmesini emretti. Doğu vilâyetlerinde kadroya vefa edecek jandarma bulmak mümkün değildir. Bundan dolayı ordu icabında jandarma gibi vazife görmek mecburiyetindedir. Kıta komutanları ve Van'da bulunan 11. Kafkas Tümen Komutanı her vakit vilâyetle temasta bulunarak, asayişsizliği önlemelidir demek suretiyle 11. Kafkas Tümeni'nin önceden olduğu gibi jandarmaya yardımcı olmasını emretti.⁸⁵ 11. Tümen'in üstlendiği görevleri layıkıyla yapabilmesi için er sayısının artırılmasına ihtiyaç vardı. 23 Mart'ta Van Vilâyeti'nden asker celbi için gerekli yardım ve kolaylığın sağlanması istendi.⁸⁶ Van Vilâyeti geçmişte yaşanan sıkıntıları gerekçe göstererek buna imkân bulunmadığını bildirdi.⁸⁷ Bunun üzerine Harbiye Nezâreti 10 Nisan 1919'da 15.Kolordu Komutanlığı'na Van Vilâyeti'nden asker celp edilemeyeceğini, 11.Tümenin yükünü hafifletmek için bir tümenin vilâyete yaklaştırılmasını, bu tümenin naklinden doğacak boşluğun ise diğer bölgelerden asker celp edilerek kapatılmasının uygun olacağını bildirdi.⁸⁸ 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa, 3. Tümen'in Trabzon'a kaydırılmasından sonra, Ermenistan cephesinin iki tümen ile Beyazıt'ta bulunan

⁸¹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-86.

⁸² ATASE İSH K.32/G.43/B.43-4.

⁸³ ATASE İSH/K.32/G.43/B.43-3.

⁸⁴ ATASE İSH/K.32/G.43/B.43-1, 2.

⁸⁵ *Türk İstiklâl Harbi I*, s.249.

⁸⁶ ATASE İSH K.185/G.114/B.114-1.

⁸⁷ ATASE İSH K.77/G.1777/B.1777-1.

⁸⁸ ATASE İSH K.185/G.246/B.246-1.

11. Tümen'e ait birliklerle korunacağı fikrindeydi ve bu nedenle yeni bir nakle karşı çıktı.⁸⁹

Mütarekeyle birlikte Ermeni muhacirlerin eski yurtlarına dönmeleri yönünde Osmanlı Hükûmeti'nin aldığı kararlar ve sağladığı kolaylıklar, diğer doğu vilâyetlerinde olduğu gibi Taşnak Ermenilerinden sıkıntı çekmiş olan Van ahali tarafından sıcak karşılanmıyordu. Çünkü halk, iskânı yeni katliamların habercisi olarak görmekteydi.⁹⁰ Taşnak çetelerinin Kars ve Ardahan'dan sonra, Van'ı da Büyük Ermenistan'ın parçası yapacakları yönündeki propagandaları bu düşüncüyü haklı çıkarıyordu. Vali Haydar Bey, 5 Haziran 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; İki İngiliz subayının Makû Serdarı ile bir araya gelerek Van'a muhacir getirmek için Ermenistan ile Beyazıt arasında bir koridor açmaya çalıştıklarını belirtti.⁹¹ İngilizler ilerleyen aylarda benzer bir çalışmayı Nahçıvan-Beyazıt yolu için yapacaklardı.⁹²

İngiliz propagandalarında sık sık Van'ın Paris Konferansı kararıyla Ermenistan'a verildiği ve 11. Tümen'in Van'dan ayrılacağı iddia ediliyordu.⁹³ Amaç halkta devletin kendilerini korumadığı/koruyamadığı hissini uyandırarak devlet ile halk arasına ikilik sokmaktır. Bir başka amaç ise Türk-Ermeni çatışması

⁸⁹ Karabekir, *age.*, s.68; Karabekir Paşa 30 Temmuz'da Van Vilâyeti'ne gönderdiği yazıda kararını ve gerekçesini şöyle açıklıyordu: "Ermenilerin Oltu'dan Beyazıt hududuna kadar olan havalideki harekât ve icraat-ı muameleleri elan devam ediyor. İngilizler Ermenileri ve havalideki Kürtleri teslih ve aleyhimize teşvikden bir an halî kalmıyorlar. Binaenaleyh bu taraflardaki vaziyetin nezaket ve ehemmiyeti gittikçe artıyor. Bu ahval karşısında zaten azlığı malum olan 11. Fırkadan bir kısım kuvvetin Beyazıt havalisinden alınarak Başkale mıntkasının takviyesine tahsis ve şu sırada mümkün olamayacağı ve aksi halde zuhur edecek tehlikelerin tevellüd edeceği netayic-i vehime zât-ı alilerince de takdir buyrulur. Esasen İngilizlerin telkinat ve iğfalatına kapılan Seyit Taha, Simko ve bunlar gibilerin tebdil-i fikirleri ve hükûmete teyid-i sadakatleri için tamamen icraata başlayamadıkları sıralarda yedlerinde ve aralarında yapılacak teşebbüs ve tesirat-ı siyasiye daha ne kadar müessir olacağı zât-ı alilerince de malumdur. Ahvalin daha ziyade inkişafına intizaren mezkûr fırka vaziyet-i hazırasını şimdilik muhafazaya mecburdur. Mamafih Van havalisinde topçu bulundurmak için Beyazıt'de bulunan bir kudretli bataryanın Van'a sevki ile 34. Alayın takviyesini fırka kumandanlığına yazdım. Bundan başka Ernis'de dahi bir topçu kuvveti bulundurulması temin edilecektir ki bu tedbirle arzu-ı alileri dairesinde tertibat ittihaz edilmiş olacaktır. Hakkârî ve havalisinde yeni ve tehlikeli bir gailenin hüdüsüne mani olacak suretde ittihaz-ı teşebbüs ve tedabir ve iknaların devamı halinde şimdiye kadar esar ve fevaidi görülen en nafi semeratın bademede inkişaf eyleyeceğine emniyetim ber-kemaldir." ATASE İSH K.345/G.182/B.182-1, 2.

⁹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.184; BOA DH.İ.U.M, 11-4/6-92.

⁹¹ BOA DH.KMS 53-1-39.

⁹² Dâhiliye Nezâreti, Ermenilerin İngiliz subayları komutasında hareket ettiklerinin tespit edilmesinden sonra, Hariciye Nezâreti nezdinde girişimde bulunarak İtilâf Devletleri temsilcilerinin bu hususta uyarılmasını ve Türklere karşı yapılan saldırıların durdurulmasını istedi. BOA DH.KMS 53-1/56.

⁹³ İngilizler bu propagandaların planlayıcısı ve hatta uygulayıcı olduklarını saklama gereği bile duymuyorlardı. Beyazıt Mutasarrıfını ziyaret eden bir İngiliz subayı Beyazıt ve Van'ın Konferans kararıyla Ermenilere verildiğini ve yakında kendilerine de duyurulacağını ifade ettikten sonra Ermeni muhacirlerin Ermeni askerlerinin refakatinde Van'a geleceklerini iddia etti. BOA DH.KMS 53-1/39.

çıkarmaktı. Bunun olması hâlinde Mütareke'nin 24. Maddesi uygulanabilirdi.⁹⁴ Haydar Bey, muhtemel bir Ermeni saldırısına karşı milis teşkilâtı kurmaya ve gönüllü kaydına başladıktan sonra⁹⁵, 4 Haziran 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; alınan önlemler sayesinde asayişin bozulmasına fırsat verilmediğini, fakat her ihtimale karşı sıkıyönetim ilân etme yetkisinin verilmesini istedi.⁹⁶

İngiliz ve Ermeni propagandalarına karşı Vanlılar, 21 Mayıs'ta Sadarete gönderdikleri telgrafla; Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak için ellerinden gelen her türlü çabayı sarf edeceklerini bildirdiler. 4 Temmuz'da da bir miting düzenleyerek bölgeyi ve vilâyeti son nefer kalana kadar savunacaklarını ilân ettiler. Karar, Müftü Ziya, Müdafaa-ı Hukuk Şubesi Reisi Tevfik ve Belediye Reisi Derviş Bey imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne bildirildi. Nezâret, 15 Temmuz 1919'da verdiği cevapta hükümetin bu yönde herhangi bir kararı bulunmadığını, asılsız bu tür sözlere asla itibar edilmemesini bildirdi.⁹⁷

İngilizlerin Şemdinan'a –Van vilâyetinin güneyi- yönelik faaliyetleri Temmuz 1919'da tehlikeli bir hâl aldı. Revandiz Siyasî Temsilcisi, Şemdinan Kaymakamı Mehmet Efendi'ye bir heyet vasıtasıyla gönderdiği mektupta; kazanın İngiltere'nin idare ve himayesine verildiğini ifadeyle Osmanlı asker ve jandarmasının derhal bölgeyi terk etmesini istedi.⁹⁸ Ortada geçerli bir neden yokken İngiliz siyasî temsilcisinin böyle bir istekte bulunmasının nedeni ahaliyi tedirgin etmek ve aşiretler üzerinde bir güç gösterisinde bulunarak Osmanlı Hükümeti'nin itibarını zayıflatmaktır. Talebin Erzurum Kongresi'nin bir kaç gün öncesine rastlaması da ilginçti. Böylece aşiretler kadar Erzurum'daki delegelere de bir mesaj vermek istendiği düşünülebilir. 11. Tümen Komutanı Cavit Bey, yeni bir işgale meydan vermemek için Hakkâri Jandarma Komutanı'nı yeterli miktarda milis ve jandarmayla beraber kazaya gönderdi. Ayrıca Van'da 20 kişilik bir grubu Şemdinan'a hareket etmek üzere hazırlattı.⁹⁹

Bu gelişmelerin ardından 15. Kolordu Komutanlığı bir inceleme başlattı. Araştırmaların sonucunda hükümet tarafından mülkî makamlara bu hususta herhangi bir emir gönderilmediği ve heyetin İngiliz kıyafetleri giymiş Ermeniler olduğu anlaşılmıştır. Komutanlık, Van Vilâyeti'ni ve 11. Tümeni bu bilgiler

⁹⁴ BOA BEO 343078.

⁹⁵ İzmir'in işgalinin duyulmasından sonra aynı şeyin Van'ın da başına geleceğinden endişe eden Vali Haydar Bey, tümene yardımcı olmak amacıyla ilk etapta 250 kişiyi milis kuvveti hâlinde teşkilâtlandırdı. Tümenin Karakilise'ye nakledilmesi halinde milislerin sayısını arttırmaya ve bunların işlerini ordudan sağlamaya çalışıyordu. BOA DH.KMS 53-1/156. Haydar Bey, İngilizlerin bu teşkilâttan rahatsız olduklarını belirtmeleri üzerine Haziran başlarında bunları jandarmaya dâhil etti. BOA DH.KMS 53-1/39.

⁹⁶ BOA DH.KMS 53-1/66.

⁹⁷ BOA DH.KMS 53-2/16.

⁹⁸ BOA DH.KMS 50-3/25.

⁹⁹ Karabekir, *age.*, s.121.

ışığında uyararak yeniden benzer bir olay olursa buna neden olanların tutuklanmasını emretti.¹⁰⁰ Harbiye Nezâreti, Hariciye Nezâreti'ni bilgilendirirken İngilizlerin Şemdinan olayıyla Şeyh Mahmud'un yerine Seyit Taha'yı öne çıkarmak ve onun vasıtasıyla politikalarını hayata geçirmek istediklerini iddia etti.¹⁰¹

Ermeni çetelerinin Van vilâyetinde giriştiği eylemlerin bir benzeri Cizre'de meydana geldi. 9 Eylül 1919'da Diyarbakır'dan Harbiye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta; İngilizlerin Zaho taraflarında silahlandırılan Ermenilerin Nasturilerle beraber geceleri Silopi nahiyesine bağlı köylere hücum ederek değerli eşyaları gasp ettikleri bildirildi. Buna karşılık askerî makamlara aşiretlerin karşılık vermesi durumunda İngilizlerin çıkacak kargaşayı bahane ederek Cizre'yi işgal edebilecekleri uyarısında bulunularak yerel mülkî makamların işe el atması ve gerekirse karma bir heyet marifetiyle bölgede incelemelerde bulunulması teklif edildi.¹⁰²

İngilizler, Nasturileri de aşiretlere saldırımları hususunda kışkırtıyordu. Van Vilâyeti, 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda; sınır boylarındaki aşiretlerin kendilerini savunmaları için bunları Teşkilât-ı Milliye şeklinde teşkilatlandırmaya çalıştığını belirterek, komutanlığın görüşünü sordu. Karabekir Paşa 5 Kasım 1919'da Harbiye Nezâreti'ne gelişmeleri sıraladıktan sonra Valiliğin planını benimsediğini ifade etti.¹⁰³ Harbiye Nezâreti 10 Kasım'da Sadaret'e başvurduğu yazısında, Van'da yaşananların hükûmeti sıkıntıya sokacağını, bu nedenle İngilizlerin faaliyetlerini durdurması için girişimde bulunulmasını istedi.¹⁰⁴

11. Tümen Komutanlığı Ermeni ve Nasturi taarruzuna karşı izlenecek yolu tespit ederek 20 Aralık 1919'da birliklere gönderdi. Buna göre;

1. Düzenli İngiliz kuvvetleri Van Vilâyeti'ne giremeyeceklerinden Ermeni ve Nasturi kuvvetlerine İngiliz süsü verilerek ve hatta İngiliz kıyafetleri giydirilerek vilâyet sınırları dâhiline girerlerse bunlara karşı savunma ve karşılık vererek İslâm ahalinin katliamdan kurtulması zorunlu bir görevdir.
2. Bu durum meydana gelirse Şemdinan'da ki müfreze komutanı saldırganları ikaz ederek -Mütarekeye aykırı, çekilin- diyerek uyaracak, eğer dinlemezlerse kendilerine silahla karşılık vermek için tümen komutanlığından emir almış olduğunu belirtecekti. Eğer bu ikazda etkili olmazsa silah kullanımına yetkili bulunacaktı.

¹⁰⁰ ATASE İSH K.98/G.30/B.30-2, 3.

¹⁰¹ ATASE İSH K.98/G.30/B.30-1.

¹⁰² ATASE İSH K.196/G.157/B.157-1.

¹⁰³ ATASE İSH K.37/G.77/B.77-3.

¹⁰⁴ ATASE İSH K.37/G.77/B.77-1, 2.

3. Çatışmanın çıkması halinde aşiret alaylarının da vatan savunması için çatışmaya katılmaları tabii ise de, alaylar ancak müfrezenin çekilmesi durumunda ihtiyaca göre Şemdinan müfrezesi emrinde hareket edeceklerdi.¹⁰⁵

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Asayiş Dair Beyânâtı ve Ortaya Çıkan Tepkiler

Yukarıda ifade edildiği üzere 15.Kolordu Komutanlığı ve bölge valileri bütün imkânsızlıklara ve İtilâf temsilcilerinin entrikalarına karşı asayiş sağlamak için fedakârene çalışıyorlardı. Böyle bir ortamda Paris'ten dönen Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 23 Temmuz 1919'da ajanslara yansıyan beyânâtıyla ülkede büyük şaşkınlığa yol açtı. Sadrazam beyânâtında asayiş ve Millî Hareket hakkında çeşitli iddialar gündeme getirdi:

Paris kongresinde bulunması hasabiyle altı hafta devam eden müddeti gaybubetimden Anadolu'nun iktisap etmiş olduğu tezebzüp ve iğtişâş, badi-i teessüfü azimdir. Cümlemizin itaatla mükellef olduğumuz kanun-u esasî hükmünce İstanbul şehri payitaht-ı saltanat-ı seniyye olduğundan heyet-i teşriyenin zât-ı akdesi hümayûnları marifetiyle küşâd edilmesi musarrâh ve mertebe-i vücuttur. Bu veçhile kanun-ı mezkûr hükm-i münifine ve Efendimizin arzu ve irade-i şahanelerine ve menafi-i aliyye-i vataniyyeye tamamiyle muhalif olan hareket-i vakianın men'i hal ve maslahat icabı olmakla ona göre vilâyet-i aliyelerine münhak bi'l-cümle mutasarrif ve kaymakamlıklara tebligât-ı ekide ve şedide icrası hassaten atan tavsiye olunur. Murahhaslara harcırah ithası icap edip ancak hükmüne gelince, esâsen hilaf-ı meşruiyet ve meşrutiyet olan böyle bir hareket-ı kanun-u şikânenenin teshil değil men'i bilcümle mülkî ve askerî hükûmet memurlarının vazifesi icabından olmakla bu tavsiyeler hükmüne göre hareket edilmesi hassaten ve katiiyen ihtar olunur.

Sina Akşin, Damat Ferit Paşa'nın beyânâtını İstanbul Hükûmeti ile Millî Hareket ilişkisi açısından ele alarak mutlakıyetçilerin meşrutiyetçileri ezme girişimi olarak değerlendirmekteydi.¹⁰⁶

Millî Mücadele'nin sözcüsü durumundaki *Albayrak* gazetesi beyânâtı Erzurum Kongresi'ne karşı bir girişim olarak görmekteydi. Osmanlı Hükûmeti'nin Paris'ten eli boş döndüğü ve İtilâf devletlerinin yeni işgallerle konumlarını kuvvetlendirdikleri bir ortamda Damat Ferit Paşa hükûmetinin derin bir aciziyet ve atalet içinde milletin vicdanından doğan meşru savunma isteklerini kargaşalık ve kanunsuzluk olarak göstermesini milletin kabul

¹⁰⁵ ATASE İSH K.449/G.65/B.65-1.

¹⁰⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele*, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.437.

edemeyeceğini savunuyordu.¹⁰⁷ Beyânâtın zamanlaması dikkate alındığında Sadrazamın Paris Barış Konferansı'ndan döner dönmez dikkatleri doğu vilâyetleri üzerinde yoğunlaştırmak istediği izlenimini kuvvetlendirmektedir.

Tayyib Gökbilgin *Millî Mücadele Başlarken* adlı eserinde soruna hükûmet-Kuva-yi Milliye ilişkisi açısından yaklaşarak Damat Ferit'in Millî Mücadele'yi engellemek için beyânâtı yayınladığını iddia ediyordu: "... *Mustafa Kemal Paşa, teşkilât meselesiyle meşgul oluyor ve hummalı bir faaliyet gösteriyordu. Fakat daha kongre hazırlıkları yapıldığı günlerden itibaren Damat Ferit Paşa hükûmeti, bu millî harekete ve millî mücadele kararına karşı aleyhte bir cephe almıştı.*"¹⁰⁸ Bu tespit Mustafa Kemal Paşa'nın istifası süreci göz önüne alındığında İngilizlerin ve hükûmetin Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'ye karşı izledikleri düşmanca tavrı doğrulamaktaydı.

Damat Ferit Paşa, iktidara gelişyle birlikte hükûmetin meşruiyetini tartışmaya açmamak için Millî Mücadele'yi isyan ve onun liderini asi gösteren bir politika izlemeye başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını fırsat bilerek onu tutuklatmak için verdiği emrin Kâzım Karabekir Paşa tarafından yerine getirilmemesi üzerine böyle bir girişime imza attı.¹⁰⁹ Başka bir ifadeyle Hükûmet siyasî gücünü kullanarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına karşı örtülü bir iktidar mücadelesine girişmişti. Böylece Hükûmet-Mustafa Kemal Paşa ilişkisinde ikinci safha başlatılmış oldu. İlk safha 8 Haziran'da başlayıp 8 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın istifasıyla sona ermişti. Beyânâtla başlatılan ikinci safhada Mustafa Kemal Paşa'nın halkın gözünden düşürülmesi ve Millî Mücadele'nin karalanması hedefleniyordu. Ayrıca harekete destek veren Karabekir Paşa gibi üst düzey komutanlara gözdağı verilerek yola getirilmek isteniyordu. Dolayısıyla üçüncü safhada sözde suçlu yaftası yapııştırılan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanması kolaylaşacaktı.

Siyasî yorumların dışında beyânâtın bir de askerî boyutu vardı. Devletin içinden geçtiği badire dikkate alındığında bu boyutun en az siyasî boyut kadar önemli olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Şurası açıktır ki, asayiş meselesi gündeme getirilerek Mustafa Kemal Paşa ve Karabekir Paşa'nın şahsında askerî kesimler ve mülkî makamlar hedef gösteriliyordu. Sadrazam Erzurum kongresini hükûmete alternatif yaratma projesi olarak kabul ederken esasen doğu vilâyetlerinin koparılmasına neden olabilecek 24. maddenin uygulanması için İtilâf devletlerine koz vermektedir. Fakat O, Millî Mücadele'yi yok etmek için adımlar atarken hükûmetin sorumluluğunda olan asayişte gedik açtığını ve devletin parçalanmasına neden olabilecek bir süreci başlatabileceğini hesap edememekte veya önemsememekteydi. Başka bir ifadeyle aynen İzmir'de

¹⁰⁷ *Albayrak*, 21 Ağustos 1335/1919, № 21.

¹⁰⁸ Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken I*, Ankara, 1959, s.169.

¹⁰⁹ HTVD, Sayı 3, Mart 1953, Belge № 58; Karabekir, s.132-133.

olduğu gibi bölge ahalisinin haklarını ve güvenliğini yine onun düşmanlarına havale etmekten çekinmeyecekti.

Sadrazam büyük bir aymazlık içerisinde 26 Temmuz'da Meclis-i Vükelâ'da "Taşrada bazı yerlerde sükûn ve umumî asayiş ihlâl edebilecek bazı bâller, hadiseler ve muameleler vukua gelmekte olduğu haber alındığı cihetle bu türlü hadiselerin sebep, mahiyet ve saikleri hakkında mahallerinde etraflıca soruşturma yapılmasıyla tabkikat neticesini mufassal ve müşterek bir raporla bildirmek ve bu arada mühim ve müstacel göreceklere şeyleri telgrafla sorup icabında buradan vuku bulacak tebliğat dairesinde gerekli teşebbüsler ve telkinler ifa etmek üzere Dâhiliye Nezâreti'nce mülkiye memurlarından ve kıyasat ve riiviyet erbabından intihap edilecek birer zât ve keza Hariciye Nezâreti'nce matlup efsaî baiş erkân ve ümerâ-yı askeriyeden seçilecek birer zattan mürekkep tabkik heyetleri teşkil" edilmesini içeren bir karar çıkartarak Trabzon ve Erzurum vilâyetlerine eski Lazistan mutasarrıflarından Ziya Bey ile Konya eski valilerinden Yusuf Rıza Paşa'nın gönderilmesini uygun buldu. Yusuf Ziya Paşa'nın görevi reddetmesi üzerine yerine Mirliya Ali Fevzi Paşa tayin edildi.¹¹⁰

Tek başına bu karar bile Damat Ferit Paşa'nın sorumsuzluğunu ve yeteneksizliğini ortaya koymaya yetmektedir. Çünkü Ermeniler doğudaki dört vilayeti (Erzurum, Van, Trabzon ve Sivas) Osmanlı devletinden koparmak için içte ve dışta bütün vasıtalarını seferber ederken Sadrazam asayişsizlik olduğunu iddia ettiği bu vilâyetlerde iddiasını destekleyecek deliller bulmak amacıyla tahkik heyetleri görevlendirmekteydi.

Sadrazam beyânâtın amacına ulaştığını düşünerek 29 Temmuz'da Meclis-i Vükelâ'dan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmalarını içeren yeni bir karar çıkardı. Kararda şöyle deniyordu: "Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükûmetin kararlarına ve tebliğlerine aykırı hareket ve tabriklerde devam ve ısrar etmekte oldukları imzaları altında neşr eyledikleri beyannâmelerle mahallerinden vukubulan iş'arlardan anlaşıldığına binaen, kendilerinin hemen ele geçirilerek İstanbul'a gönderilmeleri Harbiye Nezâreti'nden mahallî kumandanlıklarına ve Dâhiliye Nezâreti'nden mülki memurlara telgrafla bildirilmesi ve Hariciye Nezâreti'ne de malumât verilmesi kararlaşti." Dâhiliye Nazırı Adil Bey ise 1 Ağustos'ta gazetecilere verdiği beyânâta Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının sadece hükûmete değil ülke aleyhinde hareket ettiklerini, son yaptıklarıyla parlak mazilerine leke sürdüklerini ve bilhassa Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında tahriklere devam ettiklerini iddia etti.¹¹¹

Harbiye Nazırı Nazım Paşa hiç vakit kaybetmeden 30 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tutuklanmaları için mahallî makamlara emir verildiğini belirterek

¹¹⁰ Gökbilgin, *age.*, s.60-61.

¹¹¹ Erzurum Vali Vekili Kadı Hürşit Efendi cevabında; Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in ülkeye sayısız hizmetlerde bulduklarını, tutuklanmalarının ahali arasında heyecan ve ölenemez olaylara neden olacağına dikkat çekerek emrin uygulanamayacağını bildirdi. Gökbilgin, *age.*, s.170.

kolordudan buna yardımcı olmasını istedi.¹¹² Karabekir Paşa talebe şiddetle karşı çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın halk ve ordu tarafından çok sevildiğini ve tutuklanmasına kendinin ve kolordunun asla yardımcı olmayacağını ifade etti.¹¹³

Beyânâta verilen cevapların genel çerçevesi hakkında iki hususa değinmekte fayda vardır. Birinci husus cevaplar görünüşte savunma, özünde ise saldırı stratejisiyle kaleme alınmıştır. Amaç henüz fikrî ve teşkilât alt yapısı oluşum aşamasındaki Millî Mücadele'nin ezilmesine fırsat vermemek ve hatta başarılabilir ise bu mücadeleden kazançlı çıkmaktır. Siyasî cevaplarda Paris Konferansı'nın sonucunun öne çıkarılması ve Erzurum Kongresi delegelerinin tartışmaya dâhil edilmesi hükümeti halk-ordu-mülkiye ittifakı karşısında yalnız bırakmayı hedefliyordu. İkinci husus ise Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî, Karabekir Paşa'nın askerî boyuta ilişkin cevaplar vermesi aralarında konularına uygun bir yetki ve alan paylaşımı yaptıklarını göstermektedir. İki komutanın bağımsız gibi gözükken cevapları dikkatle incelendiğinde bunların birbirini tamamladığı kolayca anlaşılmaktadır.

Beyânâta ilk tepki Karabekir Paşa tarafından dile getirildi. Karabekir Paşa 24 Temmuz'da bir suretini Sadaret'e, diğer bir suretini Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta Damat Ferit Paşa'nın tutumunu şu sözlerle eleştirdi:

Ahiren vekâleti uhde-i âcizâneme tefviz buyurulan Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin ihtiva eylediği şarkî vilâyât ve elviye-i müstakile mıntıkasında hâl-i iğtişâstan bir tek eser bile görülmediği cihetle böyle gayr-ı vâki ve memleket için bad-i felâket olabilecek bir hâdis-e-i meş'umenin ajanslar tarafından neşrinde mutlaka bir hata veyahut ara-sıra vaki olduğu üzere bir sehiv ve tasni olduğunu zan ve kabul ediyorum.

Mütarekenâme'nin 24. maddesini aynen burada arz ve tahrir mecburiyet görüyorum: Yirmi dördüncü madde: "Vilâyât-ı Sitte'de iğtişâş zuhurunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilâf devletleri muhafaza eder". İşte iğtişâşa fiilinin makam-ı celil-i sadr-ı devletten kabul ve neşri gibi tarihî ve fevkalâde tehlikeli bir hadiseye ehemmiyetle celb-i dikkat eylerim. Vilâyât-ı Şarkiye'nin hiçbir tarafından iğtişâş mahiyetinde bir gûna macera olmadığından sarf-ı nazar, Harb-i Umûmî'den evvel ve Mütareke'den sonraki vekâyî ve hâdisât, âcizlerince tamamen malûm olmasından nâşi bu mıntıkadaki bu günkü vaziyet-i Dâhiliyemiz kadar sükûnetli ve emeniyet-bahş bir safha tasavvur ve kıyas edilemez.

Müfettişliğin daire-i nüfûz ve mes'uliyetine müsadif vilâyât ve elviye-i müstakileden de şimdiye kadar buna dair bir gûna rapor ve malûmat alınmadığı cihetle böyle bir raporun Babîâlî'ye de iblâğına ihtimal veremiyorum.

¹¹² Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, İstanbul, 1983, s.71.

¹¹³ HTVD, Sayı 3, Mart 1953, Belge № 58; Karabekir, s.132-133.

Herhâlde devlet ve milletin hakk-ı mukaddesini vikâyeten keyfiyetin lisân-ı resmî-i sadr-ı devletten müstacelen neşir ve tezkibini ve aksi takdirde Maazallah memleketin daima bahane arayan İtilâf kuvvetlerince hemen işgal altına alınması için gayr-ı kabil-i red ve itiraz bir vesika-i tarihiye teşkil edeceğine binâen bunun âsar ve netâyicinden pek ziyade memul olan galeyâna ve hunin vekayi ve hadisâtâ zemin ve sebebiyet verilmemesini pek çok merbut olduğum din ve vatanımın selâmeti namına zât-ı devletlerinden arz ve istirham eylerim.¹¹⁴

Telgrafın bütünü ele alındığında dört nokta dikkat çekmektedir. Birincisi Karabekir Paşa üzerinde bulundurduğu iki hassas görevi ifa eden komutan sıfatıyla Sadrazam'ı yalanlamakta ve haberin kasıtlı olarak çıkarıldığını öne sürmekteydi. İkincisi bilginin yanlışlığından hareketle 24. maddenin taşıdığı riske dikkat çekerek İtilâf devletlerine aradıkları fırsatı verecekleri uyarısında bulunuldu. Üçüncü nokta beyânâta kaynaklık teşkil etmesi gereken herhangi bir raporun kaleme alınmadığı ifade edilerek beyânâtın idarî dayanaktan yoksun olduğu belirtildi. Karabekir Paşa son olarak devletin bekasından sorumlu bir devlet adamının bu tür bir beyânât veremeyeceğini ve ülkede istenmeyen olayların yaşanmaması için gerekli teşebbüste bulunmasını istiyordu.

Karabekir Paşa, kongre esnasında ve sonrasında Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği telgraflarda Trabzon'daki ufak tefek adi amaçlı olayın dışında sorumluluk bölgesinde asayişin son derece mükemmel olduğunu yazdı.¹¹⁵ Sözlerini Rawlinson'un ifadeleriyle de desteklemeyi ihmal etmedi.¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın beyânâta tepkisini Nutuk'tan takip etmek yararlı olacaktır: "*Efendiler, biz, kongrede bulâsa ettiğim bu kararları (kongre kararlarını kastetmektedir) ve bu prensipleri tesbite çalışırken, Sadrazam Ferit Paşa da ajanslarla birtakım beyânât neşrediyordu. Bu beyanata, sadrazamın, milleti jurnali dense sezdadır. 23 Temmuz 1919 tarihli ajansla, dünyaya şunu ilân ediyordu: "Anadolu'da iğtişâş zühur etti. Kanunu Esasiye muhalif olarak Meclis-i Mebusân namı altında içtimaât vukubuluyor. Bu hareketin, memurin-i mülkiye ve askeriye tarafından men'i icap eder." Buna karşı icap ed en tedabir alındı ve Meclis-i Mebusân'ın içtimaâ daveti talebolundu.*"¹¹⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın "icap eden tedbir alındı" cümlesiyle kastettiği önlem Erzurum Kongresi delegelerinin Padişaha, Sadrazama, belediye başkanlarına, cemiyetlere, mülkî amirlere ve kolordulara 24 Temmuz 1919'da gönderdiği telgraftı. Kongre adına gönderilen telgraf ile Karabekir Paşa'nın

¹¹⁴ ATASE İSH K.45/G.22/B.22-1, 2; Karabekir, s.119-120.

¹¹⁵ ATASE İSH K.98/G.49/B.49-1.

¹¹⁶ Rawlinson, Karabekir Paşa ile yaptığı görüşmelerde 15. Kolordu'nun sorumluluk bölgesinde asayişin mükemmel olduğunu kabul ve teyit etmekteydi. Buna karşın Elviye-i Selâse'de ve Kafkasya'da anarşinin hüküm sürdüğünü, Ermenilerin silahsız insanlara karşı devamlı tecavüzde bulunduğunu öne sürmekteydi. ATASE İSH K.191/G.83/B.83-2.

¹¹⁷ Atatürk, *age.*, s.66.

kaleme aldığı telgraf birbirinin adeta bir kopyası gibidir. Bu durum her iki telgrafın aynı kaynaktan neşet ettiğini göstermektedir. Telgraflarda yer alan güçlü ifadelerin ve ayrıntıların Mustafa Kemal ve Karabekir Paşalar tarafından belirlendiğine işaret etmektedir.

Erzurum Kongresi delegeleri Vilâyet-i Şarkîye’de asayiş ve huzurun yerinde olduğunu beyân ettikten sonra, saltanat ve hilafete bağlılıklarını ilân etmiş olan kongrenin Meclis-i Mebusân şeklinde gösterilmek istenmesine karşı çıktılar ve esasen bir yıldan beri hükûmetin Kanun-ı Esasiye’ye muhalefet ederek milletin haklarını çiğnediğini iddia ettiler.¹¹⁸

Mustafa Kemal Paşa kongre aracılığıyla hükûmeti kendi silahıyla vurarak Mebusân Meclisi’nin açılmasını gündeme getirdi. Böylece Amasya genelgesinde ortaya attığı Mebusan Meclisi meselesinde yeni bir taktik savaşı başlatmış oldu. Mustafa Kemal Paşa’nın, 16 Ağustos 1919’da kaleme aldığı telgraf hem beyânâta hem de hükûmetin diğer icraatlarına cevap niteliği taşımaktadır. Bu telgraf iki noktada önem taşımaktaydı: İstanbul hükûmetini millî teşebbüsleri engellemekten vazgeçirmek, Fransız başbakanının mektubu devletin taksim ve imha edilmek istendiğini göstermektedir. Türk milleti bunu kabul edemez. Telgrafta; Erzurum kongresi milat kabul edilerek son üç ay içinde kaydedilen ilerlemeler sayesinde milletin geleceğe daha ümitli baktığına dikkat çekilerek

¹¹⁸ Kongre heyetinin gönderdiği protesto telgrafı şöyleydi: “Dün intişar eden 23 Temmuz 1335 tarihli ajansta zât-ı sadaretpenahinin Anadolu’da igtîşaş zuhur ettiğine ve Kanun-ı Esasiye muhalif olarak Meclis-i Meb’usân namı altında ictimaât vuku bulduğuna ve hukuk-ı şehriyati ve menafi-i aliye-i vataniyeye muhalif olan bu hareketin memurin-i mülkiyye ve askeriyye tarafından men’i icab edeceğine dair vilayata, elviye-i müstakileyte tebliğ kılınan beyânâtını hal-i in’katta bulunan kongremiz huzurunda kemâl-i tevahhut ve hayretle mevzu-i bahs eyledik. Cenâb-ı Hakkın bir lütf-u mahsus olarak millet-i necibelerinin avakib-i umuru derk ve taayyün eylemesi cihetiyle en sakin zamanlarda bile emsaline tesadüf edilemeyecek derecede sükun ve asayişe mazhar olan vatanımızın hükûmet-i seniyyemizle Düvel-i İtilâfiye arasında akdedilen Mütarekenâme’nin yirmi dördüncü maddesi ahkâmına idhal edilmesini adeta temin ve teshil edecek mahiyette bulunan beyânât-ı vakıanın devlet ve memleketin mes’uliyet-i mutlakasını deruhde buyuran zât-ı sami lisânından suduru, müvacehe-i millete gayr-i kabil-i af ve telafi netayic-i müellime tevlid edebileceğine kanaat ederek hakikate mugayereti ecnebilerin de taht-ı tasdikinde bulunan işbu meselenin lisan-ı kat’i-i devletle tekzibini istirham eyeriz. Makam-ı mualla-yı hilafete ve saltanatlarına ilelebed muti ve münked olacağını her suretle teyid ve tecdid eyleyen ve akibetin havf ve dehşeti önünde millî hissiyât ve efkârını irae eylemek üzere ictima eden ve mümessili buldukları vilâyet-ı şahaneleri efkârını bihakkın temsil eyleyen kongreyi Meclis-i Meb’usân mahiyetinde göstererek esasen bir seneye karip müdetten beri her dakika Kanun-ı Esasînin madde-i malûmesine muhalil hareket eden hükûmetin bigayr-ı hakkın milletine atf-ı cürüm eylemesi hakikatin ne derecelerde tahrif edildiğine bariz bir nümunedir. Memurin-i mülkiyye ve askeriyyenin menafi-i aliye-i vataniyeyi muhafazayı hadim he’yetlerden ibaret olması itibarıyla de aynı gayeyi temine matuf olan mekasid-i milliye için ellerinden gelen sühulet ve muaveneti ibraz eylemeleri icab ederken men ve zecr ile ihtâr buyurmaları ezhân-ı beşerin hüsn-i tevile kudreyab olamayacağı mesailendir. Millet, ezheri cihet, muhill-i hukuk ve muhalif-i siyaset ve itiyat olan beyânât-ı vakıanın tashih ve tekzibini ve keyfiyetten Bab-ı Âli canibinden kongremize itminan bahşolacak vechile malumât ita buyurulmasını ve müdafaa-i hukuk-ı milliyeden iltizam-ı basiret ve teenni olunmasını ve efkâr-ı umumiyeyi tatmin etmek üzere Meclis-i Mebusân’ın bilâ ifâte-i zaman ictimaa davet edilmesini derkâr olan hakk-ı tabiisine istinaden hükûmetten istiham eylemekte yok zebandır sevgili Padişahımız.” Karabekir, s.120.

dokuz aydan beri işbaşına gelen kabinelerin millî iradeye dayanmadıklarından zaaf içinde olduğu belirtildi. Buna son vermek için Mebusân Meclisi en kısa zamanda toplanmalıydı.¹¹⁹

Bundan sonraki adım tahkik heyetinin Millî Mücadele lehinde rapor vermesini sağlamaktı. Bu beklenildiği gibi zor olmadı. Ali Fevzi Paşa başkanlığında Erzurum'a gönderilen tahkik heyeti incelemelerinde Karabekir Paşa'yı doğrulayan delillere ulaşarak bunları iki telgrafla hükûmete bildirdi.¹²⁰ Ali Fevzi Paşa, 22 Ağustos'ta Trabzon'dan gönderdiği ilk telgrafında şu tespitlerde bulunuyordu:

1. Etniki Eterya Cemiyeti, Samsun ve Trabzon'da çeteler teşkil ve bunları muhacir kisvesi altında Rusya ve diğer yerlerden Anadolu'ya sevk etmektedir. Bu suretle Pontus hükûmeti kurmaya gayret etmektedir.
2. Ermeni komiteleri Doğu vilâyetlerinde bir Ermeni hükûmeti kurmak için çalışmaktadır.
3. Azınlıkların çalışmalarından haklı olarak endişeye kapılan İslâm ahali hilafet ve saltanat makamına olan bağlılıklarını sürdürmek ve vatanın yüksek çıkarlarına aykırı bir hâlin meydana gelmemesi için çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Bölgede İslâmlar tarafından kurulmuş siyasî nitelikli herhangi bir çete yoktur.¹²¹

Ali Fevzi Paşa, Erzurum'daki incelemelerini kapsayan raporunu ise 30 Ağustos'ta gönderdi. Raporda aynen ilki gibi hükûmetin beklentilerine cevap vermekten uzaktı:

1. Erzurum havalisinde teşkil olunmuş çeteler yoktur.
2. Tabur mevcutları 70 nefere indirildiğinden hükûmetin ve mümessillerin malûmatı tahtında dört senelik nizâmî yaşlarda muayyen tarihten sonra fırar etmiş olanların celplerine teşebbüs olunmuştur. Bayburt'ta askerlik dairesi başkanlığında yaptığım tahkikatta ayda sadece iki nefer celp ve sevk olunmaktadır. Buna göre asker celbi şaiyası bundan çıkmış olması gerektir.
3. Kuva-yı Milliye namı ile dahi ortada bir şey yoktur. Ancak İzmir faciasına ilâve olarak terk edilmiş olan Üç Sancak'ta Ermeniler tarafından imha usulü tatbik olunduğu havadisinin burada şayi olması ve Ermenistan'ın dahi buralara kadar ilerleyeceği rivâyet ve endişesi ve hâlâ hanelerde mağazalarda yüzlerce yığın hâlinde olan mazlum şehitlerin manzarası zaten müteşekkil olan Vilâyât-ı Şarkiye ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye cemiyetlerinin kongre hâlinde toplanarak bazı kararlar ittihazına mecbur eylediğini ve cemiyet kendinin

¹¹⁹ Atatürk, *age.*, s.74-75.

¹²⁰ Heyetin çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Fahamettin Yılmaz, *Anadolu Tahkik Heyetleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1994, s.124-143.

¹²¹ Gökbilgin, *age.*, s.178.

akdolunan kongresinin hükûmetin nizamlarına ve medeni kanunlara muvafık olduğunu bildirmektedir.

4. Bi'l-cümle İslâm ahalinin halifelerine ve devletlerine bağlılıkları sarsılmaz derecede olup, güçlük çıkarmamak için son derece sabır ve sükûneti muhafaza etmektedirler. Bu babta mahalli ulemanın dahi şükranına değer hizmetleri vardır.¹²²

Ali Fevzi Paşa'nın raporları hükûmetin iddialarını yalanladığı gibi, bölgedeki teşkilâtların azınlıkların faaliyetlerine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını göstermekteydi. Bu tespitleriyle Karabekir Paşa ve Kongre delegelerinin fikirlerini ve kaygılarını paylaştığı anlaşılıyordu.¹²³

Sonuç

Mütareke döneminde asayiş denince akla hiç kuşkusuz Doğu vilâyetleri geliyordu. Çünkü Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. maddeleri söz konusu vilâyetleri doğrudan doğruya İtilâf devletlerinin hedefi hâline getirmişti.

Mütareke müzakereleri sırasında Osmanlı heyeti 24. maddenin düzensizliği önlemekten ziyade yıllardan beri yüksek sesle dillendirilen Ermeni isteklerini iyice artıracaklarını ve Türk ile Ermeni unsurlar arasında yeni kavgaları tetikleyeceğini ifade etti. Söz konusu madde aynı zamanda diğer Hristiyan unsurlarını ve Kürt ayrılıkçıları da harekete geçirecekti. Mütarekenin uygulamaya sokulmasının üzerinden çok geçmeden 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na davet edilmiş olan Ermeni heyetleri Doğu vilâyetlerine yönelik taleplerini resmi ağızdan dile getirdiler. 24. madde kapsamında iç güvenlik jandarmanın, sınırların emniyeti ise kolorduların sorumluluğuna bırakıldı. Fakat İngilizlerin kendini göstermeye başlayan müdahaleleri adı geçen kuruluşların yapılanmalarını ve sorumluluklarını yerine getirmelerini zorlaştırıyordu.

Harbiye Nezâreti ve Genelkurmay Başkanlığı Trabzon'dan Van vilâyetine uzanan sınır hattının sorunluluğunu Erzurum'da konuşlandırılan 15. Kolordu'ya havale etti. Bu doğrultuda 15. Kolordu Karargâhı ile 9. Kafkas Tümeni Erzurum'da, 12. Piyade Tümeni Horasan'da, 11. Kafkas Tümeni Van'da ve 3. Kafkas Tümeni Tortum'da konuşlandırıldı. Trabzon'da Pontus tehlikesinin baş göstermesi üzerine Mayıs 1919'da İngilizlerin itirazları görmezden gelinerek 3. Kafkas Tümeni Trabzon'a kaydırıldı. İngilizler, tümenlerin konuşlandırılması esnasında kolordu mevcudunun düşürülmesini gündeme getirsel de bunun arkasında Ermenilerin kuvvetlendirme düşüncesi yattığı kabul edilerek asayiş ve sınır güvenliğinde zafiyet yaşanmaması için bundan sarfı nazar edildi.

General Allenby, 12 Şubat 1919'da Hariciye Nezâreti'ne verdiği nota bölgedeki dengeleri değiştirecek nitelikteydi. Zira 13. Kolordu'nun lağvedilmesi

¹²² HTVD, Sayı 11, Mart 1955, Belge № 260; Yılmaz, *age.*, s.137; Gökbilgin, *age.*, s.179.

¹²³ HTVD, Sayı 47, Mart 1964, Belge № 1092.

isteniyordu. Bunun uygulanması halinde 15. Kolordu'nun cephe gerisi İngiliz müdahalelerine açık hâle gelecekti. Bu nedenle 15. Kolordu Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Harbiye Nezâreti Allenby'in isteğine şiddetle karşı çıktılar.

Asayiş noktasında öne çıkan hususlardan biri de Ermeni muhacirleri meselesiydi. Türk yetkilileri mütarekenin yarattığı kargaşa içinde göçmen kisvesi altında komitacıların getirilmesinden endişe ettiklerinden bölgeye muhacir iskânına karşı çıktılar. Harbiye Nezâreti, 15 Haziran 1919'da Sadaret'e gönderdiği yazıda endişelere yer verdiği gibi vilâyetlerin hem iktisaden hem de barınma açısından iskâna elverişli olmadığını ifade edecekti.

15. Kolordu bölgesinin kuzeyinde yer alan Trabzon, stratejik konumu nedeniyle Samsun'dan sonra Pontus faaliyetlerinin odağında yer alıyordu. Patrikhane, metropolitler ve Rum cemiyetleri Rum azınlığı devamlı surette devlete karşı isyana teşvik ediyorlardı. Çete hareketleri Batum'dan idare ediliyordu. Bölgedeki İtilâf temsilcileri de raporlarında Türkleri saldırgan, Rumları ise mazlum göstererek Pontus hareketine destek veriyorlardı. 15. Kolordu Komutanlığı Pontus Cemiyeti ve onunla işbirliği içindeki Metropolit Hrisantos'un çalışmalarını yakından izlerken aynı zamanda cemiyetin yayınlarının bölgeye sokulmasını yasakladı. Osmanlı mülkî idaresi de Batum ve Güney Rusya'dan yapılan Rum göçüne önce sınırlama, daha sonra yasak getirdi.

1919 yılı içinde en sorunsuz vilâyetlerin başında Erzurum geliyordu. Kolordu sınır boyunca Ermeni faaliyetlerini izlerken diğer taraftan eşkıya hareketlerini ortadan kaldırmak için büyük gayret sarfetti. Çünkü bunların İngilizlerin eliyle aynen Pontus meselesinde olduğu gibi siyasallaşması ve bir Kürt hareketine dönüşmesi mümkündü.

Van Vilâyeti, İngiliz ve Ermeni tahriklerine açık olması hasebiyle bölgenin en hassas vilâyeti durumundaydı. İngilizlerin aşiretlere yönelik faaliyetleri ve Ermenilerle yaşanan sorunlar asayişini olumsuz etkiliyordu. 11. Kafkas Tümeni'nin burada konuşlandırılması İngiliz ve Ermeni isteklerine önemli bir set çekmiştir. İngiliz propagandalarında Van'ın Paris Konferansı kararıyla Ermenistan'a verildiği ve 11. Tümen'in Van'dan gönderileceği iddia ediliyordu. Amaç halkta devletin kendilerini koruyamadığı hissini uyandırarak devlet ile halk arasında ikilik sokmaktı. Bu şekilde çıkartılacak bir Türk-Ermeni çatışması 24. maddenin uygulanması için oldukça uygun bir zemin yaratacaktı. İngilizler, Nasturileri de aşiretlere saldırmaları hususunda kışkırttı. Aşiretlerin kendilerini korumaları için bir takım askeri önlemler gündeme getirildi. Fakat bu tür önlemlerin hükûmeti sıkıntıya sokacağına kanaat getirilerek siyasî önlemlerin alınmasına gayret edildi. Van Valisi Haydar Bey'in bu yöndeki gayretleri sayesinde bölgede iki yıl boyunca ciddi herhangi bir olay yaşanmamıştır.

Askerî ve mülkî makamların gayretli çalışmalarına karşın Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 23 Temmuz 1919'da ajanslara yansıyan beyânâtı ülkede büyük

şaşkınlığa yol açmıştır. Sadrazam beyânâtında bölgede asayişsizliğin yaşandığını iddia ederek bir nevi İtilâf devletlerinin politikalarına hizmet etmiştir. Millî Mücadele taraftarı basın beyânâtı Erzurum Kongresi'ne karşı bir girişim olarak görmekte ve İtilâf Devletleri'nin işgaller için çabaladığı bir ortamda hükûmetin aciziyeti şeklinde nitelendiriyordu. Beyanatın zamanlaması dikkate alındığında Sadrazamın Paris Barış Konferansı'ndan döner dönmez dikkatleri Doğu vilâyetleri üzerinde yoğunlaştırmak istediği izlenimini kuvvetlendirmekteydi. Şurası açıktır ki, asayiş meselesi gündeme getirilerek Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında askerî kesimler ve mülkî makamlar hedef gösteriliyordu. Sadrazam Erzurum kongresini merkezî hükûmete alternatif yaratma projesi olarak kabul ederken esasen Doğu vilâyetlerinin işgali hususunda İtilâf devletlerine koz vermemekteydi, Millî Mücadele'yi ezmek adına devletin parçalanmasına yol açabilecek bir süreci başlatabileceğini hesap edememekte veya önemsememekteydi. Başka bir ifadeyle aynen İzmir'de olduğu gibi, doğu vilâyetlerinin kaderini düşmanlarına havale etmekteydi.

Kaynaklar

- AKBULUT, Dursun Ali (1994) Hamid Bey'in Canik Mutasarrıflığında Karşılaştığı Sorunlar, *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu*, Samsun, 1-8.
- AKŞİN, Sina (1992) İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya (1988) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri* (1982) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.
80. Yıl Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler (1999) Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.
- Albayrak*, 21 Ağustos 1335/1919, № 21; 28 Ağustos 1335/1919, № 23.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1983) *Nutuk*, Cilt I, İstanbul.
- AYIŞIĞI, Metin (1997) *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
- Bâb-ı Âli Evrak Odası Kataloğu* [BEO] 345705; 343078.
- Dâhiliye Nezâreti Emmiyet-i Umumiye Asayiş Kataloğu* [DH.EUM.AY.Ş] 16/5; 9/11.
- Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Kataloğu* [DH.İ.UM] 19-10/1-23; E-51/74; E-50/31; 20-18/12-86; 11-4/6-92.
- Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Kataloğu* [DH.KMS] 49-2/42; 50-1/79; 50-1/83; 51-2/19; 52-2/83; 53-1-39; 53-1/56; 53-2/86; 54-2/74; 54-3/43; 54-3/33; 55-2/7; 53-1/66; 53-2/16; 50-3/25.
- Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Kataloğu* [DH-ŞFR] 91/150; 100/142.
- ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer (1997) *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, Ph.Diss., Edinburg.

- ÇAPA, Mesut (1993) *Pontus Meselesi Trabzon'da ve Giresun'da Millî Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÇAPA, Mesut, USTA, Veysel (1995) *Millî Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon.
- DAYI, Esin (1997) *Elhiye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşiv Müdürlüğü Arşivi* [ATASE, Ankara], *İstiklâl Harbi Kataloğu* [ATASE İHS]
- K[atalog].1/G[ömlek]17/B[elge] 17-1; K.5/G.175/B.175-1; K.9/G.59/B.59-4; K.9/G.59/B.59-7,8; K.10/G.145/B.145-1, 2; K.10/G.14/B.14-1; K.17/G.31/B.31-1; K.21/G.58/B.58-1, 2, 5; K.26/G.117/B.117-1, 2, 3, 4, 5; K.27/G.6/B.6-1; K.27/G.9/B.9-1, 2, 3, 4, 5, 6; K.28/G.81/B.81-1; K.32/G.43/B.43-1, 2, 3; K.32/G.67/B.67-1; K.37/G.77/B.77-1, 2, 3; K.40/G.66/B.66-1; K.45/G.22/B.22-1, 2; K.47/G.18/B.118-1, 2, 3; K.55/G.61/B.61-3; K.77/G.1777/B.1777-1; K.80/G.33/B.33-2; K.98/G.30/B.30-1, 2, 3; K.98/G.49/B.49-1; K.100/G.19/B.19; K.100/G.19/B.19-1; K.175/G.114/B.114-1, 2; K.185/G.114/B.114-1; K.185/G.246/B.246-1; K.191/G.83/B.83-2; K.195/G.240/B.240-1; K.196/G.157/B.157-1; K.201/G.133/B.133-1, 2; K.201/G.137/B.137-1; K.201/G.146/B.146-1, 2; K.201/G.238/B.238-1; K.203/G.7/B.7-1; K.203/G.55/B.55-1; K.204/G.125/B.125-1; K.345/G.182/B.182-1, 2; K.394/G.221/B.221-1; K.449/G.65/B.65-1.
- GÖKBİLGİN, Tayyib (1959) *Millî Mücadele Başlarken*, Cilt I, Ankara.
- Hadisat* (1334/1918) 28 Teşrin-i Sani/28 Kasım, № 40.
- Hamit Bey, *Defter-i Hatırat*.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* [HTVD] (1952) *Sayı 1*, Eylül, Belge № 1; (1953) *Sayı 3*, Mart, Belge № 58; *Sayı 4*, Haziran, Belge № 62; Belge № 64; Belge № 67; Belge № 77; Belge № 84; *Sayı 5*, Eylül, Belge № 88-89; (1954) *Sayı 9*, Eylül, Belge № 207, Belge № 208; *Sayı 10*, Aralık, Belge № 237; Belge № 238- 239; (1955) *Sayı 11*, Mart 1955, Belge № 257; Belge № 258; Belge № 260; (1964) *Sayı 47*, Mart, Belge № 1092.
- HASANLI, Cemil (1998) *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan ERTURUN, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No.48, Ankara.
- HOVANNISIAN, Richard (1982) *The Republic of Armenia*, University of California Press, London.
- JAESCHKE, Gotthard (1986) *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARABEKİR, Kazım (1993) *İstiklâl Harbimiz I*, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1996) *Osmanlı Tarihi IX*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor (1968) *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 13 (Ekim), 5-7.
- ORBAY, Rauf (1993) *Cebennem Değirmeni I*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (1994) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 14, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

- ÖZDEMİR, Mehmet (1992) *Refet Bele*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Rauf Orbay'ın Hatıraları (1962) *Yakın Tarihimiz*, Cilt I, İstanbul.
- Rauf Orbay'ın Hatıraları (1962) *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, İstanbul.
- SİREL, Münir (1967) 19 Mayıs ve Atatürk, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* Sayı 2 (Kasım), 3-14.
- TERNON, Yves (1993) *Ermeni Tabusu*, Çev. Emirhan OĞUZ, Belge Yayınları, İstanbul.
- Türk İstiklal Harbi I* (1999) Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara.
- TÜRKGELDİ, Ali (1948) *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir (1966) Atatürk Samsun ve Havza'da, *Türk Kültürü*, Sayı V/49 (Kasım), 30-45.
- YERASİMOS, Stefanos (2000) *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin TEKELİ, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Fahmettin (1994) *Anadolu Tabkik Heyetleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Blitzkrieg'in II. Dünya Savaşı Öncesi Uygulaması: Büyük Taarruz

Burak ÇINAR

Hacettepe Üniversitesi

Haldun YALÇINKAYA*

Kara Harp Okulu

ÇINAR, Burak, YALÇINKAYA, Haldun, Blitzkrieg'in II. Dünya Savaşı Öncesi Uygulaması: *Büyük Taarruz*. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 77-96.

I. Dünya Savaşı'nda muharebeler siperlerde kilitlenmişti. Siperlere dayanan savaş taktik ve teknolojik gelişime ihtiyaç duyuyordu. Almanlar bu açmazı I. Dünya Savaşı'na damgasını vuran *Blitzkrieg* ile giderdiler. Ancak Almanlardan yaklaşık yirmi yıl önce, Türkler Kurtuluş Savaşı'ndaki *Büyük Taarruz*'da zaten siperleri aşmıştı. Bu Türk stratejik saldırı düşüncesinin evrimleşmesiydi ve Sarıkamış ile Büyük Taarruz'un planlarında kendisini göstermişti. Başarılı bir stratejik düşünceye sahip olan Sarıkamış Harekâtı uygulamada başarısız olmuş, Büyük Taarruz ise kesin bir başarıya ulaşmıştı. Batı Anadolu'daki saldırının stratejik sonuca ulaşması ve Blitzkrieg ile benzerlikleri göz önünde bulundurulduğunda, Büyük Taarruz'un Blitzkrieg'e bir temel oluşturduğu söylenebilir. Blitzkrieg'in Büyük Taarruz'dan ayrıldığı nokta, teknolojik gelişimin savaşlara kazandırdığı tankların çok daha geniş bir alanda kullanılabilmesi ve birden fazla yerde sıklet merkezi oluşturabilmesidir. Her ikisinin özünde düşman hatlarının gerisine sarkacak hareketli bir birlik kitlesinin, düşmanın cephesiyle cephe gerisi arasında adeta ikinci bir cephe hattı yaratarak ve asıl kuvvetlerinin ikmal ve kaçış yolunu çevirecek yok etmesi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Blitzkrieg, Büyük Taarruz, Savaş, Strateji, II. Dünya Savaşı.

ÇINAR, Burak, YALÇINKAYA, Haldun, Implementation of Blitzkrieg before Second World War: The *Great Offensive* in the Turkish National Struggle. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 77-96.

Battles of the World War I were locked on trenches. The concept of war needed some improvements for tactics and technologies. The Germans accomplished this with *Blitzkrieg*. But approximately twenty years ago from the German, the Turks had already passed the trenches at the *Great Offensive* during the National Struggle. This was the evolution of Turkish strategic attack thought and had been shown in the operation plans of Sarıkamış and the Great Offensive. The Sarıkamış operation plan was successful without victory whereas the Great Offensive was victorious. By assessing the strategic end with success of the assault in West Anatolia and its similarities with the Blitzkrieg, it can be said that the Great Offensive had created the

basis of the Blitzkrieg. The difference between the Blitzkrieg and the Great Offensive is that tanks, which were gained in battlefields by technologic developments, can be used vast fields and compose more than one centre of gravity. In the essence of both is that a movable military unit, which can circuit behind the enemy lines, destroy the enemy initially by creating the second virtual front in the enemy lines between the front and back line and then by cutting the supply and run way of main forces of enemy.

Key words: Blitzkrieg, The Great Offensive, War, Strategy, Second World War.

Giriş

Türkler tarihleri boyunca birçok savaş yapmışlar, bu savaşlardaki muharebelerde zaferler ve yenilgilerle karşılaşmışlardır. Klasik ya da modern savunma anlayışının hâkim olduğu dönemler, Türklerin başarısızlıklarının daha çok göze çarptığı dönemlerdir. Hâlbuki saldırı anlayışının hakim olduğu Ortaçağda, askerî devrime¹ kadar süren uzun bir dönem boyunca Türklerin sistemleşen zaferleri görülmektedir. Hatta bu dönemde kurulan Osmanlı İmparatorluğu on altıncı yüzyılda çağının en kuvvetli devleti hâline gelmiştir.

Askerî devrimin yayıldığı Yeniçağ ve Yakınçağ dönemlerinde modern savunma anlayışının yerleşmesiyle, Türklerin Avrupa'daki askerî güç olarak gerilemeleri tesadüfi değildir. Bu durum Türklerin saldırı anlayışına yatkın bir düşünce yapısına hâkim olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında modern savunmanın iyi öğrencileri olmalarına rağmen, Türklerin stratejik düzeyde başarıyı yakalayabilmeleri için tekrar saldırı düşüncesinin öne geçirilmesi gerekmektedir. 1915'te Sarıkamış Kuşatma Harekâtına yön veren, ancak başarısız olan bu anlayış, *Büyük Taarruz* ile birlikte gerçekleştirildiğinde I. Dünya Savaşı boyunca arzulanan, ancak ulaşılamayan büyük bir zafer elde edilmiştir.

Bu çalışma, 12. Askerî Tarih Sempozyumu'nda (İstanbul, 20-23 Mayıs 2009) sunulan "Türk Stratejik Saldırı Düşüncesinin Evrimi ve Modern Saldırı Sistemindeki Yeri" adlı tebliğden makaleye dönüştürülmüştür.

* Makalede dile getirilen görüşler yazarın kişisel değerlendirmeleri olup, görev yaptığı kuruma mâl edilemez ve kurumun resmî görüşleriyle ilişkilendirilemez.[Yazar notu]

¹ 'Askerî devrim' 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Avrupa savaşlarında görülen değişimi ifade etmek için kullanılan bir ifadedir. Bu dönemde kalelerin mimarisinde, orduların yapısında ve savaşlarda uygulanan taktiklerde dönüşümler yaşanmıştır. Bu durum ise Avrupalı büyük orduların, ateşli silahlar kullanarak ve buna dayanan yeni taktikler uygulayarak daha etkin savaşılmaya başladıkları bir dönemi ifade etmektedir. Askerî devrim, Geoffrey Parker tarafından Sömürge Çağı ve Sanayi Devrimi öncesinde Batı'nın ekonomik ve sosyal üstünlüğünün 16. yüzyılda atılan temeli olarak görülmektedir. Bkz. Geoffrey Parker, *Askerî Devrim*, Çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.

I. Dünya Savaşı'nda muharebeler siperlerde kilitlenmişti. Siperlere dayanan savaş, taktik ve teknolojik gelişime ihtiyaç duyuyordu. I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde gelişen Türklerin Büyük Taarruz'u, savunmadan saldırıya geçişin o dönemdeki ilk uygulaması olmuştur. Başka bir deyişle, Türklerin geliştirdiği modern stratejik saldırı düşüncesiyle Büyük Taarruz'da net bir şekilde stratejik sonuca ulaşılmıştı. Bu düşünceyle, II. Dünya Savaşı'nın harekâtlarına yön veren askerî teknolojilerin gelişiminden daha önce Türkler tarafından geliştirilmiş oluyordu. Yani modern stratejik saldırı düşüncesinin geliştirilen teknoloji sayesinde *Blitzkrieg* ile sistemleşmesinden yaklaşık yirmi yıl önce, aynı düşünce Büyük Taarruz'da Türkler tarafından zaten geliştirilmiş ve başarıyla uygulanmıştı.

Çalışmanın ilk bölümünde Türklerin stratejik saldırı anlayışının İlkçağ, Ortaçağ ve Askerî Devrim sonrasında 20. yüzyıl başlarına kadar geçirdiği evreler özetlenerek, stratejik sonuca yönelik - başarılı ya da başarısız - çeşitli muharebelerden örnekler verilecektir. İzleyen ikinci bölümdeyse, yirminci yüzyılın başlarında Türklerin modern stratejik saldırı anlayışını geliştirmeleri, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ile Büyük Taarruz örnek alınarak açıklanacaktır. Bu anlayışın II. Dünya Savaşı'nda uygulanan *Blitzkrieg*'e etkisi ise üçüncü bölümde tartışılacaktır.

Tarihteki Olaylarda Türk Stratejik Saldırı Düşüncesi

Henüz Türk ismine yeni rastlandığı M.Ö. 1. yüzyıldan önceki dönemde, Türklerin ataları ve bozkır kültürünün öncelikli temsilcileri olan Hunlar, bozkırların hâkimi durumundaydılar. M.S. 4. yüzyılda batıya göç Hazar'ın batısında yoğunlaştığında, Hunların Avarları ve Gotları sıkıştırarak Roma İmparatorluğu'na doğru ilerlemeleri, 378 yılındaki *Hadrianopolis* (Edirne) Muharebesi'ni beraberinde getirmişti. Muharebede Got atlıları Roma lejyonlarının çoğunu yok ederken, atlı birliklerin piyadeye üstünlüğü Savaş Tarihi'nde yeni bir dönem açmıştı.² Süvari birliklerinin öncelikli unsur olduğu bu çağ, *klasik saldırı sistemi* muharebelerinin yoğun yaşandığı ve atlı birliklerin dünya üzerinde etkinliklerini hissettirdikleri bir dönem olarak 4 yüzyıldan 15. yüzyıla kadar sürecekti. Süvarinin öne çıktığı bu dönemde, *klasik Türk stratejik saldırı düşüncesinin* gelişmesi sayesinde Türkler dünya tarihine damgasını vurmuştur.

Türklerin, konar-göçer kültürün temsilcileri olarak savaş tarzları ve düşünceleri de bu kültürün etkisinde gelişmiştir. Bununla birlikte daha geç olmakla beraber milâdî asırlarda İslâm, Doğu ve Batı Roma emperyal ve nihayet Avrupa askerî kültürleriyle etkileşim içinde askerî kültürleri giderek gelişmiş ve saldırı ağırlıklı savaş tarzı, 17. yüzyıldan sonra yerini savunma ağırlıklı savaş

² Hadrianopolis Muharebesi için bkz. C.W.C. Oman, *Ok, Balta ve Mancınık*, Çev. İsmail Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2002, s.14-23.

tarzına bırakmaya başlamıştır. Ancak stratejik saldırının damgasını vurduğu Ortaçağ, bu sayede Türklerin yüzyılı olmuş ve sağlam temellere dayalı bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu bu kuvvetli askerî kültür sayesinde ortaya çıkmıştır.

Ağırlıklı olarak atlı birliklere dayanan Türklerin savaştaki hedefi stratejik imhadır. Stratejik imha kabiliyeti atlı birliklerin hareketliliğinden ve buna dayalı geliştirilen taktiklerden ileri gelmekteydi. Türkler, Batı'daki orduların karşılıklı olarak muharebe alanında dizilip güç gösterisi yapmalarının aksine, güçlerinin bir kısmını saklayarak kuvveti düşük bir ordu görünümü verir ve buna dayalı taciz ve sahte çekilme safhalarını uygularlardı. Ağırlıklı olarak birbirinden farklı piyadelerden oluşan düşman ordusu, çekilmekte olan atlılara yetişebilmek için takip ederken düzenini bozmak zorunda kalırdı. Ağır zırhlı savaşçılar ortalarında, hafif savaşçılar ileride ve ihtiyat geride olmak üzere uzayan bir ip gibi düzen aldığıında, saklı olan atlı okçular kanatlardan ortaya çıkarak saldırır, mümkünse arkadan çevirirler ve düşman ordusunu parçalara ayırarak yok etmeye başlarlardı.³ Malazgirt gibi stratejik imhanın, sayısal dezavantaja rağmen büyük bir başarıya ulaşması bu tarz düşüncenin bir sonucuydu. Malazgirt'ten 23 sene sonra Urfa yakınlarında Haçlılarla yapılan muharebede de aynı taktikle aynı sonuca ulaşılmıştı.⁴

Saldırıyla stratejik sonuca ulaştıkları savaşlar, Türkleri 8. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş dünyada önemli bir güç hâline getirmeye başlamıştı. 1071'de Malazgirt zaferi ile Bizans ordusunun yok edilmesi, Anadolu'ya kesin yerleşmenin önünü açınca, Anadolu'da kurulmaya başlayan güçlü Türk hâkimiyeti önce Selçuklu, sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nda vücut buldu. Stratejik saldırıların sonucunda elde edilen başarılar Osmanlı'yı imparatorluğa taşıdı. Kosova (1389), İstanbul'un fethi (1453), Otlukbeli (1473), Çaldıran (1514), Ridaniye (1517), Mohaç (1526) ve Preveze (1538) gibi muharebeler

³ Bu tarz taktiklere Batı'da da rastlandığı söylenebilir. Ancak Türkler bunu sistematik bir şekilde uygulayarak bir çağa adlarını yazdırmışlardır. Bununla birlikte M.Ö. 216 yılındaki Cannae Muharebesi'nde, arkasını nehre dayayan Hanibal'in Kartaca ordusu, benzer bir aldatmayla Roma Ordusu'nu imha etmeyi başarmıştır. Cannae Muharebesi için bkz. *The Ancient World at War*, Philip de Souza (ed.), Thames & Hudson, London, 2008, s.147-150. Bu muharebenin Türklerin uyguladığı tarzdan farkı, Kartaca birliklerinin karşılıklı olarak Roma ordusu ile alanda dizilmiş olması ve Roma ordusunun parçalanmadan bir bütün hâlinde imha edilmesiydi. Bir orduyu tek parça hâlinde imha etme girişimi hafif atlıların yoğun olduğu bir ordu için her zaman risk taşımaktadır. Parçalayarak yok etme taktiğinin bir örneği de 1939 Aralık'ında Suomussalmi'de Finler tarafından uygulanan motti taktiğinde görülmektedir. Finler burada atlı okçuların yerine hareket kabiliyeti yüksek olan kayakçıları kullanarak uyguladıkları vur-kaç saldırılarıyla Rusları motti dedikleri gruplara bölmüş ve imha etmişlerdi. Bir buçuk alay gücünde ve kayakçıların ağırlıkta olduğu Fin kuvveti, içlerinde tankların bulunduğu mekanize birimlerle desteklenen iki Sovyet tümenini yok etmişti. *Motti* taktiği için bkz. Barry Gregory, *Mountain and Arctic Warfare*, Patrick Stephens Limited, Northamptonshire, 1989, s.102.

⁴ Ahmet Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler ve Farklılaşan Stratejiler*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.110.

Türkleri Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında süper güç yapan stratejik sonuçlu muharebeler oldu. Bunlardan Kosova, Otlukbeli, Çaldıran, Ridaniye ve Mohaç, Malazgirt'teki *klasik Türk stratejik saldırı tarzının*, - Bizans'ın da etkisiyle - Osmanlı anlayışıyla geliştirilmiş hâli olup, süvariler sayısal olarak orduda çoğunlukta olan kesimdi. Ancak Otlukbeli ve Çaldıran gibi bazı muharebelerin kazanılmasında ateşli silahların oynadığı önemli rol genel bir değişimin habercisi gibiydi.⁵

Türk tarihinin Osmanlı devrinde 15. yüzyıldan itibaren değişen bu anlayış Türklerin kullandıkları silahlara göre de farklılaşmıştır. Özellikle hafif süvari ağırlıklı ordular, Türklerin imha savaşları yapmasını kolaylaştırıyordu. Atlı okçuların kullandıkları ve dünyadaki örnekleri arasında en mükemmel olduğu kabul edilen Türk yayı, etkili menzilin benzerlerinin iki ilâ üç katı olması ve buna rağmen uzun yay gibi ağır yaylardan çok daha hafif olması, hafif donanımlı süvarilere imha muharebesinin evreleri olan taciz, aldatma, yıpratma hareketlerine hızlık kazandırıyor.⁶ Bununla birlikte Osmanlı döneminde savunmanın kuvvetlendirilmesi bir değişimin habercisi olmuştu. 14. yüzyıl sonlarından itibaren Yeniçerilerin ve topçunun birlikte kullanılarak sert savunmanın oluşturulduğu yeni taktiklere rağmen askerî devrim başlayana kadar süvari mevcudunun yüksek olması, Osmanlı'da söz konusu dönemde hâlâ saldırı düşüncesinin ağır bastığını göstermektedir. Osmanlılarda savunma ağırlıklı düşünceye geçiş Avrupa'dan bile erken başlasa da, bu düşüncenin 18. yüzyıla kadar savaş tarzına tamamen hâkim olduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte, gitgide muharebe kazanmaları zorlaşsa da, Osmanlıların askerî sisteminde 17. yüzyılın sonlarına kadar ciddi bir düşüş olduğu gözlemlenmemiştir.

16. yüzyılda başlayan askerî devrim sayesinde *klasik saldırı sistemi* yerini *modern savunma sistemine* terk ederken, bunun paralelinde Osmanlı İmparatorluğu modern savaş konusunda gereken niteliği göstermekte bir süreklilik yaşayamamış ve *modern savunma* anlayışına sahip olan Batı'dan yavaş yavaş geri kalmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Türk stratejik saldırı düşüncesi de derin bir uyku dönemine girmiştir. Prut Nehri Muharebesi (1710) haricinde stratejik saldırı

⁵ Çaldıran Muharebesi'nin kazanılmasında sahra topraklarının ve *tüfenkli* Yeniçeri kuvvetlerinin ciddi bir etkisi olduğu ortadadır. Bu muharebe askerî devrimin başlamasından yaklaşık yarım yüzyıl önce vuku bulmuştur.

⁶ İngilizlerin 13. yüzyıl sonunda geliştirdikleri ve ilk kez İskoçlara karşı 1298'deki Falkirk Muharebesi'nde kullandıkları, burada oldukça etkili olarak Fransa'daki 100 Yıl Savaşları'na da damgasını vuran uzun yay azamî 255 metre menzile sahipti. Tatar yaylarının menzilleri de 360 metreyi buluyordu. Bunlara göre çok daha hafif olan Türk Yayı, süvariler için adeta biçilmiş kaftandı ve muharebelerdeki menzili 400 metreyi bulmaktaydı. Bkz. *Weapons*, The Diagram Group, St. Martin's Press, New York, 1990, s.99, 103. İngiliz kaynaklarında III. Selim'in Türk Oku'nu 800 yarda (732 m.) attığı belirtilmekte, Türk oku ile 800 metrenin ötesinde menzil rekoru kırıldığı kabul edilmektedir. Bkz. Sir Ralph Payne-Gallwey, *The Projectile-Throwing Engines of the Ancients*, Rowman and Littlefield, New Jersey, 1973, s.22-23.

konusunda başarı yakalayabildiği ikinci bir saldırı görülmemekle birlikte, Sarıkamış haricinde stratejik sonuç almaya yönelik ciddi bir saldırı girişimi de pek göze çarpmamaktadır. Ancak Zenta (1697) ve Nizip (1839) gibi bozgunla sonuçlanan bazı muharebelerde, düşman devletin belkemiğini teşkil eden bir kuvveti yok etmeyi hedeflediği için, gerçekçiliğe sahip olmayan ya da beklenmedik bir şekilde sonuçlanan bir stratejik saldırı girişiminden söz edilebilir. Avrupa'daki yeni model ordular 17. yüzyıldan başlayarak artık sadece çakmaklı tüfek, top ve süvarilerden oluşurken, muharebe düzeninde tabur ve tugay sistemini oturtmuşlardı. 18. yüzyılda oluşturulan tümenlerin ve daha sonra kolorduların kullanılışları Napolyon Savaşları sırasında Mısır ve Filistin'deki muharebelerde Osmanlıların stratejik savunma haricinde modern ordulara karşı duramayacağını göstermişti. Dolayısıyla Osmanlıların çözülme dönemi boyunca saldırı düşüncesi ağır basan harekâtlara girişmesi, muharebe düzeni ve taktik anlayışta geliştirdikleri savunma anlayışıyla arayı açmış olan Batı'ya karşı riskli bir girişim olmaktadır. Bu tarz bir riske, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Ordusu'nun Avrupalılar tarafından modernleştirilmesine duyulan güvenle I.Dünya Savaşı'nın başında Sarıkamış'ta (1914) girişilmiş, ancak stratejik saldırı düşüncesi taşıyan bu girişim de başarısız olmuştur.

Modern Türk Stratejik Saldırı Düşüncesine Geçiş

Sarıkamış'tan Büyük Taarruz'a giden yol, Kut zaferi ve Megiddo yenilgisiyle birlikte Türklerin tarihte yeniden stratejik saldırı düşüncesini geliştirebileceğinin işaretlerini vermiştir. Fevzi Paşa Sarıkamış'ı inceleyerek harekâtın eleştirisini yapmıştı.⁷ Mustafa Kemal Paşa, Blitzkrieg'e bir ön oluşturduğu düşünülen⁸ Megiddo'da hem süvarilerin stratejik saldırıda oynayacakları rolü, hem de Hava Kuvvetleri'nin geleceğini görmüştü.⁹ Burada Arap süvarilerinin, sol kanadını Akdeniz'e dayamış bulunan Osmanlı Ordusu'nun sağ kanadını aşarak arkasına sarkmasıyla birlikte İngiliz kuvvetlerinin saldırıya geçmesi, ordunun dengesini bozarak hızlı bir çekilmeye ve çok sayıda kayba neden olmuştur.

⁷ Konu için bkz. Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

⁸ Bryan Perrett, *Megiddo 1918*, Osprey Publishing, Oxford, 1999, s.84-86.

⁹ Türk 7. Ordusu'nun Far'a Vadisi'nde çekilmekte olan bir kolu tespit edilerek, 21 Eylül 1918'de İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF) uçaklarınca gün boyunca süren şiddetli bir saldırıya uğramış ve bunun sonucunda üç kilometreyi geçen bir enkaz kolu oluşmuştu. Öyle ki, enkazdan yüz topun çıkarılması günler almıştır. Bu hava baskını, bombardımanla bir unsura indirilen ilk büyük darbe olarak tarihe geçmiştir. Perrett, *age.*, s.56.

Başarısız Örnek: Sarıkamış Kuşatma Harekâtı

I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girişinin hemen ertesinde, Osmanlıları ve Rusları 20. yüzyılda ilk defa karşı karşıya getiren ve Anadolu'nun doğusunda yaşanan Sarıkamış Harekâtı, çağdaş dönemdeki Türk stratejik saldırı düşüncesine verilebilecek ilk örnektir. 22 Aralık 1914 ile 15 Ocak 1915 arasında gerçekleşen harekâtın öncesindeki duruma baktığımızda, I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı'ya karşı Rus kuvvetlerinin 1 Kasım 1914 tarihinde Doğu Anadolu'da taarruza geçtiği görülmektedir. Esasen 29 Ekim 1914'te Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau'nun Türk Boğazlarından geçerek Osmanlı donanmasına ait savaş gemileri Yavuz ve Midilli'ye dönüştürülmesi akabinde bu iki geminin Rus limanlarını bombalaması, Osmanlı Devleti'ni fiilen I. Dünya Savaşı'na sokmuştu.

Osmanlı Devleti'nin Savaşa girmesiyle Almanların Galiciya'da almayı beklediği Osmanlı desteği, Rusların Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya taarruza geçmesi sonucunda gerçekleşmemiştir.¹⁰ Çünkü Doğu Anadolu'daki Rus taarruzu Osmanlı Ordusu'nun dikkatinin bu bölgeye çevrilmesine neden olmuştu.

Rusların bu işgalinin başlangıcında Köprüköy (7-12 Kasım) ve Azap Muharebeleri (17-20 Kasım) ile Osmanlı Ordusu, Rusların geri çekilmesini sağlayarak durumu durağan hâle getirmişti. 20 Kasım itibarıyla oluşan bu gelişme, I. Dünya Savaşı'nın başında Osmanlı Ordusu için olumlu bir durum yaratmıştı. Bunun üzerine Doğu Cephesi'nde Rusların imhası için Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından Ruslara karşı bir taarruz harekâtı planlandı. Böylece, birinci aşamada 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybedilen topraklar (Kars, Batum, Artvin ve Ardahan) geri alınabilecek ve ikinci aşamada Kafkasya'ya ilerlemek mümkün olabilecekti.

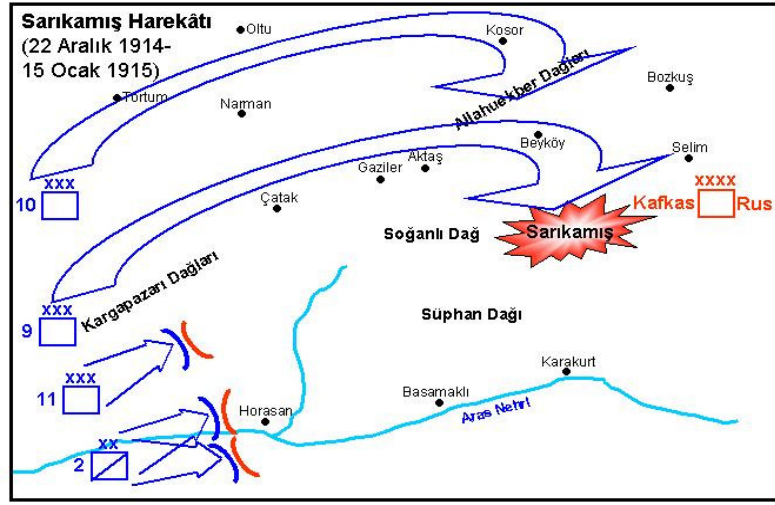
Sarıkamış Harekâtı öncesi dönemde bölgede Türk 3.Ordusu'na bağlı 9, 10 ve 11. Kolordular ile 2. Süvari Tümeni bulunuyordu. 3. Ordu'nun muharip birlikleri yaklaşık 75.000 askerden, Rus Kafkas Ordusu ise 62.000 muharip askerden oluşmaktaydı.¹¹

Türk Ordusu'nun planı Rusların cepheden 2. Süvari Tümeni desteğindeki 11. Kolordu tarafından tespiti ve 9 ile 10. Kolordularının kuzeyden Rusları kuşatmasıyla cephe gerisindeki (30–35 km. kadar bir mesafe) Sarıkamış'ın ele geçirilerek çevrilen düşmanın imhasına dayanmaktaydı. Bu özelliğiyle kuşatmaya dayalı bir taarruz planıydı. Kuvvetlerin çoğunluğu kuşatma harekâtında

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.414.

¹¹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesinde 10. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Zekeriya Türkmen vd. (Yay. Haz.), Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara, 2006, s.88-90.

kullanılarak sıklet merkezi oluşturulacaktı ve plan bu manevraya dayanmaktaydı. (Bkz. Kroki-1) Planın uygulamada aksatılması sonucu¹² ve bölgenin coğrafi koşulları ile Aralık ayının iklim şartlarının çetinliği¹³ nedeniyle Allahuekber Dağları'ndan Sarıkamış'a inen 10. Kolordu'nun büyük zayıflar vererek harekât Türk tarafı açısından başarısızlıkla neticelendi.¹⁴ Aslında 10. Kolordu'nun Sarıkamış'a varmasından önce (28 Aralık) 9. Kolordu bu noktaya ulaşmıştı. (25 Aralık). Ancak ciddî bir zayıfla bölgeye ulaşan 10. Kolordu ile 9. Kolordu planlanan ortak harekâtı hiç bir zaman icra edemediler ve sıklet merkezini oluşturamadılar. Bu aşamadan sonra cepheden 11. Kolordu'nun Süvari Tümeni'nin desteğinde Ruslara taarruz tasarlanmış ama bu, harekât alanında durumun geliştirilememesi nedeniyle mümkün olmamıştır.¹⁵

Kroki 1-Sarıkamış Harekât Plânı

¹² 10. Kolordu Komutanı olan Albay Hafız Hakkı Bey'in muharebe alanından kaçmakta olan bir Rus Tugayı'nı harekât planında öngörülmemiş olmasına rağmen kovalamaya kalkarak kuşatma cephesini genişletmesinin, Sarıkamış Harekâtını eleştiren Köprülülü Şerif İlden tarafından her şeye rağmen zaferle taçlanabilecek olan harekâtın gidişatını etkileyen önemli bir hata olduğu belirtilmektedir. Köprülülü Şerif İlden, *Sarıkamış*, Sami Önel (Yay. Haz.), 5.Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, s.170-171.

¹³ Sarıkamış Harekâtı öncesinde Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından Aralık 1914'te Ruslara taarruz edilmesi istendiğinde Üçüncü Ordu Komutanı olan Hasan İzzet Paşa harekâtın bahara bırakılmasını önermiş ve bunun üzerine görevden alınmıştı.

¹⁴ Yarbay Selahattin, *age.*, s.189.

¹⁵ Yarbay Selahattin, s.192-195.

Sarıkamış Harekâtı sonrasında Ruslar Doğu Anadolu'nun bir kısmını işgal ettiler ve 1915 yılında müttefiklerinin Çanakkale'de cephe açmasını sağladılar. Sarıkamış Harekâtı'nda Türk Ordusu'nun 60.000 civarında, Rus Ordusu'nun ise 30.000 civarında kaybı oldu.¹⁶ Türk saldırı düşüncesinin düşünce olarak güzel bir örneği olan Sarıkamış Harekâtı, zaman ve iklim şartlarının iyi değerlendirilememesi nedeniyle başarısızlığa uğramıştır.

Başarılı Örnek: Büyük Taarruz Kuşatma Harekâtı

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin başlangıç noktasında Türk İstiklâl Harbi bulunmaktadır. Türk İstiklâl Harbi 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkması ile başlar ve 30 Ağustos 1922'de elde edilen zafer sonrasında nihayetlenir. Bu süre zarfında diplomasi ve savaş, dış politikada sorun çözüme yöntemi olarak kullanılmıştır. Ancak "savaş"ın çoğunlukla kullanılmış olması bu döneme Türk İstiklâl Harbi adı verilmesine neden olmuştur.

Aslında Türk İstiklâl Harbinde gerçekleştirilen, I. Dünya Savaşı sonunda uluslararası politikada ortaya çıkan durumun Türkiye tarafından revize edilmesiydi. Türkiye'de cumhuriyetin ilân edilmesi ile başarıya ulaşan söz konusu revizyonist eylem diğer Avrupalı aktörler tarafından hemen ilk dünya savaşının sonunda gerçekleştirilemediği için II. Dünya Savaşı'na giden yol açılmıştır. Başka bir ifadeyle, II. Dünya Savaşı'nın başlaması revize edilen I. Dünya Savaşı sonunda haksızlıklarla oluşturulmuş uluslararası politik duruma işaret eder. I. Dünya Savaşı'nda savaş alanında siperlere kilitlenen harekât neticesinde "savaşmak" eyleminin uluslararası politikada sorun çözüme yetisinin yetersizliği idrak edilmiş ve "diplomasi" eylemi sorun çözüme tercih edilmek durumunda kalmıştır. Çünkü bu dönemde stratejik ve taktik açıdan savaş alanlarında ordular siperlerin arkasına sapanmışlardı. Siperlere sapan orduların ihtiyacı olan teknolojik ve taktik gelişimdi. Bunu ise tank ve uçaklarla ordusunun manevra kabiliyetini yükselten Almanya başardı.¹⁷ Böylece revizyonist Almanya tarafından geliştirilen teknoloji ve taktikler sayesinde "savaşmak" eylemi ile uluslararası politikada değişiklik yapmanın mümkün olacağı kestirildiğinde de "savaş", haksızlıkları ve uyuşmazlıkları giderecek bir yol olarak yeniden görülmüş ve II. Dünya Savaşı patlak vermiştir.

Türkiye II. Dünya Savaşı'na katılmamıştır. Her ne kadar bu tartışma bu yazının konusunu oluşturmasa da Türkiye'nin bu savaşa katılmamasının bir nedeni de buna gerek duymamasıdır. Çünkü Türkiye Türk İstiklâl Harbi ile I. Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkan durumu zaten revize etmişti. Türkiye'nin

¹⁶ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.185.

¹⁷ Haldun Yalçinkaya, *Savaş: Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s.181-186.

uluslararası politikadaki durumunu revize etmesini sağlayan ise Büyük Taarruz'un neticesinde elde edilen zaferdi. Türk İstiklâl Harbinin genel gidişatı bu çalışmanın ana konusunu oluşturmadığından detaya girilmemiştir. Ama 1921 yılına gelindiğinde Anadolu'nun doğusundaki durum Kars Antlaşması ve güney'deki ise Ankara Antlaşmasıyla hâledilmişti. Her ne kadar Karadeniz'in doğusunda Pontus Rum ayaklanmaları olsa da bu durum merkezî ordunun kuvvetlerini batıda odaklamasına engel değildi. Büyük Taarruz öncesi 1921 yılı itibarıyla genel manzaraya bakılacak olursa sorunun batıda olduğu görülmektedir. Ege ve Trakya Yunanlıların, Boğazlar ise esasen İngilizlerin işgali altındaydı. Yunanlıların Batı Anadolu'dan atılması ilk aşamada gerçekleşirse ikinci aşamada Trakya işgalden kurtulabilirdi. Kısacası 1921 yılına gelindiğinde Batı Cephesi önem arz etmekteydi.¹⁸

1921 yılı Batı Cephesi için oldukça hareketli geçmiştir. Bu dönemde 1. İnönü (10 Ocak), 2. İnönü (1 Nisan), Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-20 Temmuz) ve Sakarya Savaşı (23 Ağustos-13 Eylül) gerçekleşti. Özellikle Sakarya Savaşı'nın başındaki Polatlı-Haymana'ya kadar varan Yunan ilerleyişinin savaşın sonunda Eskişehir-Seyitgazi istikametine kadar püskürtülmesi Türk tarafının ilerleyişinin başlangıcını oluşturmuştu. Sakarya'nın ertesinde Türk tarafının taarruz etmesi beklenmeye başlamıştı.

Bu beklenti ise SAD Planı olarak adlandırılan bir taarruz planının ortaya çıkmasına neden oldu.¹⁹ Büyük Taarruz'un planının temelini oluşturan SAD Planı gerek güz 1921'de iklim şartlarının çetinleşmesi ve gerekse de lojistik ihtiyaçların karşılanamaması nedeniyle uygulanamadı. Ama Büyük Taarruz'un temelini oluşturması bakımından önemli bir karargâh deneyimi olmuştu.²⁰ 1921 güzü ile 1922 yazı arasında çeşitli gerçekleştirilen diplomatik girişimler, beklenen Türk taarruzunun hazırlığı ve gizliliği için önemliydi. Bu şartlar altında 1922 Ağustos'una gelinmesi sonrasında 26-30 Ağustos tarihleri arasında Büyük Taarruz gerçekleşti. Büyük Taarruz'un son gününde Başkomutanlık Meydan Muharebesi, sonrasında ise 1-18 Eylül 1922 tarihleri arasında takip harekâtı gerçekleştirildi.

Bu başlığın ana konusunu 26-30 Ağustos 1922 tarihleri arasında kapsayan Büyük Taarruz'un planı ve uygulanmasının askerî taktik ve strateji açısından

¹⁸ İbrahim Artuç, *Büyük Taarruz*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1986, s.15.

¹⁹ Sakarya Savaşı sonrasında Yunan ordularının yeniden toparlanmasına mahal vermeden bir karşı taarruz yapılması fikrinden hareketle 15 Ekim 1921 tarihinde Cephe Komutanlığı'na bir direktif verilmişti. Cephe Komutanlığı da kolordulardan görüş istemiş ve tüm yazışmalarda gizlilik için Osmanlı alfabesindeki "sad" harfinin şifre olarak kullanılması emredilmişti. Harekât planının adı "SAD", "Sandıklı" bölgesi nedeniyle seçilmişti. Özden Çalhan, "Büyük Taarruz Öncesi Askerî Faaliyetler ve Taarruz Planının Hazırlanması", *Büyük Taarruz, 70. Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992, s.69-79.

²⁰ Ayfer Özçelik, "Büyük Taarruza Hazırlık (SAD Taarruz Planı Tasarısı)", *Büyük Taarruz, 70. Yıl Armağanı*, s.97-101.

incelenmesi oluşturmaktadır. Bu planın temel özelliği stratejik bir saldırının kuşatma harekâtı ile uygulanmasıdır. Bu harekât esnasında I. Dünya Savaşının siperlerine çakılmış piyadeleri yerine, süvariler sıklet merkezinde kullanılmıştır. Bu yöntemi II. Dünya Savaşında süvari yerine tank ve uçakları kullanan Alman ordusu da tercih etmişti. Güneyde Yunanlıların sağ kanadı süvari kolordusunun desteğindeki Birinci Ordu tarafından kuşatılmıştır. Manevra, baskın, sıklet merkezi ve gizlilik prensiplerinin uygulanması sayesinde yıldırım harbinin icrası gerçekleştirilmiştir.

Büyük Taarruz'un detaylı planına bakacak olursak öncelikle Türk ve Yunan kuvvetlerini göz önünde bulundurmamız gerekir. Türk tarafının 18 piyade tümenine karşılık Yunanlılarda oniki piyade tümeni mevcuttu. Ancak Türk tarafında yaklaşık iki yüz bin er varken, Yunanlıların er sayısında on dokuz bin erlik bir üstünlük mevcuttu. Bununla birlikte Türk tarafı subay sayısında iki bin kadar üstünlüğe sahipti. En çarpıcı üstünlük Türk tarafının beş süvari tümenine karşılık Yunanlıların sadece bir süvari tümenine sahip olmasıydı.²¹

Türk Ordusu, Başkomutan Mustafa Kemal'in komutasında Batı Cephesi Komutanlığı şeklinde araziye yayılmıştı. Batı Cephesi dört unsurdan oluşmaktaydı: Kocaeli Grubu, İkinci Ordu, Birinci Ordu ve Beşinci Süvari Kolordusu. Kocaeli Grubu'nda bir piyade ile bir süvari tümeni vardı ve Eskişehir'in kuzeyinde tertiplenmişti. İkinci Ordu; on bir piyade ve bir süvari tümeninden teşekkül etmiş dört kolordudan oluşmaktaydı ve Eskişehir-Afyon Hattı'nda konuşlanmıştı. Birinci Ordu ise üç tümenli bir kolordu, üç müstakil piyade tümeni ve bir süvari tümeninden oluşuyordu. Menderes Nehri kıyısında konuşlanmıştı. Süvari Kolordusu ise üç süvari tümeninden oluşmaktaydı ve Afyon'un güneydoğusunda tertiplenmişti.²² Yunan Küçük Asya Ordusu ise iki grupta toplanmıştı. Eskişehir'de karargâhı olan Kuzey Grubu, dört piyade tümeniyle bir süvari tugayından oluşmaktaydı. Güney Grubu'nun iki kolordusu mevcut olup, bunlar Afyon'un etrafında konuşlanmışlardı. Küçük Asya Ordusu'nun ayrıca Uşak bölgesinde biri ihtiyattaki süvari tümeni olmak üzere iki tümeni daha vardı. Bu yayılmadan anlaşıldığı üzere Türk ve Yunan ordularının asıl kuvvetleri Eskişehir-Afyon arasındaki cephede konuşlanmıştı.²³

Bununla birlikte sıklet merkezinde süvarinin manevra gücüyle birlikte hareket eden Birinci Ordunun piyade tümenleri, kuşatma sonrası yarma harekâtının başarıyla gerçekleşmesini sağlamıştır. 30 Ağustos 1922 öncesinde süvari birlikleri tarafından çevrelenmiş olan Yunan Küçük Asya Ordusu, o gün Dumlupınar'da gerçekleşen Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile mağlup edilmiştir. Büyük

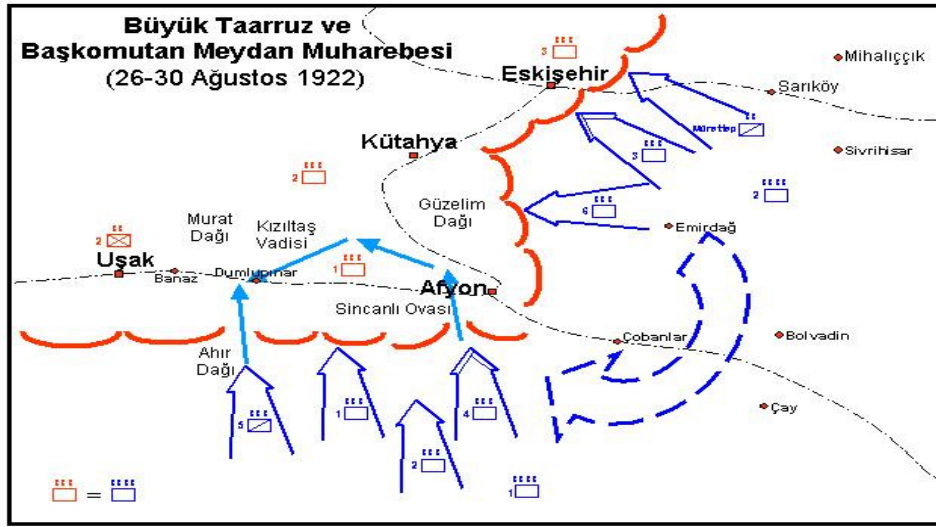
²¹ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi: Büyük Taarruz*, Cilt II, Kısım 6, Kitap 2, Kemal Niş (Ed.) Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1968, s.13.

²² Tefrik Ercan, "Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruza Hazırlık ve 26 Ağustos 1922", *Büyük Taarruz 70. Yıl Armağanı*, s.103-118.

²³ Ercan, agm., s.107-108.

Taarruz bu özellikleriyle tank ve uçaklarla Almanların II. Dünya Savaşı'nda gerçekleştirdiği Blitzkrieg'in (Yıldırım Harbi) Türkler tarafından İstiklâl Harbinde ilk uygulamasıdır.

Büyük Taarruzun Planı (Bkz. Kroki-2) Eskişehir-Afyon hattına yayılmış geniş cephede bulunan Yunan kuvvetlerinin büyük kısmını 2. Ordunun oyalamasına, bu oyalamada 1. Ordu ve 5. Süvari Kolordusunun Afyon'un güneyinden kuşatma harekâtı gerçekleştirmesine dayanıyordu. Süvarinin manevra yeteneğine dayanan taarruzun sıklet merkezini, Yunan cephesinin güneydeki sağ kanadına saldırı oluşturuyordu. Böylece düşman kuşatılacak ve İzmir'le bağlantısı kesilecekti. Gerçekten de taarruz planlandığı şekilde icra edildi. Türk tarafının sıklet merkezini güçlendirmek için ihtiyat kuvvetlerini kullanması büyük bir riskti.

Kroki 2- Büyük Taarruz Planı

Modern Saldırı Sisteminde Türk Stratejik Saldırı Düşüncesinin Yeri

I. Dünya Savaşı'nda tankın ilk kez kullanılmasıyla birlikte, bazı subaylar bu yeni icadın siper savaşlarının hâkim olduğu cephede bir türlü yapılamayan yarma harekâtını gerçekleştirebileceğini düşünmüşlerdi. Ancak İngilizler bu icadı destek amaçlı görmüşlerdi. Tankı temel alan taktik açılımı ise Almanlar

gerçekleştirmişlerdi. General Heinz Guderian'ın şekil verdiği bu yeni doktrin,²⁴ 1930'ların sonlarına doğru *Blitzkrieg* olarak Alman Ordusu tarafından resmen benimsenmişti.

Zırhlı ve motorize birlikler konusunda derin araştırmalar yapan Guderian, daha önce İngiliz teorisyenler General J. F. C. Fuller ve Yüzbaşı Basil H. Liddelhart'ın yeni taktikler ve zırhlı birliklerin geleceğiyle ilgili yeni düşüncelerini incelemişlerdi. Fuller'in geliştirdiği "Plan 1919", hava gücünün yardımıyla cephenin gerisindeki daha yüksek karargâhı hedefleyerek hatları delmek ve derine inmek, ardından bozmak veya tutmak maksadıyla düşmanın ana kuvvetleriyle karşılaşacak bir harekâta bulunmak ve son olarak düşmanı 240 km. kadar takip etmek şeklinde üç safhadan oluşuyordu.²⁵ Bu düşünce daha sonra Guderian'ın geliştireceği *Blitzkrieg* için temel teşkil etmiştir. Guderian, 1929 yılında konuyla ilgili kendi düşüncelerini açıklamıştı: "*Kendi başlarına veya piyadeyle birlikte görev yapan tanklar hiçbir zaman hak ettikleri önemi kazanamazlar. Tarihi çalışmalarım, İngiltere'deki talimler ve bizim modeller üzerindeki tecrübelerimiz, tankları desteklemesi gereken diğer silahların gerek sürat, gerekse arazi performansı bakımından onların standardına eriştirilmesi gerektiğini ortaya koyuyordu. Aksi davranış onları tamamen faydasız hâle sokabilirdi. Oysa silahlanma düzeni içinde, tank en ön planda gelmeli, diğer bütün silahlar ise tanka yardımcı olmalıydılar.*"²⁶ Bundan tam on sene sonra Almanlar Polonya'yı silip süpürdüklerinde en önemli etkiyi yapan, her biri iki panzer tümeniyle bir motorize piyade tümeninin oluşturduğu tank kolordularının²⁷ sürati ve yarma gücüydü.

Blitzkrieg ve Modern Saldırı Sistemine Geçiş

Blitzkrieg'te tanklar yarma harekâtı yaparak zırhlı birliklerin öncüsü konumunda hareket ediyordu. Bu kuvvet kundağı motorlu toplar tarafından destekleniyorlardı. Harekât şu şekilde icra ediliyordu: Önce düşman hattının belirlenebilen en zayıf noktası hava kuvvetleri tarafından vuruluyordu. Sonra bu bölgede sıklet merkezi oluşturularak tankların başını çektiği *taarruz mihveri*²⁸ yarmayı gerçekleştiriyor ve zırhlı araçlar hızla düşmanın gerilerine sarkarken, arkadan gelen destekli mekanize piyade tarafından yarık genişletiliyordu. Kısa zaman sonra tanklar cephe derinliğinde ilerleyerek önceden buraya bırakılan ve

²⁴ *Blitzkrieg* için bkz. Heinz Guderian, *Achtung Panzer!*, İngilizce Çev. Christopher Duffy, Arms and Armour Press, Londra, 1999.

²⁵ Bryann Perrett, *Knights of the Black Cross*, Wordsworth Editions, Hertfordshire, 1997, s.34.

²⁶ Kenneth Macksey, *Panzer Birlikleri*, Çev. Şahin Selçuk Erengün, Baskan Yayınları, İstanbul, 1975, s.12-13.

²⁷ Macksey, *age.*, s.39.

²⁸ Guderian, *age.*, s.202-205. Türk askerî literatürüne "taarruz mihveri" olarak yerleşen teriminin kökeni Almanca "Stosskraft" sözcüğüdür. İngilizcede "strike power" veya "dynamic punch" şeklinde rastlanmaktadır.

müstahkem noktaları tutan paraşütçülere ulaşıyordu. İkmal hatlarının kesilmesi bu şekilde garantilendikten sonra mekanize piyade düşmanın gerisinden, piyade ise cephe hattından düşman kuvvetlerini topçu ve hava desteğiyle birlikte sıkıştırıyor, yıpranmakta olan, ancak ikmal ve iaşeden yoksun kalan, iletişim olanağı son derece kısıtlanmış, dengesi bozulmuş ve tamamen çevrilmiş düşman birlikleri sonunda kitlesel hâlde teslim oluyorlardı. (Bkz.Kroki-3)

Geçmişte silahların ve buna bağlı taktiklerin gelişmesi yavaş yavaş olmuş ve taraflar birbirlerine ayak uydurabilmek için zaman bulabilmişlerdi. Bu yüzden bir tarafın diğer tarafa kesin üstünlüğü pek olmuyordu.²⁹ Ancak tanklarla birlikte teknoloji odaklı *modern saldırı sisteminin* gelişimi ve bunun sonucunda ortaya çıkan Blitzkrieg, kısa zamanda kesin sonucun alınmasını sağlıyordu.

Blitzkrieg'in II. Dünya Savaşı'na şekil vermesiyle, Savaş Tarihi'nde yeni bir çığır açılmıştır. 1939'da Polonya, 1940'ta Fransa, 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan bu şekilde teslim zorlanmışlardı. 1941'in ikinci yarısındaki aynı tür başarılar Rusya bozkırlarında da uygulanmış, kış bastırana kadar başarılı bir seyir izleyen harekâtlarda beş buçuk milyona varan Kızıl Ordu mensubu tutsak edilmişti. Bir önceki savaşın taktik ve harekât monotonluğu sona ererken, *modern savunma sistemi* de bu sayede yerini *modern saldırıya* terk etmişti.

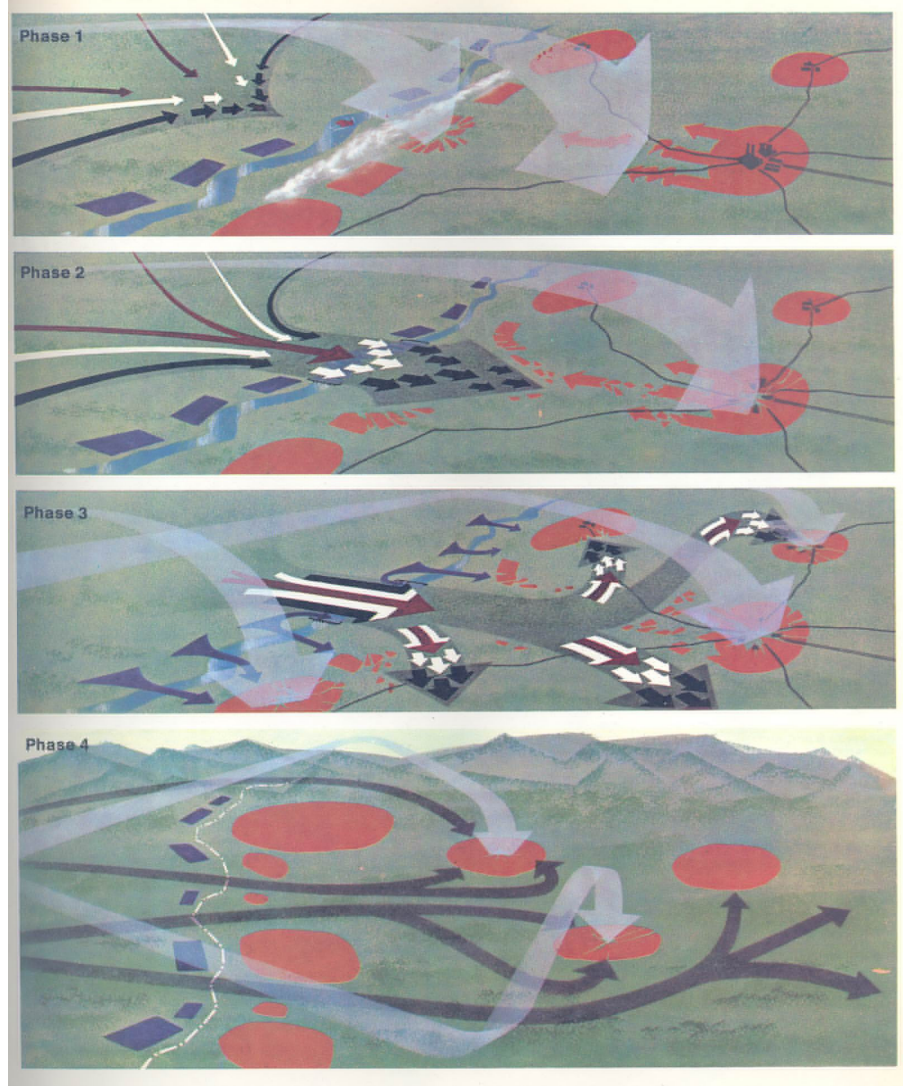
Büyük Taarruz'un Blitzkrieg'e Katkısı

Fuller'in planı, hava gücü desteğinin haricinde Büyük Taarruz için hazırlanan 'SAD Planı'na son derece uygundur. SAD Planı, 'Plan 1919'dan üç sene sonra ve bu düşünce tarzındaki en karmaşık düzenlemelerin yer aldığı Blitzkrieg'ten ise 17 sene önce başarıyla uygulanmıştır. Her iki planın Blitzkrieg ile arasındaki süre farkının büyüklüğünü, teknolojik gelişme, Almanya'daki revizyonist ve savaşçı bir kadronun işbaşına gelmesi ve Almanların teknik düşünce altyapısına uygunluğuyla açıklayabiliriz. Bu durumda Blitzkrieg'in başlattığı modern saldırı sistemine giden yolda, aynı düşünce alt yapısına sahip ilk uygulamanın 1922'de Büyük Taarruz ile başarıyla uygulandığını ve stratejik sonuca ulaşıldığını söyleyebiliriz.

1939-1941 arasında Alman Ordusunun başarıyla uyguladığı Blitzkrieg'in hedefi "savunan gücünü tutsak almaya" dayanıyordu. Büyük Taarruz'un planı ile bu hedef 1922 gibi erken bir tarihte aynı strateji ile gerçekleştirilmiştir. Blitzkrieg'te paraşütçüler iletişim, ikmal ve ihtiyat hareketini engelleyici tedbirler alırken, panzer kuvvetleri cepheyi yardıktan sonra paraşütçülerin tuttıkları kesimlere sarkarak burayı kuvvetlendiriyor ve aynı zamanda düşman savunmasının gerisine sarkarak hızlı bir şekilde çevirme yapıyorlardı. İletişimi ve ikmal kesilen birimler statik savunma yapmak zorunda bırakılıyordu. İkmal sağlanamadığı için sonunda birlikler geriye doğru bir çıkış hareketine kalkışmak

²⁹ Macksey, s.225.

zorunda kalıyorlardı. Ancak geçen süre, ilerlemelerini artık rahatlıkla sürdüren panzer kuvvetleri sayesinde statik savunmayla ihtiyat arasındaki mesafe sürekli uzadığından, ağır silahlarını da bırakarak iyice kan kaybetmiş birimlerin bu geriye çıkış hareketleri adeta hindi avına dönüyor, piyade, motorize piyade ve zırhlı birimler arasında yok olmaktan kurtulamıyorlardı. Polonya, Fransa, Yugoslavya, Yunanistan ile savaşın erken döneminde Rusya ve Kuzey Afrika'daki Alman harekâtlarının ortak paydası bu savaş tarzı olmuştur.

Kroki 3- Blitzkrieg'in Harekât Düzeyindeki Evreleri (Kershaw 1968: 5)

Guderian, Blitzkrieg'in gerçekleştirilebilmesi için gereken öncelikli üç faktörü sürpriz, kitlesel konuşlanma ve arazinin uygunluğu olarak nitelemiştir.³⁰ II. Dünya Savaşı'ndaki Alman Ordusunun başarılı harekâtlarında bu üçlünün önemi açıkça sergilenmiştir. Fransa'daki harekâta girilirken, taarruz mihveri için seçilen Ardennes bölgesi ormanlık olmasına rağmen sürpriz oranını artırmıştı. Onun dışında düz bir bölge olup, gerisindeki Meuse Irmağı aşıldığı takdirde Fransa'nın ovalarına sarkılabilirdi ve böyle de olmuştu. Büyük Taarruz için de aynı üçlü geçerli olmuştu. Taarruz mihveri Afyon'un güneybatısında toplanmış, kuvvetlerin çoğunun buraya kaydırılmasından düşmanın haberi olmadığı için sürpriz etkisi yaratılmış, tepelerin arasında kalan ovalık alan ise düşmanın arkasına dolaşılacak bölge olarak seçilmişti. Guderian sürpriz içinde konuşlanmanın gizli ve hızlı yapılmasına değinmiştir ki, Büyük Taarruz'un sıklet merkezine yapılan yığınaklaşmada bu hususlara zaten öncelik verilmiştir.³¹

Büyük Taarruz'da da cephe sonradan II. Dünya Savaşı'nda bir rutin hâline gelen, delmeye yönelik topçu odaklanması ve yoğun top ateşiyle Afyonkarahisar'ın güneybatısından delinmiş, buradan kuzeye sarkan Türk Süvari Kolordusu'nun üç süvari tümeni, tıpkı sonradan Alman panzer-paşaütçü ortaklığının yapacağı gibi Yunan asıl savunma hattının ana ikmal yollarını kesmeyi başarmıştır. Çevrilen bölgenin tutulması için Türk piyadesinin ilerleyerek Süvari Kolordusu ile irtibatta kalmasıyla ve düşman yanlarına gelmesi muhtemel bir karşı taarruzla karşı direnci artırabilmek için de belirli tepeleri ele geçirerek savunma hattını kuvvetlendirmeleri gerekmektedir. Düşman birimleri arasındaki mesafe ne kadar açılırsa karşı taarruzun etkisi o derece düşük olacağı için, cephenin yarıldığı bölgede işgal edilen alanın her iki yana doğru da genişletilmesi gerekiyordu.

Blitzkrieg'te bu safha için mekanize ve motorize piyade birimleri piyadenin önünden daha hızlı ilerleyerek tankların açtığı boşlukları doldurmaktaydı. Ancak Büyük Taarruz'da bunu gerçekleştirebilecek yarım paletli araçlar ve modern kamyonlar olmadığı için, Türk Ordusu'nda piyadenin bir kısmı çok daha hızlı ilerlerken, diğerleri de baskı yaparak düşmanı oyalamak zorundaydı. Dolayısıyla süvariyle arkasından hızla ilerleyecek olan piyadenin arasında ister istemez boşluklar oluşması kaçınılmazdı ve düşmanın hava keşif faaliyetleri sayesinde de bu boşluklar bir risk oluştuyordu.

³⁰ Guderian, s.205-206. Guderian, arazinin uygunluğu ifadesiyle tankların hareketini engellemeyecek bir arazi yapısına ihtiyaç duyulduğunu ima etmiştir. Büyük Taarruz'daki süvariler için de bu durumun geçerliliğinden bahsedilebilir. Süvariler, ateş güçleri düşük olduğu için tankların sahip olduğu teknolojik avantajdan mahrumlardı. Bununla birlikte, en önemli özellikleri hızlı ve harekât seviyesindeki manevra kabiliyetleri her zaman piyadeden üstün olmuştu. Bu hızlarını en iyi düzeyde kullanabilmeleri hem süvariler, hem de beraberindeki hafif topçu için çok önemli olduğundan ovalık bir alanda yapacakları harekâta verimleri azamî düzeye yakın olmaktadır.

³¹ Guderian, s.205.

Blitzkrieg'te baskın etkisinin hızlı harekât kabiliyetiyle pekişmesi son derece önemliydi. Mekanize piyade ve kundağı motorlu topçunun takip ettiği tanklar, ikmal sisteminin iyi olması ve düşman tarafından tehdit edilmemesi şartıyla bu hızı yeterince sağlıyordu. Diğer ülkelerin orduları çeşitli birliklerin ortak kullanılmasında en düşük hızdaki unsura göre hesaplarını yaparlarken, Guderian en hızlı olanları esas alarak tümenlerini mümkün olduğunca hızlı hareket ettiriyordu. Savaşın sonra Liddelhart ile görüşmesinde, Guderian hareketlilik ve süratin Blitzkrieg için öncelikli faktörler olduğunu söylemiştir.³² Büyük Taarruz'da ise süvariler atbaşı ilerlerken, piyadeler onları takip etmek için kendilerini zorlamışlardı. Bu adeta, Guderian'ın panzer tümenlerinin diğer ordu kısımlarını peşlerinden sürüklemesi gibiydi. Ancak Türk süvarileri arkalarından gelen piyadenin bir kısmının açılmakta olan boşluğu doldurması durumunda Yunan ihtiyatıyla karşı karşıya kalarak ciddi bir tehlike yaşayabilirlerdi. Bu yüzden piyadenin hızı da en az süvarilerinki kadar önemliydi. Bu sorun Türk piyadesinin normalden fazla zorlanarak olağanüstü bir performans göstermesiyle aşılabılmıştır. Öyle ki, süvarilerin 26 Ağustos'taki cephe gerisine kitlesel sızmasının ardından piyade de üç gün içinde en önemli tepeleri ele geçirerek büyük bir hızla düşmanı takibe koyulmayı başarmıştır.

Büyük Taarruz'daki harekâtın Blitzkrieg'e göre biraz daha uzun seyretmesinin sebebiyse iki temelde teknolojikdir. Birincisi, yarma yapacak ve yapılan yarmayı besleyecek motorize yapı İstiklâl Harbi sırasında Türk Ordusu'nda mevcut değildi. Dolayısıyla hem yarma gücü, hem de ikmal hızı Blitzkrieg'tekiyle karşılaştırıldığında son derece ilkeldi. İkinci olarak da, (C³)³³ faaliyetlerinin aynı şekilde Blitzkrieg'e göre ilkel olmasıydı. Guderian'ın panzerleri muharebe sahasında radyo haberleşmesine³⁴ ve amaca özel komuta-kontrol araçlarına sahipken, Türk Ordusu'nun yarmada en büyük paya sahip olan 5. Süvari Kolordusu ile bağlantısı atlı posta yoluyla kuruluyordu ki, süvarilerle haberleşmede yaşanan sorunlar günlerce ordu komutanlarının birliklerin nerede olduklarını saptamasını güçleştirdiğinden taktik seviyedeki planların aksamasına yol açıyordu. O dönemki hava gücü ise bu konudaki boşluğu doldurarak, haberleşmeye bağlı komuta-kontrol sorununun kesin olarak çözebilecek kuvvet ve genişlikte değildi.

II. Dünya Savaşı'nda Alman panzer kollarının sayısal olarak yetersiz oldukları zamanda aralarında kalan düşman birliklerini çekilmeye zorlayarak, çekilme esnasında yıpratmak suretiyle erittikleri ve parçalanan kuvvetleri de arkadan

³² Len Deighton, *Blitzkrieg*, Jonathan Cape Pub., London, 1983, s.153.

³³ Komuta, Kontrol ve Muhabere (Command, Control and Communications) kelimelerinin İngiliz alfabesindeki karşılıklarının kısaltması için kullanılan bir ifadedir. Komutanların birliklerini etkin bir iletişim sayesinde eşgüdümlü bir biçimde sevk ve idare etmesini ifade etmektedir.

³⁴ Basil H. Liddelhart, *Hitler'in Generalleri Konuşuyor*, Çev. Mehmet Tanju Akad, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1996, s.95.

gelen destekle yok etmelerine de sıkça rastlanıyordu. Büyük Taarruz'un ilk haftasındaki muharebelere bakıldığında parçalanmış Yunan birliklerinin de benzer bir şekilde çekilme esnasında yıpratıldıkları görülmektedir. Bunun nedeni, hem Türk süvarilerinin ateş güçlerinin Alman panzerleri gibi yüksek olmamaları sebebiyle Yunan piyadesinin inatçı direnişini tek bir vuruşla aşamamaları, hem de yukarıda belirtildiği gibi bir sonraki dönem ile karşılaştırıldığında C³ faaliyetlerinin ilkel olmasından kaynaklanan sorunlardı.

Sonuç

Türk stratejik saldırı düşüncesinin geçirdiği evrim, 20. yüzyılın başlarındaki Sarıkamış ve Büyük Taarruz'un planlarında kendisini göstermiştir. Başarılı bir stratejik düşünceye sahip olan Sarıkamış harekâtı uygulamada başarısız olmuşken, aynı düşünce iyi hazırlanmış bir harekât planı sayesinde Büyük Taarruz'da kesin bir başarıya ulaşılmıştır. Büyük Taarruz'un başarıyla stratejik sonuca ulaşması ve Batı Anadolu genelinde uygulanan genel taarruzun Blitzkrieg ile benzerlikleri göz önünde bulundurulduğunda, Büyük Taarruz'un Blitzkrieg'e bir temel oluşturduğu görülmektedir. Blitzkrieg'in Büyük Taarruz'dan ayrıldığı nokta, teknolojik gelişimin savaşa kazandırdığı tankların çok daha geniş bir alanda ve ordunun büyüklüğüne göre birden fazla yerde sıklet merkezi oluşturabilmesidir.³⁵ Aradaki on sekiz yıllık fark ve bu süre içindeki askerî teknolojideki yenilikler göz önünde bulundurulduğu takdirde, bu değişiklik normal karşılanmalıdır. Ancak her ikisinin özünde düşman hatlarının gerisine sarkacak hareketli bir birlik kitesinin, düşmanın cephesiyle cephe gerisi arasında adeta ikinci bir cephe hattı yaratarak, asıl kuvvetlerinin ikmal ve kaçış yolunu çevirerek onu kitlesel olarak yok etmek bulunmaktadır. Büyük Taarruz ile Almanlar'ın Fransa'daki harekâtını karşılaştırdığımızda, her ikisinin de bir taarruz mihveri ile belli bir bölgede delme, yarma, sızma ve çevirme safhalarını uygulayarak kendinden biraz daha kalabalık bir orduyu yok etmeyi amaçlayan stratejik saldırıyı başarıyla uyguladığını görmekteyiz. Büyük Taarruz'da süvarilerin rolünü Blitzkrieg'te panzer birlikleri üstlenmişlerdi. Her ikisinde de stratejik saldırı önceliğine sahip olan taraflar, düşmanın asıl kuvvetlerini yok etmek suretiyle savaştaki stratejik hedeflerine ulaşmışlardı. Türkler Anadolu'daki Yunan varlığını yok etmeyi başarırken, Almanlar da o zamana kadar Avrupa'da kendisine en büyük rakip olan Fransa'yı işgal etmişlerdi. Türkler evrimleştirdikleri stratejik saldırı düşüncesi ile I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Büyük Taarruz'da süvariye kullanarak Almanların tank ve uçağı dâhil

³⁵ Alman Ordusu İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında Polonya ve Fransa'da Blitzkrieg'i kullanarak çok parlak stratejik başarılar elde etmiştir. Ancak, Doğu Cephesi'nde 1941 Haziran ile Kasım ayları arasında Kızılordu birliklerine karşı da bu stratejiyi başarıyla uygulamalarına rağmen birçok nedenden dolayı stratejik hedefe ulaşamamışlardır.

ederek geliştirdiği ve II. Dünya Savaşı'nda başarıyla uyguladığı Blitzkrieg'in ilk örneğini başarılı bir şekilde uygulamışlardır.

Kaynaklar

- ARTUÇ, İbrahim (1986) *Büyük Taarruz*, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- ÇAKMAK, Fevzi (2005) *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- ÇALHAN, Özden (1992) Büyük Taarruz Öncesi Askeri Faaliyetler ve Taarruz Planının Hazırlanması, *Büyük Taarruz 70.Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 69-79.
- DEIGHTON, Len (1983) *Blitzkrieg*, Jonathan Cape Pub., London.
- ERCAN, Tevfik (1992) Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruza Hazırlık ve 26 Ağustos 1922, *Büyük Taarruz 70.Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 103-118.
- GEÇER, Kadir Türker, Abdülkadir TÜTER (Ed.) (2009) *Tarih Atlası*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara.
- GUDERIAN, Heinz (1999) *Achtung Panzer!*, Tr. Christopher DUFFY, Arms and Armour Press, London.
- KARAL, Enver Ziya (1999) *Osmanlı Tarihi IX İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KERSHAW, Andrew (Ed.) (1968) *Tanks at War 1939-1945*, Phoebus Publishing Company, London.
- KÖPRÜLÜLÜ, Şerif İliden (2006) *Sarıkamış*, Sami ÖNEL (Yay. Haz.), 5.Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- LIDDELHART, Basil H. (1996) *Hitler'in Generalleri Konuşuyor*, Çev: Mehmet Tanju AKAD, Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- MACKSEY, Kenneth (1975) *Panzer Birlikleri*, Çev. Şahin Selçuk ERENGÜN, Baskan Yayınları, İstanbul.
- NİŞ, Kemal (Ed.) (1968) *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz*, II. Cilt, Kısım 6, 2.Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- OMAN, C.W.C. (2002) *Ok, Balta ve Mancınık*, Çev. İsmail Yavuz ALOGAN, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ÖZÇELİK, Ayfer (1992) Büyük Taarruza Hazırlık (SAD Tarruz Planı Tasarısı), *Büyük Taarruz 70.Yıl Armağanı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 97-101.
- ÖZDAL, Ahmet (2008) *Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler Ve Farklılaşan Stratejiler*, Doruk Yayınları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Hikmet (2005) *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- PERRETT, Bryann (1997) *Knights of the Black Cross*, Wordsworth Editions, Hertfordshire.
- PERRETT, Bryann (1999) *Megiddo 1918*, Osprey Publishing, Oxford.
- Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, Taarruza Hazırlık ve Taarruz* (1994) II. Cilt, 6.Kısım, 1.Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- The Diagram Group (Ed.) (1990) *Weapons*, St. Martin's Press, New York.

- YALÇINKAYA, Haldun (2008) *Savaş: Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanım, İmge* Kitabevi, Ankara.
- YARBAY SELAHATTİN (2006) *Kafkas Cephesinde 10. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Zekeriya TÜRKMEN vd. (Yay. Haz.), Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.

1930'lar Türkiyesi'nde Fragmanter ve Retorik-Yoğun Bir Kemalizm Örneği: Vasfî Raşit Seviğ ve İnkılâpların Öğrettikleri

Mehmet ÖZDEN

Hacettepe Üniversitesi

ÖZDEN, Mehmet, 1930'lar Türkiyesi'nde Fragmanter ve Retorik-Yoğun Bir Kemalizm Örneği: Vasfî Raşit Seviğ ve *İnkılâpların Öğrettikleri*. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 97-111.

1933 yılı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 10. yılı olması hasebiyle özel bir önemi haizdi. Türkiye Cumhuriyeti, I. Dünya Harbi, Mütareke ve işgal yıllarının, Ankara'da bu işgale karşı bir Meclis oluşturmanın, iktidar ve muhalefet arasındaki sert mücadelelerin, eski rejimin tasfiyesinin, sanayi planlarının, yeni bir kimlik ihdas etme çabalarının vs. mirasına sahipti. Cumhuriyetçi siyaset kendi ideolojik matrisini de oluşturma yoluna gitti. Resmî özne ve kurumların yanı sıra *sivil* kalemler de bu çaba da rol aldılar. Zaten Türk İnkılâbının tarihsel bloku, asker-sivil bürokrasi ile organik bağları olan aydınları da içermekteydi. Bunlardan biri milletvekili ve profesör olan Vasfî Raşit Seviğ (1887-1971) Bey'dir. Vasfî Raşit Bey, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu gibi, eski rejimin ürünüydü. Ancak onun 1934'te yayınlanan *İnkılâpların Öğrettikleri* başlıklı kitabının bariz vasfî, söyleminin özneliğidir. Bu söylem anti-sistemik, birbirinden kopuk paragraflar hâlinde ilerlemektedir ve retorik-yoğundur, Fikir olarak muhafazakârlığa karşı devrimciliğin savunmasını üstlenmiştir. Bu savunma, aynı zamanda Türk devriminin Osmanlı eski nizâmına karşı üstünlüğünün savunmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Türk İnkılâbı, Vasfî Raşit (Seviğ) Bey, *İnkılâpların Öğrettikleri*, Devrimcilik, Kemalizm,

ÖZDEN, Mehmet, An Example of Fragmentary and Rhetoric-intensive Kemalism in 1930's Turkey: Vasfî Raşit Seviğ and *İnkılâpların Öğrettikleri*. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 97-111.

1933 was a year of particular importance since it was the 10th anniversary of foundation of Turkish Republic. The Republic of Turkey inherited WWI, years of armistice and occupation, the endeavor to form an assembly in Ankara in order to resist occupation, fierce conflict between government and opposition, elimination of previous régime, plans of industrialization, the effort to create a new identity etc. Republican politics also attempted to build its own matrix. Along with official agents and institutions, the *civic* men of letters participated in this process. As a matter of fact the historical bloc of Turkish revolution included the intellectuals directly related

to military-civic bureaucracy. One of them is Vasfi Raşit Seviğ (1887-1971), a member of parliament and professor. Like the founders of Turkish Republic Vasfi Seviğ was the product of previous régime. However, the obvious characteristics of his book; *İnkılâbın Öğrettikleri* (What Revolution Thought) which was published in 1934 is the subjectivity of discourse. The discourse is anti-systematical, made up of fragmentary paragraphs and densely rhetorical. In terms of opinion, it takes charge of defending revolutionism against conservatism. It was a defense of the superiority of Turkish revolution in comparison to previous Ottoman system.

Key words: Turkish revolution, Vasfi Raşit Seviğ, *İnkılâpların Öğrettikleri* (What Revolution Thought), Revolutionism, Kemalism.

Giriş

Işığın, gece ve gündüzün önemli olduğu bir mağara değil de içinde hakim bir sesin yankılandığı, itirazların işitilmediği bir salon hayal edilsin. Bu salon sözgelimi, o sıralar Halkevlerine dönüşen Türk Ocağı merkez binasında yer alsın. İkinci sırada, protokole ayrılan yerin hemen arkasında Ankara Hukuk fakültesinin genç asistanları bulunsun. Salonun bir köşesinde ise inkılâp yerine istikrarı tercih eden tedirgin fakat ciddi muhafazakârlar oturuyor olsun. Ön sırayı, protokole ayrılan yeri ise Millet Meclisi'nin Halk Fırkalı mebusları işgal etsinler. Kürsüde 47 yaşında hem Şebinkarahisar milletvekili ve hem de Hukuk Fakültesi hocası olan hatip de, 10. Yılıni idrak etmekte olan *Türk İnkılâbı* hakkında bir nutuk irad etsin. Nutkun muhteviyatı, salonun kompozisyonuyla ahenkli olsun: Asistanlarına hocalarıyla övünmeleri için eski Yunan'dan modern Fransa'ya uzanan bilgi hazinesinden örnekler sunulsun, muhafazakârlara irticanın fenalıkları hakkında nasihatlar, ikazlar yapılınsın ve mebuslara da Türk devrimine olan bağlılık gösterilsin. Üç söylem türü iç içe geçsin, ancak her halükârda retorik hâkim olsun, özgürce, mantık, sistematik kaygısı gözetilmeden bol misal verilsin. Sonrasında bu nutuk 42 sayfalık bir kitapta toplanmış ve 1934 yılında yayınlamış olsun. Roma ve Medenî Hukuk Profesörü Vasfi Raşit (Seviğ) Bey'in *İnkılâpların Öğrettikleri* kitabı için bir senaryo yazılsa, bu herhâlde en gerçekçilerinden biri olurdu..

Vasfi Raşit Seviğ Kimdir?

1303'te (1887) Yemen-Menahe kentinde doğdu. Emekli mutasarrıflardan Mehmet Reşit Paşa ve Lütfiye hanımın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Sultanisi'nde 1906'da tamamladıktan sonra İstanbul Hukuk Mektebi'ne girdi. 1909'da Fransa'ya giderek Paris Hukuk Fakültesi'nden lisans diploması aldı (1912).

Yurda dönüşünde 1. Dünya Savaşı seferberliğinde 30 Ağustos 1914'te talimgâha alındı. Süvari Asteğmen ve daha sonra Teğmen rütbesiyle Kafkas cephesinde savaşa katıldı. 12 Aralık 1917'de terhis edilerek Adliye Nezâreti tarafından Saksonya Mahkemelerinde staj yapmak üzere Almanya'ya gönderildi. 28 Eylül 1924'te Berlin Elçiliği Tercümanlığına atandı. 23 Ocak 1925'te Anadolu Ajansı'nın Paris Muhabiri oldu. 16 Ağustos 1926'da, Lozan Barış Andlaşmasına göre İstanbul'da kurulan Muhtelit Hakem Mahkemeleri'nin Türkiye Ajanslığı'na getirildi. 6 Aralık 1930'da bu görevden ayrıldı. Yerel seçimlerde CHP Adalar İlçesi adayı olarak İstanbul Şehir Meclisi'ne seçildi. TBMM'nin IV. dönem seçimlerinde Şebn Karahisar Milletvekili olarak 4 Mayıs 1931'de Meclise katıldı. Dönem boyunca İçişleri Komisyonunda çalıştı. Ayrıca İş Kanunu Tasarısının incelenmesi için III. toplantı yılında kurulan geçici komisyonda görev aldı. Genel Kurulda çeşitli konularda 4 konuşma yaptı. V. Dönem seçimlerinde Sivas milletvekilliğine seçilerek yasama görevini 2 Nisan 1939'a kadar korudu. Bu arada 1935'te Ankara Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Profesörlüğüne atanmakla, Meclis'ten ayrıldıktan sonra bu görevini sürdürdü. 1942'de Ordinaryus Profesörlüğe yükseltildi. 1943 ders yılından itibaren Roma Hukuku yanında Medenî Hukuk dersini de okutması uygun görüldü. 30 Nisan 1947'de Medenî Hukuk Profesörlüğüne getirildi. 29 Nisan 1957'de, 70 yaş sınırını tamamlaması ile emekliye ayrıldı. Sonraki yaşamında avukatlığına devam etti. 1965'te Ankara Hukuk Fakültesi Profesörler Kurulu tarafından 'Onursal Hukuk Doktoru' payesi verildi. 23 Kasım 1971'de öldü.¹

Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş. tarafından İstanbul'da yayınlanan Vasfî Raşit'in *İnkılâpların Öğrettikleri* kitabının basım yılı 1934'tür. Ancak yazar tarafından kitabın son satırında 'Ankara: Xuncu yıl' ifadesine yer verildiğinden *İnkılâpların Öğrettikleri*'nin de 1933'te kaleme alınıp bir yıl sonra yayımlandığı anlaşılmaktadır.

Kitap 42 sayfadır ve ne başta ve ne de sonda İçindekiler'e yer verilmemiştir. Bunun yerine her bir sayfanın sağ üstüne, her sayfada değişen başlıklar konulmuştur ki bundan murat o sayfanın o başlıkta verilen konuya tahsis edildiğidir. Bir çeşit İçindekiler sayfasını andıran bu başlıklar sırasıyla şöyledir: "Lüzumsuz İnkılâplar-Hakikî İnkılâplar, İnkılâp-İhtilâl-İslahat, İnkılâpta Kan-Terör, Diktatörlük- Kuvvetli İcra Reisleri, Kuvvet ve Hak, 1324 İnkılâbı, Hakikî İnkılâplar Sâridir, Muvaffak olmuş İnkılâplar, Zihniyet Savaşları, İnkılâplar birer ilerlemedir, İrtica korkunç bir hatadır, İnkılâbı ve neticelerini korumak borçtur, İnkılâba küsenler, İnkılâp bir bütündür, Büyüklüğün hassası büyütmeştir."

¹ *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM IV. Dönem, 1931-1935, II. Cilt, Fahri Çoker (Haz.), TBMM Vakfı Yayınları, 1996, Ankara, s.535-536. Vasfî Raşit beyin kendinden iki yaş büyük kardeşi Muammer Raşit Seviğ de Şarki Karahisar'dan milletvekili seçilmiş ve İstanbul Üniversitesi Devletler Hukuku'nda ordinaryus profesörlüğe yükselmişti. Her ikisi hakkında bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, s.451-452, yy, ty. Vasfî Raşit Seviğ hakkında ayrıca bkz. Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Adana, 1958, 503-504.

Kitabın mündericatu aslında iki hususu akla getirir; ilkin bu kitap Türk inkılâbı ve/veya Kemalizmle doğrudan ilişkili değildir. Türk devrimine genel devrimler methiyesinden-devrim evrimden, devrimcilik muhafazakârlıktan evlâdır-sonra sıra gelir. Usule, biçime gelince yazar kitap boyunca istikrarlı bir savruluk sergiler ve bu hâliyle belirli bir dünya görüşüne bağlı olmakla birlikte o dünya görüşünü dillendirmede dağınık ve yorucu bir tarzın sahiplerini; bir hoca-insan tipini temsil eder. Metin bu yüzden, inkılâplar üzerine aforizmalar koleksiyonu biçimindedir. Ancak Vasfi Raşit'in 'aforizma'ları Nietzsche ve W. Benjamin'de gördüğümüz, okuyucunun felsefî birikimini test eden zor cümlelerden oluşmaz. Bu sebeple onlara vecizeler demek daha uygun düşer. Dolayısıyla o bir hermetik değildir. Kitabın adı pekâlâ *İnkılâpların Öğrettikleri* değil de *İnkılâplara Dair Muhtelif Zamanlardaki Mütalaaların* da olabilirdi. Fakat yazarın indîliği ve kitabın parçalı bir özellik arz etmesi onun bir siyasî amacının, o dağınıklık içinde bir ana fikrinin olmadığını göstermez. Yazar Türk inkılâbını siyasî olarak teyidini hep gözetmektedir. O bu açıdan *engagé* bir yazardır. Yazar neticede, biçim olarak fragmanter, ideolojik olarak muhafazakâr bir metin kaleme almıştır.

Üslup ve Fikir Açısından *İnkılâpların Öğrettikleri*

Avrupa'da inkılâpların yıktığı esaslara bağlı sadık kalanlar inkılâpların bir işe yaramadığını iddia ederler; beşeriyet hep aynıdır derler. Beşeriyet inkılâp denilen sarsıntılardan ve zorlu sıçrayışlardan biraz daha ezilmiş ve birçok daha esirleşmiş olarak tekrar eski hatalı usul ve adetlerine düşer. Bu efendiler tabiaten misal getirirler ve derler ki: Topluluğu yani cemiyeti idare eden kanunlar tabiat alemini idare eden kanunlarla aynı mahiyettedir. Tabiatte ise sıçrayış yoktur. (...) Bunun içindir ki her inkılâbı mutlaka bir irtica takip eder, her inkılâbın peşinden o inkılâbın yarattıklarını yok etmeğe çalışan bir irtica koşar. (Raşit 1934: 1)

Vasfi Raşit'in kitabı bu satırlarla başlar ve bu satırlar özellikle, Fransız ve Rus devrimlerinin geride kaldığı ve o devrimlere dair muhafazakâr eleştirilerden yazarın haberdar olduğuna dair bir ima barındırır. Fakat yazar sadece Fransız devrimini kaale alır ve Edmund Burke veya Jean de Maistre'in değil, Anatole France, Hyppolyte Taine ve kadim Yunan tarihçisi Polybe'in (Polibios) isimlerini zikreder. A.France'ı takdimi ise ilginçtir:

İstikbali ve geleceğe ait olan ne var ise hepsini hayrete değer bir kudretle, sezen, gören ve anlıyan Anatole France bile milletlerin tarihlerinin acı bir tenkidi olmak üzere yazdığı 'Ile des Pingouins'nin sonunda, dehasının gözerimini (ufkunu) daraltan karanlık bir fanteziye kapılarak 'sonsuz bir geri geliş' kabul eder gibi bir netice çıkarmakta ve âlemde aynı teşebbüslerin aynı inkisarların ve aynı

tatsız başlayışların bir daire-i faside hâlinde tekerrür edeceğini hissettirmektedir.² (Raşit 1934: 9-10)

Yazar daha sonra sözü Taine ve takipçilerine getirir. Taine, France kadar övgüye değer bulunmaz, sadece fikirleri özetlenir. Taine de onun gibi hadiseleri kendi tabii akışında bırakmak taraftarıdır. Yazar ise aksi iddiadadır: Bu iddialar doğru olsa idi, inkılâpçılar '*zaman zaman mehdiliklerini iddia eden zavallı çılgınlar*' olurlardı ve o takdirde onları tımarhânelere kapatmak gerekirdi. Aşağıdaki satırlarda inkılâpçılığın *felsefî* temellerine değinilir:

Herkes bilir ki, nevi birçok cinslere ayrılır; cinsler de birçok değişikliklere ayrılır. Cinslerde, değişiklikler birdenbire yapılan sert bir sıçrayış ile vücuda gelir. Kürenin hayatında olduğu gibi hayvanat ve nebatatın hayatında da inkılâp vardır. Kâinatın terakkisi ağır bir ilerleme değildir. Kâinatın terakkisi birbirinden az çok uzun aralıklarla ayrılmış sarsıntılar sürüsünden, yani birdenbire yapılan ilerleme ve birdenbire yapılan durmalar serisinden ibarettir. (Raşit 1934: 11)

Görüleceği üzere, insanın hayvanat ve nebatatla; toplumun doğayla birlikte ele alınması uzviyetçiliği, *sert sıçrayış* ifadesi de Darwinci mutasyonu çağrıştırır. Fakat sadece çağrıştırır, dolayısıyla metinde belirgin olan sosyal teoriyle kurulan diyalog değil yazarın kendi başına buyruk konuşmasıdır. Bu ahval ve şerait dâhilinde esas cümle, inkılâbı hayatın esas ve yine inkılâbı, birdenbire yapılan ilerlemeler ve birdenbire yapılan durmalar serisi olarak tanımladığı cümledir. İlerlemeler ve durmalar nedense *birdenbire* olmaktadır. Yazarın uzviyetçiliği 'yürek zoru' kavramını tedavüle sokmasıyla nükseder: "*İnsan cemiyetleri de kendi alın yazılarına hâkimdir; kendi terakkilerine sahiptir. Cemiyetler de kendilerinde taşıdıkları zora, yürek zoruna göre terakkilerini yavaşlatabilir veya hızlandıracaklarıdır.*" (Raşit 1934: 11)

Sert sıçrayış, yazarın cinsler için uygun gördüğü bu tamlama kendi üslubu için daha çok geçerlidir. Yazar, idealist bir tarih felsefesi (!) inşa ederken, norm-yoğun cümleler kurar, onları destekleyecek talî açıklamalar kurmaz, onun yerine sert bir sıçrayışla yeni bir vecize üretir. Söz gelimi cemiyetlerin kendi kaderlerine kendilerinin hâkim olduklarını söyledikten sonra, bu kaderi yürek zoruna bağlar. 'Zorlu yürek' kavramı açıktır ki bir sosyal bilim kavramı değildir; herhâlde bununla değişim kapasitesi yüksek cemiyetler kastedilmektedir. Yine de cemiyetlerin terakkilerini yavaşlatıp hızlandırmalarıyla yürek zoru arasında

² Cümlelerin devamı ise şöyledir: "*Hâlbuki durmadan değişen kuvvetlerin daima yeni biçimler, taslaklar (şekiller) yaratabilmek kudretinde olduğunu herkesten ziyade Anatole France bilir.*" Bu tür yazma biçiminin; malumat teşhirini esas alan dilin kusurlarından biri, mantık yoksunluğudur: Anatole France istikbali hayrete değer bir kudrette görmektedir. Ama nedense tarihin kısır döngüden ibaret olduğunu belirtmektedir. Hâlbuki tarih değişmedir. Ayrıca tarihin değişmeden ibaret olduğunu herkesten ziyade Anatole France bilmektedir. O takdirde, Anatole France o kitabı yazarken geçici bir bunalımın etkisinde midir? Bu sorunun cevabını yazar vermemektedir. Bu mantıksızlığın sebebi, yazarın A. France hayranlığı ile tarihin değişmeden ibaret olduğu fikri arasında bocalamasıdır.

nedensel bir ilişki kurulmuş değildir. Dil her halükârda grotesktir ve bu herhâlde uzmanlık dili olan hukuk dili dışında yazarın başka bir kavramlar silsilesine aşına olmadığına işaret etmektedir. Şüphesiz Yusuf Akçura veya Falih Rıfkı gibi dönemin inkılâpçıları aynı fikri, üslup ve mantık kusuru işlemeksizin kâğıda dökerlerdi.

Vasfî Raşit'in hür bir salonda hür bir hoca imgesi yeni bir başlıkta devam eder; 'Lüzumsuz İnkılâplar-Hakikî İnkılâplar'. (Zira niyet birbirine zıt iki inkılâbı vurgulamak ise lüzümsüz- lüzumlu ya da sahte-hakikî inkılâplar şeklindeki başlıklar yazarın meramına biçimsel-kavramsal açıdan daha uygun olurdu) Lüzumsuz inkılâplar salt siyasî, hakikî inkılâplar ayrıca içtimaî olanlardır. Ancak iki inkılâp türünü tanımlayışına sıfat ve retorik heveskârlığı eşlik eder: "*bereketli olmayan kısır inkılâplar*"ın zıt kutbunda "*inkılâp ismini taşımağa layık olan sarsıntılar, uğruna keder etmeden can vermeğe ve kan akıtmağa değer inkılâplar*" (Raşit 1934: 12) yer alır. İlkine örnek Osmanlı tarihindeki saray ihtilâlleri ve yeniçeri ayaklanmalarıdır. İlerleme sağlamamıştır. İkincisine, yani hakikî ve faydalı olanına emsal ise Fransız ihtilâlidir. Zira sadece yönetimi değil, içtimaî düzeni tamamıyla değiştirmiştir. Fransız devriminin toplumsal düzende yol açtığı kapsamlı değişimlere hasredilen 3 sayfalık bölüm ise siyasî tarih metinlerinin formatından ayrılmaz. Yazar burada salondan ayrılır ve fakülte'deki sınıfa ders anlatmaya gider. Ancak sınıfta Fransız ihtilâlini anlatan hoca Vasfî Raşit, salonda asistanlarla sohbet eden Vasfî Raşit'in iç denetimsizlik, kavramların keyfi kullanımı gibi özelliklerini sürdürür. İnkılâp, ihtilâl, darbe kavramları birbirinin yerine geçer. Ancak ona özel olan bizatihî (fikrin değil) söyleminin özneliğidir. Ayrıca özneliğinin bir unsuru olan referansçı tutum; konuşan-yazan öznenin akademik bir özne olduğunu hatırlatarak özneliği meşrulaştırmaya hizmet eden referansçılık bu kez ve tekrar Polybe'e uzanır: "*İsadan en aşığı 200 sene evvel dünyaya gelmiş çok meşhur Yunan müverrihi Polybe zamanına dair yazmış olduğu ve bugün elimiçe tamam olarak yalnız beş kitabı geçmiş olan umumî tarihinde 'ber dâbilî harpte esaslı mesele servetlere yerlerini değiştirmektedir' der.*" (Raşit 1934: 12)

Referansın iktidarın temsili olarak sunulması kısaca referansçılık, yazarın retorik tutkusuyla birleşir. A.France sadece bir yazar değildir; O '*İstikbâli ve geleceğe ait olan ne var ise hepsini hayrete değer bir kudretle, sezen, gören ve anlayan*'dir; Polybe salt bir Grek tarihçisi değildir; aynı zamanda '*İsadan en aşığı 200 sene evvel dünyaya gelmiş çok meşhur Yunan müverrihi*'dir. Başka bir ifadeyle Vasfî Raşit Bey sosyal bilimler lügâti yerine kendi öznel dilini kullanmakta ve bu öznel retorik ve referansçılık üzerinden teşhir edilmektedir. Fikir ise hayatın özünün inkılâp, inkılâbın *bereketli* olanının içtimaî inkılâp, içtimaî inkılâbın mümtaz örneğinin Fransız ihtilâli olduğu yönünde seyretmektedir. Ancak yazarın devrim tanımı, nazarını Fransız taşrasında yakılmış derebeyi şatolarından, memurlar şehri Ankara'ya çevirdiğinde değişir, içtimaî inkılâp yerini hukukî inkılâba terk eder: "*Fakat tekrar edelim ki inkılâbı yalnız mülkiyet düzeni aynasından seyre kalkmak hatadır. Bunun içindir ki inkılâbı hukukçular gibi anlamak ve tarif etmek daha doğrudur:*

Cemiyetin düzenlerinin dayandığı temelleri yani prensipleri değiştiren sarsıntı bir ihtilâldir." (Raşit 1934: 15)

Bu alıntı, yazarın yazdıklarını değil yazmadıklarını ifşa ettiği, fikir akışında bir sapmaya işaret ettiği için önemlidir. Zira devrim ideal tip olarak sosyallik vasfıyla ve sosyal devrim de Fransız devrimiyle özdeşleştirilmişti. Oysa şimdi yazar başka bir kıstas önermektedir ve ancak bu kıstasla Türk İnkılâbı, inkılâp kategorisine dâhil olabilmektedir. Çünkü Türk İnkılâbı, inkılâp sosyal inkılâpla eşitlendiğinde inkılâp olmaktan çıkmaktaydı. Diğer yandan sosyal inkılâp olarak Fransız devriminin cemiyetin dayandığı hukukî prensipleri değiştirmedeği de iddia edilemez. Netice olarak savruluk, tutarsızlık üslubu değil fikri de kuşatmaktadır.

'İnkılâp-İhtilâl-İslahat' başlıklı tek sayfalık bölüm, ilk sayfada inkılâbın faideleri bahsinde yer alması gerekirken nasılsa on beşinci sayfaya düşmüş bir derkenar gibidir. Bu kez ölmüş Yunanlılar, yaşayan Fransızlar mehaz gösterilmez, mecazlar inşaat sektöründen temin edilir, fikir, inkılâbın yol açtığı geçici rahatsızlıklara rağmen ıslahata tercih edilmesidir ve yazar bu kez üniversite hocası gibi değil halk hatibi gibi misalli konuşur:

İslahat ile inkılâp arasında bir evi tamir etmekle bir evi baştan aşağı kadar yıkıp yeniden, yeni temeller üzerinde yapmak kadar fark vardır.

Daha fazla bir sağlığa, daha fazla bir sevince, daha fazla bir saadete yuva olacak bir binayı kurmak için eski binayı yıkanlara yok edici gözle bakmak doğru değildir. Yeni inşaatın çıkardığı toz ve dumanın verdiği geçici huzursuzluktan mustarip olanlar, eski binayı tutmakta menfaati olanların ettikleri bu iftiraya kolayca inanırlar. (Raşit 1934: 15)

'İnkılâpta Kan-Terör' ile 'Diktatörlük- Kuvvetli İcra Reisleri' fragmanlarında yazar inkılâp müdafidir. İnkılâplarda kan dökmek ve teröre başvurmak kuralı bazen kaçınılmaz olur ya da kan dökmek inkılâbın olmazsa olmaz şartı değildir. Ancak terör kötüdür ve bu kötülüğün sorumluluğu inkılâpçılara değil inkılâba mukavemet edenlere aittir:

Terör elbette ki büyük bir felakettir; fakat unutulmamalıdır ki terörü büyük tehlikeler doğurur; mesuliyeti, inkılâba tehlikeler geçirenlere aittir; dökülen kanlar onların boynundadır. Kimse durup dururken kafaları keselim demez ve hatta kimse kafa kesmek istemez. Onun içindir ki kan dökmek yahut terör inkılâpta bir sistem olarak telakki edilemez. Bu sebeptendir ki ihtilâl mahkemeleri de, divânı harbi örfiler de darağaçları gibi muvakkat ve geçici olarak tehlike müddetince kurulan kurum (müessese) olarak kalırlar. Tehlikenin geçmesinden sonra devam ettirilen Terör o zamana kadar hizmet etmiş olduğu inkılâba artık fenalık etmeğe başlar. (Raşit 1934: 17)

Yazar inkılâpçıdır fakat muhafazakâr bir inkılâpçı. Kan dökmeyi hoş karşılamamakta ve fakat bu kötü fiil gerçekleşirse suçu karşı devrimcilere yüklemek için hazırda beklemektedir. Onun için ideal inkılâp, muhalifi olmayan

dolayısıyla kan dökmeye gerek duyulmayan bir inkılâptır. Terör tehlike geçinceye kadar sürdürülmelidir, sonrasında değil. Bu inkılâp türünün salt Vasfi Raşit'in icadı olduğunu söylemeye gerek yoktur.

1930'lar Türkiye'sinin, inkılâpçı ve istikrarlı Türkiye'nin hukuk profesörü Vasfi Raşit bey, geçmişe dönerek ihtilâl ve istiklâl mahkemelerine üye atar- ki bu konu bile yazarın tahayyülünün neleri kapsadığına dair yeni bir örnek oluşturur. Mezkûr üye hukuku değil inkılâbı korumalıdır: “*Bir ihtilâl mahkemesi inkılâp davasında hâkim olduğu kadar taraftır. Bu sebepten ihtilâl mahkemelerini ihtilâlin emniyetini haiz olan kimselerden teşkil etmek lazımdır. İnkılâbın emniyetini haiz olmayan hâkimlerden teşkil edilen ihtilâl mahkemeleri itidali muhafaza edemezler.*” (Raşit 1934: 17-18) İlk cümle ile son cümle arasındaki çelişki; hâkimlerin taraf olmasının memleketin itidâli için istenmesi yazara özgü çelişkilerin, naipliğinin yeni bir numunesi olmak gerekir. Zaten çelişki; yazarın Türk İnkılâbı genel söylemi içinde kendi söylemine yer açma çabasına işaret ettiği gibi bu çaba hayli öznel bir dil üzerinden inşa edildiğinden bu kerte tekrarlandığı için metnin bir özelliği olmaktadır. Diktatörlüğe dair üç cümle, belagatin ve ayrıca muhafazakâr devrimciliğin (!) ifadesidir: “*Diktatörlük bühranların icap ettirdiği muvakkat ve müessir bir idaredir. Ümitsizliğe yaklaşan bir korkudan doğan son çaredir. Mucizeler yaratmak için müracaat edilen bir maniveladır.*” (Raşit 1934: 18-19)

Köprülü Mehmet Paşa, Clemenceau, Poincaré, III. Napoléon; II. Abdülhâmid değişik usullerle diktatörlük etmişlerdir. 1930'lar Avrupası'nda Hitler'den Stalin'e, Franco'dan Salazar'a kadar pek çok diktatörlük numunesi varken Köprülü Mehmet Paşa'nın listeye dâhil edilmesi, Levinas'ın 'gülümseten anakronizm' ifadesini hatırlatır. Diğer yandan Atatürk diktatör değil kuvvetli icra reisidir, çünkü o anayasanın kendisine tanıdığı yetkiler ve milletinin hudutsuz muhabbeti yüzünden devlet başkanı olmuştur:

Teşkilâtı esasîyelerin kendilerine verdiği salâhiyet hudutları içinde kalan ve vatan şümûl kuvvetli fırkaların başında bulunan kuvvetli icra reislerinin diktatörlerle karıştırılması caiz değildir.

Bu kuvvetli şefler milletlerinin hudutsuz itimat ve muhabbetini haiz başkanlardır. Eski İngiliz başvekilleri böyle şeflere güzel birer misal teşkil ederler. Fransız başvekillerinden Herriot Türkiye'ye ait yazdığı çok kıymetli yazılarda Büyük Gazimizi çok haklı olarak böyle bir şef numunesi olarak gösteriyor. (Raşit 1934: 20)

Umberto Eco, metin karşısındaki statülerine göre okurları ampirik okur ve örnek okur vs. olarak ayırmıştı³, Vasfi Raşit ise kendi okuyucusunu eleştireliliğe ve muzipliğe iter; onun örnek okuru ironik okurdur. İronik okurun iç sesi, üstteki alıntıya Franko ve Stalin'in de kuvvetli fırkalara dayanan kuvvetli icra reisleri olduklarını öne sürerek itiraz eder ve bu özelliklerin bahusus diktatörlük alâmetleri olduğunu söyler. İç ses akabinde, diktatörlükle ilgili tartışmanın,

³ Ampirik okur, örnek okur kavramları etrafında metin analizleri için bkz. Umberto Eco, *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, Çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, İstanbul, 1996.

diktatörün partisinin ve/ya kudretinin zayıf veya kuvvetli olması etrafında değil, tek parti ve tek adam karşısında başka parti ve kudretlere izin verip vermemesine bağlı bir tartışma olduğunu belirtir.

'Diktatörlük' bahsini 'Kuvvet ve Halk', onu ise '1324 İnkılâbı' izler. İlk iki bahis Yurttaşlık Bilgisi, son bahis ise Siyasî Tarih'e uzanır, ancak her bahiste değişmeyen, bir tezi yüksek sesle; kimi profesörlere özgü bir özgürlükle dile getirirken yazar kendi kendini tekzip de etmektedir. 'Kuvvet ve Halk'ın başlangıç cümleleri retorik hevesinin anlamda birbirini tekzip etmesine örnektir: "*Mer'i hukuku hayatta gaye zanneden bir sınıf halk vardır. Şeriatçiler bunların en güzel örneğidir. Yanlış telakkilerin kurbanı olan bu zavallular her hukukî düzenin değişmesine isyan ederler ve istemeyerek irticaa yardım ederler. Hukuk hayatta bir gaye değildir. Belki bir vasıttır. Gaye içtimâî hayatın muhafazasıdır.*" (Raşit 1934: 21)

Şeriatçılar hukuku gaye addettikleri için "istemeyerek" irticaya yardım ediyorlar ve hukuk sosyal hayatı muhafaza etmekle kâmil anlamını buluyor. Ayrıca meri hukukun neyi muhafaza etmediği sorusu açıkta kalıyor. Birkaç satır sonra bir uygarlık felsefesi yine bir referansla ve yine birkaç satırla inşa edilir: "*Medeniyet, on dokuzuncu asrın hukukî debası addedilen Alman İbering'in iddiasına nazaran kuvvetlinin zayıfa galebesiyle başlamıştır. Medeniyet baştanbasa bir hodbinlik tarihinden başka bir şey değildir. Bizzet hodbinlik insana kendi menfaati için kuvvet ve şiddetini tadil ve tahşif eylemeği ve mağlubunu öldürmekten ziyade ondan istifade etmeği öğretmiştir.*" (Raşit 1934: 20)

1908 devriminin ele alındığı '1324 İnkılâbı'-Vasfî Raşit'in 1908 yılında 21 yaşında Hukuk Mektebi öğrencisi olduğu hatırlanmalıdır- başlıklı fragman, ileri sürdüğü fikirler bir yana, şekil ve fıkır-i takip açısından belki de kitabın en nizâmî bölümüdür Fakat fikir ve mantık kusurları, artık kusur olmaktan çıkıp yapısalılık kazanan, muhtelif söylemlerin üretildiği sabit bir alt metnin özelliği olan kusurlar olurken ampirik okuru şaşırtmaya devam eder. Kusur burada da yazarın bilinçli kusurudur, ancak bu Proust, Hegel gibi zor yazarların zahmetsiz okurlarının; örnek okur vasfı taşımayan okurların bu yazarlarda gördükleri (sözde) hatalara benzemez. Vasfî Raşit bu bölümde söz gelimi, 1908 meşrutiyetçilerini neredeyse cumhuriyet ilân etmemekle, esaslı inkılâpçı olmamakla suçlar:

1324 meşrutiyet sarsıntısı hilâfete dokunmadı; saltanata dokunmadı; hatta başlangıçta hükümet takımını bile değiştirmeye cesaret edemedi. 1324 inkılâbının içtimâî sahada yapmağa cesaret ettiği değişiklik ise erkeklerin gecelik entarisi ile sokağa çıkmalarını Üsküdar'da yasak etmekten ibaret kaldı (..) Fransızların kendi inkılâplarından bazıları hakkında kullandıkları söz misalini 1324 hareketi hakkında da kullanarak diyebiliriz ki meşrutiyet saltanatın yatağına sokulmuştu.(Raşit 1934: 23)

Oysa ampirik veya örnek okur ya da sadece nominalist okur, meşrutiyetçiliğin cumhuriyetçi olmadığı için meşrutiyetçi olduğunu, ve onların zaten saltanata dokunmayacakları yönünde itiraz ederdi. Lakin hukukçu

akademisyen yazar, ters bir retrospektif içinden konuşmaktadır. Hâlden maaziye bakılmakta, hâli, şimdiki zamanı belirleyen inkılâpçı saadet durumunun karşısına mazinin, geçmiş zamanın kötülükleri konmaktadır. Mazi salt saltanatçılıkla özdeşleştirilerek tarihsizleştirilmekte, inkılâpçı şimdinin meşruiyet sağlamasına dönüştürülmektedir. Tarih, artık ideolojinin bir işlevidir. Bu görüşün karşısına konabilecek makul bir tarihçilik ise, süreci tersinden okur, 1908 Meşrutiyeti'nin 1923 Cumhuriyeti'ne tesirleri üzerinde durur ve söz gelimi İttihatçıların Meclis-i Mebusân'ın yetkilerini saltanata karşı güçlendiren 1909 Kanun-ı Esâsî tadillerinden bahsedirdi.

'Hakiki İnkılâplar Sâridir' tam da 'Böyle Buyurdum' cümlesidir, yazar mutad olduğu üzere, ilkin norm koyar ve hakikî inkılâbı tanımlar, hakikî inkılâbın mümtaz örneği Fransız devrimini bir kez daha övgüye mazhar kılınır (19. yüzyıl tarihi 1789 devriminin "*etrafa çarpan ve serpilen dalgalarından biridir; o inkılâbın teakubudur; o başlangıcın sonlarıdır.*" (s.26), istibdadın devrimci fikirleri yenemeyeceği genç devrimcilere özgü bir heyecanla vurgulanır ve Mithat Paşa'nın hatırası yâd edilir. Oysa yazar biraz önce 1908 devrimini yetersiz bulmuştu. Şimdi ise 1876 Meşrutiyeti'nin Mithat Paşa'sını tebcil etmektedir. Hakikî inkılâpların, yazarın deyimiyle *ürümlü inkılâpların* bir diğer özelliği, *terakki* yaratmalarıdır. Ayrıca devrimler bazen sönmüş gibi gözüksükleri zaman bile ışıklarını saçmağa devam ederler. Abdülhâmid 1293 şeflerini hapsedip sürdürdüğü hâlde Kanun-ı Esasî'yi her sene devlet salnâmesinde yayınlamaya mecbur bırakan gene o inkılâbın düsturları değil midir? Yazar kül ve yangın metaforuyla inkılâpçılara moral verir: "*Hiç bir zaman istîpdat ve irticân kuvvetli tenkili inkılâbın zayıf ta olsa inatçı mukavemetine galebe çalamaz. İstibdadın öldürttüğü ve boğdurduğu o meçbul-ve meçbul oldukları nispette samimi-inkılâp şebitleri fedakârlıkları ile bugünkü büyük yangınları yapacak olan o günkü kül altına sindirilmiş ateşleri sönmekten korumuşlar ve beslemişlerdir.*" (Raşit 1934: 26)

İlk sayfalarda mutedil inkılâpçı, arada bizim onu Bastille veya Kışlık Saray'da hayal etmemizi sağlayan satırların yazarı; şimdi 'rasyonel devrimci' olarak karşımıza çıkar. Devrimci 'ratio' adına geçmişin zihinlerden silinmesini talep eder.⁴ Çünkü bir devrimin başarısı, o devrimin yıktığı şeylerin tekrar ihya edilememesi ile ölçülecektir:

İnkılâpçılara, inkılâbın âtisi hakkında böyle bir emniyet gelmedikçe her eskiyi yıkmakta devam etmeleri lâzımdır. Çünkü inkılâp zamanlarında her eski düşmandır.

Yıkılan eski, devrilen mazi tam bir güçsüzlük (aciz) hâline eli gücü yetmez hâle gelmek suretile bir nevi masumiyet kazanmadıkça kendisinden şefkatle ve rikkatle bahsedilmesi caiz olamaz. İrticân en büyük tabiyesi iadesini istediği mazinin büyüklerinden ve büyüklüklerinden çok konuşmaktır.

⁴ Nurullah Ataç da devrimin yerleşmesi için eskinin tasfiyesini elzem görür: "Devrim", *Sözden Söze-Ararken*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968, 179-183.

Eski zihniyeti büsbütün kaldırmak isteyen, yeni bir kitap, yeni bir zihniyet ile yepyeni bir devir açmak isteyen mutlak dimağlar zamanın henüz ellerden ve dillerden düşürmediği eski eserleri zorla yok ederler.

Türk nüfusunu keyfiyet itibarıyla arttıracak, bir Türke birkaç Türk kuvvetini verdirecek olan harf inkılabımız ve Türk cemiyetini aralarında iltisak bulunmayan parçalara ayrılmaktan kurtaracak olan dil inkılabımız yeni Türk nesillerinin yeni eserler ve yeni zihniyetlerle yetişmesini, ayrı bir tedbir alınmasına hacet bırakmaksızın temin etmiş bulunuyor. (Raşit 1934: 27-28, 29)

Belagat-fikir-misal üçlemesine bu kez de riayet edilir: Hz. Ömer'in İskenderiye kütüphanesini yaktığı doğruysa, bunun amacı da aynıdır, der; Abdülhamid ve Papa da benzer saiklerle kitapları yasaklatmıştır. Çünkü kendi zihniyetlerini hâkim kılmak ve sürdürmek için böyle yapmak zorundadırlar. Zira zihniyet savaşları savaşların en çetindir:

Bu itibarla bir memleket halkının zihniyetini değiştirebilmek o memlekette taş, toprak ve demirden yapılmış maddî ne varsa hepsini birden değiştirmekten pek çok daha güçtür. Koca bir halka tapıtığını yaktırmak, koca bir halkı yaktığına taptırmak kolay başa çıkartılamayan bir davadır. (Raşit 1934: 30)

Vasfî Raşit bey devrimin akıl hocası rolünü terk eder ve yeni aforizmalar yazmaya koyulur: Büyük devrimler, büyük davalar ve o davaya iman etmiş büyük adamlar ister. Tarih buna şahittir. Büyük davaların büyük adamları arasında Hz. Muhammed'i de zikreder: “*En büyük Arap milliyetçisi ve büyük İslâm beynelmilelçisi, bu ilim ve hikmet timsali ümmi..*” (Raşit 1934: 30) ‘Arap milliyetçisi’ ve ‘İslâm beynelmilelçisi’, ‘ilim ve hikmet sahibi ümmi’; zıt kavramları telif ederek yerleşik anlamları yapı-bozuma (*deconstruction*) uğratar.

‘Muvaffak olmuş İnkılâplar ve Zihniyet Savaşları’nı yazarın devrim kavramını tanımladığı normatif cümleler izler. Yeni bölüm ‘İnkılâplar birer ilerlemedir’ başlığını taşımaktadır. İlk cümle edebîdir, kural koyucudur ve aslında devrim övgüsüne tahsis edilmiş ilk sayfalara uygun düşmektedir: “*Hakikî inkılâplâr ilâhlar gibi varlıklarında ebediyeti taşırlar: Yıkılmazlar, yok edilemezler.*” (Raşit 1934: 31) İzleyen cümle inkılâp düşmanlarının iddialarıyla başlar. Bunlara göre, her milletin değişmez bir alın yazısı ile takdir edilmiş içtimaî ve siyasî şekilleri vardır. İnkılâp düşmanlarının mezkûr görüşünü çürütmek için yazar ilk defa Fransız devrimi yerine Bolşevik devrimini hatırlar ve onu Türk inkılâbı ile aynı derecede yararlı bir devrim olarak birlikte zikreder:

Acaba bilfarz Rusya’ya yakışık alan içtimaî ve siyasî şekil Çarlık mı; Bolşeviklik mi? Aziz Türkiyemize yakışık alan içtimaî ve siyasî şekil saltanat ve hilâfet mi; cumhuriyet mi? Açıkça görüyoruz ki Rusyanın değişmez bir alın yazısı dedikleri Çarlığa, Türkiyenin değişmez bir kaderi dedikleri hilâfete saltanata karşı inkılâp zoru güçsüz kalmamıştır. Rusyayı ve Türkiyeyi ilerletmiştir. Çünkü her inkılâp bir ilerlemedir ve her inkılâp terakki yaratıcısıdır. (Raşit 1934: 31)

Tarihî materyalist Rusya'ya teveccühün hemen ardından idealizme yönelir; inkılâplar maddî menfaatlerin çatışmasından değil fikirlerin çarpışmasından tevellüt etmektedir: “*Görüliyor ki inkılâp maddî acının, açlığın yükselmiş sesi değildir. Her inkılâp bir şeyler isteyen fakat ne istediğini bildiremeyen, muttasıl kendini arayan sessiz bir fikrin hareketidir.*” (Raşit 1934: 33) Bu yeni görüş önceki ‘kendi kaderine hâkim insan’ önermesiyle çelişir, ‘sessiz fikir hareketi’ esrarengiz özellikler (bir şeyler ister o fakat ne istediğini bilemez, daima kendini arar vs.) kazanır.

Kitabın sonlarına doğru Türk inkılâbına dair dolaylı ve/veya doğrudan atıflar/aforizmalar artar.

‘İrtica korkunç bir hatadır’da o halk hatibidir, ahalinin anlaması için bol örnek verir. Önce İnkılâp mı yoksa tahsil mi şıklarını müzakere ederken tekrar rasyonel devrimciye dönüşür, takdim-tehirde bulunur ve önceliği inkılâba verir:

İnkılâba, tahsil ve terbiyenin takdim edilmiş olması ancak inkılâp formüllerinin inkılâptan evvel bulunmuş ve halk içine yayılmış olması ile mümkündür; bu ise daima mümkün olmaz. Eğer her inkılâpta böyle hareket edilmiş, insanlık nazariyenin doğumunu daima beklemiş olsa idi şimdiye kadar bin kere mahvolmuştu. Tahsil uzun bir zaman ister; inkılâplar ise beklemezler. Onun içindir ki kalpler kazanılınca kadar kafalar ezilir. (Raşit 1934: 33)

Yazarın son cümlesindeki devrimci şiddet, bir müddet sonra yerini tekrar misalli izahlara bırakır. Fakat bu kez misaller fikri gölgeleyecek bir zenginlik (!) kazanır. İrtica hatadır, zira maziyi/ölüyü diriltmek gibi beyhude ve zararlı bir yönelişe kapı açar. İrtica hakkında mükerrer reddiyeler kaleme alması sanki Türkiye’de saltanatçı-monarşist ve güçlü bir parti varmış zehabını uyandırır. Örnek ise fikirden daha zengindir:

Bilfarz saltanat, Türkiyemizde mânâ itibarıyla Anadolu ve Rumelihisarlarındaki bırakılmış kalelerden; kasabalarımızdaki yıkılmış kale harabelerinden farksız değildir. (..) Sultan Fatih’in kudret ve azminin abidesi olan Rumelihisarındaki kalelere bugün de, dünkü kıymeti harbiyesini geçmiş kıymetini vermekle bir olur. Şüphesiz ki her Türk bu kalenin serin gölgelerinde tarihini hayal etmeği sever; çünkü her Türk bütün tarihini baştan aşağı fahrile sever. (..) Fakat hangi Türk milletinin hâlinin ve âtüsünün mukadderatın artık o kalelere emanet edebilir.(..) O kaleler Türklüğün müebbet burçları olmadığı gibi saltanat kurumu da Türklüğün müebbet burcu olamaz. Saltanatı tekrar istemek memleketi tekrar Mondros mütarekesine sürüklemek olur. (..) Binaenaleyh saltanat ve hilâfetin Mondrosa düşmesi bir tarihî zarurettir. Gazi elile kapanan bu yokluk kapısını tekrar açmağa uğraşmak bir cinayet değil midir? Türkün ve Türkiyenin yaşaması için inkılâp lazımdı; lazım olan inkılâp yapıldı. (Raşit 1934: 34-35)

Rumelihisarı’ndan başlayıp Mondros limanına uzanan güzergâh, eski rejimin miâdını doldurduğu fikrini teyiden çizilse de, tenkitçi okur-yazarın Rumelihisarı’nın, saltanat gibi berhava edilmesini mi umduğunu soracaktır.

Dikkati çeken Vasfî Raşit beyin ilginç benzetmelerinin gölgede bıraktığı bir muhafazakârlığın alt metin olarak varlığını sürdürmesidir. Söz gelimi 'Her Türk bütün tarihini baştan aşağı fahrile (övünçle) sever' vecizesi barizdir ki 'inkılâpçılar maziyi yıkmalıdır' mealindeki üst-metinle çelişki içindedir. Keza 'Türkün ve Türkiye'nin yaşaması için inkılâp lazımdı' cümlesinde devrimcilik kendinde bir gerçeklik olmaktan çıkar; Türkiye'nin bekası için zarurî bir araca dönüşür. Aşağıdaki satırlarda da bu nüans kendini gösterir:

Osmanlı saltanatı bugün Osmanlı padişahlarının türbelerinden farklı bir şey değildir. (..) Mürteciler Fatihin Süleymanın iskeletini tahta oturtmak ve devletin başına geçirtmek isterler. İnkılâpçılar ise büyüklükler yapmış Türkün büyük ruhunu, Atilla'ların da, Fatihlerin de Süleymanların da ruhlarını, bütün mazinin ruhunu alıp Dumlupınarın kurtarıcı tepelerinden Akdenizin endişe çeken enginlerini ışıltaddılar ve sevindirdiler. (Raşit 1934: 36-37)⁵

Mürteciler suçlanır lâkin takip eden satır, Türkçü bir dil içinde ve bir çeşit *reincarnation* ile Atilla, Fatih ve Kanuni'lerin ruhunu Dumlupınar'a bağlar. Vasfî Raşit beyin devrimciliği ve o devrimciliğin kopuş ve farklılık söylemi, tarihî sürekliliğe vurgu yapan gizil Türkçülüğü ile tahdit ve telâfi edilir. Kemalizmin, Kemalist elite meşruiyet sağlayan modernizm ve yenilik vurgusu, geçmişî 'no man's land' hâline getirirken, onun Türkçülüğü ise aksine büyük adamlar etrafında bir devamlılık sağlar. Ne var ki yazarın muradı felsefe değildir ve kitabın sonuna, finale yaklaşmaktadır, umumî inkılâp bahisleri yerine müellifin doğrudan Türk inkılâbına ayıracak sayfaları azalmaktadır. Nitekim sondan bir önceki bölümde, 'İnkılâp bir bütündür'de, retorik zenginlik (!) bir yana şiddet içermeyen, kansız, makul bir devrim daha doğrusu devrim olmayan bir devrim tekrar savunulur: "İnkılâp deniz gibidir. Pislik tutmaz. Fazla gayretle, balkın, kanın gözü büürmesi tabirile ifade eylediği şiddet taassübile tabrik edilmiş veya ihtiras ve şehvet sarhoşluğu ile bozulmuş ihtilâl enerjileri, ihtilâl numunesi olarak tek başına (münferit) tetkik olunamaz. Nasıl ki denizden alınmış bir tas pis su denizin misali olamaz." (Raşit 1934: 38-39)

Retorik içinde gizlenmiş fikir, takip eden satırlarda bu kez salt retoriğe yerini bırakır. Yazar, birlik ve bütünlüğe dair ısrarını sürdürür. Nasıl ki inkılâplar bir küldür, Türk İnkılâbı da, Gazi Mustafa Kemal de, vatan da bir bütündür ve parçalanamaz:

Türk vatanını yaratan Türk inkılâbı da o vatan gibi bir bütündür. Millî müdafaa dediğimiz o büyük ihtilâlimiz, ufukların çerçeveleyemediği o engin kahramanlık denizi; o denizin ruhlara haşyet veren dalgaları olan halkımız, o dalgalara idrâkinden aciz kaldığımız düzenini ve

⁵ Hatta yazar için inkılâpçılar maziyi sevmek hususunda mürtecilerle hemfikirdirler: "Mazinin güzelliklerini anlamakta mürteciler ile inkılâpçılar müşterektir. Yalnız mürteciler o güzelliklere nibaî ve kat'idir derler. Düşünmezler ki kendilerinden evvel ki mürteciler de daha eski güzellikler hakkında aynı hükümü vermişlerdi. Bir kere düşününüz bu ihtiyar küre şimdiye kadar kaç Allah gördü ve kaç Allah gömdü." (s.32)

hayatini, tahlil ve terkip kudretini veren Yüce Gazimiz de bir bütündür. O bütünü ancak kalbimize milletimizin büyüklüğü ve kudreti hakkında verdiği şuur ve itimat ile sezebiliriz. (Raşit 1934: 39)

Birlik ve bütünlüğün teminat altına alınmasından sonra yazar, inkılâp önderlerinin masumiyetini garanti altına almak ister. İnkılâp önderlerine hata isnat ettirilemez, bu yöndeki örneği ise İslâm inkılâbı ve peygamberidir: “*Hiçbir inkılâp büyük önderine hata isnat etmez ve ettirmez. Eğer büyük Arap peygamberinin herhangi bir sözüne, herhangi bir fülüne hata isnat edilse veya edilmesine müsaade olursa idi o büyük İslâm âlemi daha kurulmadan yıkılmaz mı idi?*” (Raşit 1934: 40)

Vasfî Raşit Beyin Yemen doğumlu bir Osmanlı mutasarrıfının oğlu olduğu hatırlanırsa, onun galip ihtimal Siyer kitapları okuduğunu ve büyük Arap peygamberinin kimi dünyevî kararlarına itiraz edildiği malumatına sahip olduğunu varsayabiliriz. Ancak bu husus bir yana, Mustafa Kemal Atatürk gibi çağdaş-seküler bir liderin dinî önder-İslâm peygamberi örneğinden meşrulaştırılmasında, misalcilik gayretinin yanı sıra muhafazakâr bilinçaltının devreye girdiğini de görebiliriz. Fakat tedirgin zihin hata bahsinde yeni bir sayfa açar, ayrıca, der, hata kötü bir şey değildir, görecelidir ve ilerlemenin ifadesidir: “*Hata olmasa idi ilerleme olmazdı. Dil hatalar sayesinde yaşar ve tekâmül eder. Yaşayan, konuşulan diller hatalarla beslenir ve güzelleşir. (..) Her yeni eskiye nazaran bir hatadır. Demek ki hata tekâmülün ifadesidir.*” (Raşit 1934: 40-41)

Yazarın son vecizeleri, Türk inkılâbına ve Gazi’ye selam niteliğindedir. Gazi’nin büyüklüğü Türk ruhu ve tarihinde saklı büyüklük cevherinin bir yansımasıdır. Bu fikrin 1930’lar Türkiye’sinde bir çok mübeşşiri vardı ve hep dendiği gibi, ifade sadece Vasfî Raşit bey’e özgüdür:

Büyüklüğün hassası muhitini, etrafında ne var ise hepsini büyütme. Türkü ve Türkiyeyi büyüten Türk inkılâbının büyüklüğünü yapan işte bu hassasıdır. Gazinin büyüklüğü Türkü büyük tarihine lâyık kılmış ve Türkün tarihine liyâkat kazanmış olmasıdır. O büyük inkılâp kurucusuna bin bir minnet.

Ankara: X uncu yıl. (Raşit 1934: 41-42)

Nihâî kertede Vasfî Raşit Beyin *İnkılâpların Öğrettikleri* kitabı, konvansiyonel bir metindir; içeriği kendisinin milletvekili ve akademisyen olarak görev aldığı Türk devriminin içeriği ile uyumludur. Lâkin asistanlara ders verir gibi malumâtını teşhir etme heveskârlığı, bir sonraki seçimlerde mebusluğunu garantiye almak ister gibi sert bir devrimci söylem kullanması, muhafazakârlara hem havuç ve hem de sopa göstermesi kısaca birbiriyle çelişen niyet ve üsluplar kitaba özgünlük kazandırır. Bu özgünlük, örnek okuru muzip okura dönüştüren, onu gülümseten retorik hevesi ile fikrinin bir türlü istikrar kazanamamasından sağlanır. Fakat yazarın mezkûr zaafı, Recep Peker’in sistematik, boşluklara yer vermeyen, otoriter *İnkılâp Dersleri* ile kıyaslandığında avantaja dönüşür.

Kitabın Türk Tarih Kurumu’nda bulunan nüshası, yazarın Yusuf Akçura’ya imzaladığı nüshadır: ‘Üstad Yusuf Akçura Beye; derin Saygılarımla, Vasfî Raşit’

Hediye bir kitabın Türk Tarih Kurumu'na nasıl intikal ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat Türk Tarih Kurumu başkanı üstad Yusuf Akçura beyin, şiir ve edebiyat diliyle fikir dilinin birbirine karıştırılmasından hazzetmediğini biliyoruz.

Kaynaklar

ATAÇ, Nurullah (1968) *Sözden Söze, Ararken*, Varlık Yayınları, İstanbul.

ÇOKER, Fahri (Haz.) (1996) *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM IV. Dönem-1931-1935, II. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

ECO, Umberto (1996) *Anlatı Ormanlarında Altı Gezi*, Çev. Kemal ATAKAY, Can Yayınları, İstanbul.

ERK, Hasan Basra (1958) *Meşhur Türk Hukukçuları*, Adana.

GÖVSA, İ. Alaattin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, yy, ty.

(SEVİĞ) VASFİ RAŞİT (1934) *İnkılapların Öğrettikleri*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul.

Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Bir Macar Meteorolog: Aksallı Havabakan Antal Réthly (Macar Kaynaklarına Göre)

Melek ÇOLAK

Muğla Üniversitesi

ÇOLAK, Melek, Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Bir Macar Meteorolog: 'Aksallı Havabakan' Antal Réthly (Macar Kaynaklarına Göre). *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 113-136.

Macar meteorolog Antal Réthly (1879-1975) Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Türk Hükûmeti tarafından ülkede meteoroloji ağının düzenlenmesi için 1925-1927 yılları arasında kapsayan bir sözleşme ile Türkiye'ye davet edilmiştir. Antal Réthly, Ankara'da Meteoroloji Enstitüsünü kurmuştur. Gözlem istasyonları oluşturmak için Anadolu gezisine çıkmış, hemen hemen bütün Anadolu'yu dolaşmıştır. Bu yolculukları sırasında gözlem istasyonlarının yanı sıra, gittiği yerlerin bitki örtüsü, toprak yapısı ve su kaynaklarını da yakından incelemiş, Anadolu'nun zengin kültürünü yakından tanımıştır. Bu çalışmalarının yanı sıra meteorolojiye ait gözlem sonuçlarını yayımlamıştır. Ülkesinde ve dünya çapında tanınmış bir bilim adamı olan Antal Réthly, iki yıllık Türkiye ikametgâhı sırasında Türk meteorolojisine çok önemli hizmetler yaparak Türk meteorolojisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Türkiye'deki görev süresinin bitiminden sonra yapılacak işleri nedeniyle, çok istemesine rağmen, Türk Hükûmetinin önerdiği yeni bir sözleşmeyi kabul edememiş ve yurduna geri dönmüştür. Türkiye ile ilgili anılarını ve Türk meteorolojisine ait değerlendirmelerini Macaristan'da yayımlamıştır. Macar kaynaklarına dayanarak Türk Macar ilişkileri çerçevesinde onun Türk meteorolojisine katkıları ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antal Réthly, Ankara Meteoroloji Enstitüsü, Türk Meteorolojisi, Türk-Macar ilişkileri, Macar Uzmanlar.

ÇOLAK, Melek, A Hungarian Meteorologist in Turkey of Atatürk's Era: 'Aksallı Havabakan' Réthly Antal (According to Hungarian Sources). *CTAD* Year 5, Sayı 9 (Spring 2009), 113-136.

Hungarian meteorologist Antal Réthly (1879-1975), was invited to Turkey during the formative years of the Turkish Republic to establish and organize the meteorology network of the country in 1925-1927. He was the pioneer to found the Institute of Meteorology in Ankara. Antal Réthly travelled across Anatolia to construct observation stations. Besides the observation stations, he closely investigated the flora, soil structure and water sources of the country during his journeys. He got closely accustomed to the rich Anatolian culture. In addition to these investigations, he published observation results concerning the meteorology. Locally and nationally

well-known scientist, Antal Rethly made great contributions to Turkish meteorology and its development throughout his two-year residence in the country. Though he wished much, after he completed his contract time, he had to turn down an offer made by the Turkish State and turn back to his country due to some works to be done in his country. He published his memories and his evaluations of Turkish meteorology in Hungary. In the present study, in the context of Turkish-Hungarian relations at that time, the contributions of Antal Rethly to Turkish meteorology are presented to Hungarian sources.

Key words: Antal Réthly, Institute of Meteorology in Ankara, Turkish Meteorology, Turkish-Hungarian relations, Hungarian experts in Atatürk's era.

Giriş

Cumhuriyet ilân edildikten sonra Türkiye, pek çok Macar uzmana ev sahipliği yaptı. Yapılan sözleşmeler çerçevesinde önemli kısmı Türk Hükümetinin daveti üzerine mimar, mühendis, makinist, teknisyen, tarım uzmanı, kimyager gibi pek çok görevli Türkiye'ye geldi.¹ Onlar 'fırtınalı modernizasyona' tanık olan Türkiye'de çalıştılar.² Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Adana, Konya, Bursa, İzmir, Uşak, Edirne, Antalya, Diyarbakır, İstanbul, Ankara başta olmak üzere birçok şehirde³ Türkiye'nin yeniden yapılanmasına katkıda bulundular. Bunların dışında anlaşma olmaksızın şansını denemek isteyen işsiz memur ve işçiler de Türkiye'ye akın etti.⁴ Mikusch von Dagobert bu yıllarda Türkiye'de 700-800'ü şeker sanayinde çalışmak üzere 4000-5000 Macar'ın yaşadığını ifade etmektedir.⁵

Macar uzmanlar Türkiye'de özellikle yarı çöl sayılan Anadolu'nun ortasında 30.000 nüfuslu önemsiz küçük bir şehirden, birkaç yıl içinde muazzam resmî binalarıyla, bakanlıklarıyla, üniversite ve diğer okullarıyla 200.000 nüfuslu bir şehir hâline gelen ve hummalı bir faaliyetin cereyan ettiği yeni başkent Ankara'nın hızlı inşasında görev aldılar.⁶ Öyle ki Macar Başbakanı Gyula Gömbös, 1933 yılında yaptığı Ankara ziyareti sırasında, neredeyse küçük bir Macar kolonisi ile karşılaştı. Daha önce Macar insanının yalnızca "gözü pek Küçük Asyalı seyyah olarak adım

¹ István Kulin, "Réthly Professor Törökországbán Akszakalı Havabakan", *Réthly Antal Emlékkönyv*, Magyar Meteorológiai Társaság, Budapest, 1975, s.61.

² Naciye Güngörmüş, "Magyar, Tudósok Szerepe a Török Nyelvújítási Mozgalomban" *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Augustus 12-16, Szeged, 1991*, s.1296.

³ Mikusch von Dagobert, *Kemál Atatürk, Gazı Musztafa Kemál Fél Évszázad Törökország Történelméböl*, Budapest, 1937, s.194.

⁴ Kulin, agm., s.61.

⁵ Dagobert, *age.*, s.196.

⁶ Kulin, s.61.

attığı bu şehirde”, Atatürk döneminde kısa bir sürede, yüzlerce Macar görev aldı.⁷ Ankara'ya gelen bu Macar uzmanlardan biri, Macar meteorolojisinin seçkin siması Prof. Dr. Antal Réthly (1879-1975) idi.⁸ (Bkz. Ek- 1)

Antal Réthly ve Türk Meteorolojisinin Kuruluş Çalışmaları

Antal Réthly'nin Türkiye'ye Gelişi

25 Ocak 1925'te kurulan Macar Meteoroloji Cemiyeti'nin (Magyar Meteorológiai Társaság) ilk genel sekreteri olan ve gerek ülkesinde gerekse dışarıda tanınan çok yönlü bir bilim adamı olan Prof. Dr. Antal Réthly,⁹ Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından 1925 Ekimi'nden 1927 yılının Kasımı'na kadar uzman idareci olarak, Türk meteorolojisinin düzenlenmesi için Türkiye'ye davet edildi.¹⁰ Böylece Réthly'nin, ülkesinde 26 yıl hizmetten sonra Türkiye yolculuğu başlamış oldu.¹¹ Réthly'nin Ankara'ya gelişini, Ankara'da tarım uzmanı olarak çalışan ve Atatürk'ü birçok kez gören bir başka Macar uzman István Kulin şöyle anlatmaktadır:

⁷ József Kerekesházy, *Atatürk, Aş İgazî Kemâl, Egy Közársaság Születése*, Terebess Kiado, Budapest, 2000, s.205.

⁸ Antal Réthly (1879-1975) 3 Mayıs 1879'da Budapeşte'de dünyaya geldi. Ortaokul öğrenimini, daha sonraki ilk bağımsız Macar Meteoroloji ve Jeomanyetik Enstitüsü (*Magyar Meteorológiai és Földmágnesség Intézet*) müdürü Guido Schenzl'in müdürlüğünü yaptığı Ferenc Toldy Yüksek Okulu'nda (adı “yüksek okul” olmasına rağmen Macaristan'da 1945 öncesi 8 sınıflı ortaokul.) tamamladı. 1898'de devlet hizmetine girdi. Budapeşte Üniversitesi Coğrafya Fakültesi'nde öğrenim görürken, Réthly, ünlü jeolog Lajos Lóczy, coğrafya literatürünün en seçkin temsilcisi Jenő Cholnoky, seçkin jeofizikçi Loránd Eötvös, jeolog Antal Koch, Budapeşte Üniversitesi Deprembilim Rasathanesi kurucusu Radó Kövesligethy, İstatistikçi ve coğrafya bilgini Gusztav Thirring gibi seçkin hocalardan ders aldı. Genç Réthly bu sayede yerbilimlerine karşı geniş çaplı ilgisini kanıtladı. 1900'de 21 yaşında Millî Meteoroloji ve Jeomanyetik Enstitüsü'nde (*Országos Meteorológiai és Földmágnesség Intézet*) çalışmaya başladı. Bütün dünyada tanınan fizikçi ve astronom Thege Miklós Konkoly, onu hesap uzmanı olarak işe aldı. Konkoly, olağanüstü çalışkan Réthly'nin üniversiteye ait araştırmalarında etkili bir şekilde yardım etti. Réthly 1902'de asistan oldu. Bu dönemde daha küçük deprem ve iklimle ilgili çalışmaları yayımladı. 1903-1904 yılları arasında Konkoly tarafından kurulan Ógyalla Rasathanesi'nde çalıştı. 1906 ve 1907'de Strasburg, Münih ve Lahey'de araştırma yaptı. 1912 yılında doktor ünvanını aldı. 1913'te ilk Macar bilimsel Adria Araştırmacı Ekspedisyonda (Adria-Kutató Expedición) meteorolog olarak yer aldı, 1914'te I. Dünya Savaşında uzman meteorolog olarak çalıştı. 1918'de baş asistanlığa atandı. 1917'de Devlet Bahçecilik Öğretimi Enstitüsü'nde (Állami Kerteszeti Tanintézet) meteoroloji ve klimatoloji derslerini, ilk meteorolog öğretim üyesi olarak verdi. 1920'de yeni kurulan İktisat Fakültesi'nde dersler verdi. 1921'de ilk meteoroloji el kitabı *Időjárás és Éghajlat* adıyla yayımlandı. 1923'te Hollanda, Almanya ve Avusturya'nın meteorolojiye ait hizmetlerini araştırdı. 25 Ocak 1925'te kurulan Macar Meteoroloji Cumhuriyeti'nin ilk genel sekreteri olan Réthly, meteoroloji dergisi *Időjárás*'ın yayımlanmasında önemli hizmetleri oldu. 1925-1927 yılları arasında Türkiye'de çalıştı. Macar meteoroloji tarihinde çalışmalarıyla yeni bir döneme başlatan kendi dilinde ve diğer dillerde pek çok eser bırakan ve hem Macar meteorolojisinin hem de dünya meteorolojisinin seçkin bilgini Antal Réthly 21 Eylül 1975'de 97 yaşında vefat etti. Alfréd Zách, “Dr. Réthly Antal Életutja”, *Réthly Antal Emlékkönyv*, Magyar Meteorológiai Társaság, Budapest, 1975, s.5-15.

⁹ Zách, agm., s.5-15.

¹⁰ Zách, s.9.

¹¹ Zách, s.9.

1925 yılının bir Kasım gününde, birkaç Macar arkadaşımınla birlikte Ankara'da, ortak Türk dostumuz Tevfik Beyin ticarî yazıhânesinde, yaz başından beri tarım uzmanı olarak çalıştığım, şehirden 6-7 km. uzakta Ziraat Meslek Okulu'nun otomobilini bekleyerek oturup duruyordum. Ansızın tiz bir haykırıyla bir vatandaşım seğirti:

-“Prof. Réthly geldi! Ziraat Vekâletinde görüşüyor, sonra buraya gelecek.”

Daha birkaç hafta öncesi gelişi hakkında haber almıştık. Ve o zamandan beri büyük heyecanla bekliyorduk. Ben adını daha önce bildiğimden, yakın şahsî buluşmaya özellikle seviniyordum. Debrecen İktisat Akademisi'nde (*Debreceni Gazdasági Akadémia*) birkaç yıl önce yayımlanmış *Időjárás és Éghajlat (Hava Durumu ve İklim)* isimli çalışması meteoroloji konusunda yegâne el kitabımız idi.

Kısa bir süre sonra Profesör bey, bir Macar uzman arkadaşım eşliğinde geldi ve yüksek sesli Selamaleykümle bizleri selamladı.

“Çok yaşa! Hoş geldiniz Profesör Efendi!” diye selamına Türkçe olarak karşılık verdik.

- “Bugün biraz işim çoktu” diye başladı babacan bir şekilde.

Devlet Müsteşarı Süreyya ile görüştüm. Gerçekten bütün eski Fransızca dil bilgimi toparlamam gerekti. Fakat nihayet iyi anlaşmayı başardık ve anlaşacağız.

Ondan sonra kısaca genel hatlarıyla Türkiye'ye ait görev alanını çizdi. Türk Hükûmetinin iki bakanı, ülkenin tüm bölgesini ağ gibi saran meteoroloji istasyonu kurulması ve gözlemlerinin başlatılması için, Budapeşte'de 2 yıllığına iş sözleşmesi yapmıştı.

Prof. Réthly daha ilk buluşmamız münasebetiyle hepimiz üzerinde en iyi etkiyi yapmıştı. Muntazam hatlı, genç görümlü çehresi, kır düşen uzun sakal, profesör rütbesi, yüksek Türk devlet pozisyonu, itibar saçan kişiliği, bizde saygı uyandırmıştı. Samimi, dostça, babacan tarzda her gerginliği çözerdi. Artık onu bunun üzerine daha yaşlı, babacan dostumuz saymıştık. Ve bu ilişki daha sonra gittikçe daha çok derinleşti. Réthly o sırada en aktif olgunluk çağında, 46-47 yaşındaydı.

Ailesinin gelişine kadar Ankara'dan yaklaşık 7 km. uzakta bulunan Etlik isimli sayfiye yerinde, idarecisi bir Macar baş kimyager olan Merkezî Kimya Laboratuvar binasında bir kat tutmuştu.¹²

1925'li yılların Ankara'sının tanığı olan Macar tarım uzmanı Kulin, Réthly'nin Türkiye'ye geldiği tarihte ülke profilini çizmekte, onun geldiği ortamın atmosferi konusunda şöyle demektedir:¹³ “*Böyle geldi Réthly Türkiye'ye, iptidai ve karmakarışık ilişkilere artık aşına; daha önceden gelen uzmanların düşüncesine göre pek çözümlenemez ağır*

¹² Kulin, s.59-60.

¹³ Kulin, s.61-62.

görevlerle.” Kulin’in Réthly’nin kişiliğini tanımlarken kullandığı ifadeler, yeni baştan kurulan bir ülkenin koşullarını çok iyi değerlendiren bir insan profili sunmaktadır.¹⁴

Antal Réthly’nin Türkiye’ye geldikten sonra, Macaristan’a gönderdiği ve Türk meteorolojisinin düzenlenmesi için yaptığı çalışmalardan bahseden ve *Az Időjárás* adlı meteoroloji dergisinde yayımlanan 11 Mart 1926 tarihli mektubu (Bkz. Ek-3), onun bu konuda “neyi üstlendiğini” çok iyi değerlendirdiğini göstermektedir. Réthly mektubunda böyle bir görevi kabul ediş nedenini “Türkiye’de cereyan eden büyük kültür faaliyetinde, geçmişin aksine, kardeş bir ulusun üyeleri sıfatıyla yer almak” olarak açıklamaktadır:¹⁵ Kulin, bu görev için Réthly’nin sahip olduğu nitelikleri şöyle açıklamaktadır:

Fakat elbette çok tanınmayan veya sadece anlaşılmaz bir şekilde hissedilebilir zorluk ve tehlike, bolca dahi çıkacak. Acaba yeterli ölçüde olacak mı bunlar; mücadele için meslekî bilgisi, hayranlık uyandıran başlangıcı, saygı uyandıran, prestiji olan sakalı ve Türk Hükümetinin mühürlü izni ve emri? Onlar çok yardım ediyorlar. Fakat böyle büyük girişim için bunlar dahi yeterli değil.

Fakat O, beraberinde iyi tedarik edilmiş yolculuk dağarcığında başka silahları da götürecektir.¹⁶

Réthly’nin I. Dünya Savaşı öncesi Macaristan’daki meslekî tecrübelerinden bahseden Kulin, Türkiye’deki zorluklar karşısında, onun sahip olduğu olumlu kişilik özelliklerine değinmektedir.¹⁷ Bu iyi nitelikleri Réthly’nin kısa sürede sevilmesine yol açmıştır. Kulin, bu konuda şöyle demektedir:

Réthly tipik profesöre has görünüşüyle Macarlar ve Türklerin muhitinde aynı şekilde kısa zaman içinde Ankara’da, yöredeki köylerde ve beldelerde ün kazandı. Doğuda büyük dürüstlükten ibaret güzelce ağaran sakalı sıradan köy halkı çerçevesinde de büyük saygı uyandırdı, sade halkın ne Türk ne yabancı büyük beylerden pek tecrübe etmediği nazik dostça tarzı ise basit şekilde onları büyüledi. Derhal ona isim de koydular. “Havabakan” (*Levegőnéző*), “Havagözleyen” (*Időjárásfigyelő*) anlamına gelen “Havabakan” ismini taktılar. Bu isim sonra silinmeksizin kaldı ve hemen bütün çevrede yayıldı. Réthly bunun haberini aldığı zaman en küçük kırılma olmaksızın çok güldü. Hatta, yabancı gâvura ilişkin büyük bir söz olan bu isim takmayla, sade, iyi kalpli Türk halkının onu kalbine buyur ettiğini iyi bilerek, onu memnuniyetle de kabul etti. Fakat o aynen Türklerin daha kültürlü katmanlarından da çabucak tutuldu. Her yerde büyük saygıyla sık sık Aksakallı Macar Profesör Efendiyi andılar. Böylece Profesör Réthly’nin Anadolu’ya ait gösterişli girişi parlak bir şekilde,

¹⁴ Kulin, s.63.

¹⁵ “Dr.Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséről”, *Az Időjárás*, 1926, s.39.

¹⁶ Kulin, s.63-64.

¹⁷ Kulin, s.64-65.

başarıyla sonuçlandı. İlk büyük savaşını kılıç darbesi olmaksızın, oyun rahatlığı ile kazandı.¹⁸

Meteoroloji Ağının Kurulması ve Anadolu Yolculukları

Ziraat Vekâleti, Meteoroloji hizmetinin düzenlenmesini Antal Réthly'e bıraktığı zaman, Roma Uluslararası Tarım Enstitüsü'nün istek ve kararlarını daima göz önünde tutması gerektiğini bildirmişti. Bundan sonra ilerde özel amaçların beklediği düzenlenmiş istasyonları adım adım bu doğrultuda geliştirmek mümkün olabilirdi. Meteoroloji ağı ve hizmetinin düzenlenmesi ile Vekâlet bir taraftan onların gözlemlerine dayanarak ayda bir, kısa süre içinde havanın seyri hakkında basit görüntüyü elde etmeyi, diğer taraftan ise istasyonların öğretim amaçlarına da hizmet etmesini istiyordu.¹⁹ Türk Hükûmeti temsilcisi 1924 yazında ilk defa meteorolojiye ait hizmetin düzenlenmesi için Réthly'den bir plan talep etmişti. Bu plana göre ilk etapta yapılacak işler Réthly'e göre şöyle olmalı idi.

İlk tavsiyeme göre üç rasathane kurulabilir: Ankara'da, İstanbul'da ve Erzurum'da. Yani biri batıda deniz seviyesinde, okyanus ikliminde; diğeri ülkenin yeni başkentinde, 1000 m. yükseklikte, temiz karasal iklimle en karakteristik step bölgesinde, üçüncüsü Erzurum, doğu sınırında 2200 m. yükseklikte, artık yüksek yere ait bir iklimde. Bu yer artık dünya var olduğundan beri İncil kayıtlarına göre en çok 40 güne kadar süren sağanaklardan sonra, bütün insanlığın şansına Nuh'un gemisinin takılıp kaldığı Ararat dağından (Ağrı) gerçekten uzak değil. Mayıs ve Hazirana denk gelen yumuşak halefi kırk ikindi (40 günlük öğleden sonraki yağmur) olmasına rağmen, gerçekte de olduğu gibi, bu büyük yağmurun hatırası bugün bile halk söylencesinde de yaşıyor.

Üç rasathane dışında on 1. ve kısmen 2. sınıf istasyon, ayrıca 50 yağmurölçer istasyonu planladım.²⁰

Réthly'nin bu çalışmalarından bahseden ve 1927 yılında *Az İdöjárás* dergisinde yayımlanan raporuna göre (Bkz. Ek-4) onun, "1926 Ocagında yaptığı çalışma programına göre Ankara'da Meteoroloji Enstitüsü'nün kurulmasından başka, İstanbul yakınında Halkalı'da ayrıca Erzurum'da birer rasathane niteliğinde birinci sınıf istasyondan, bundan başka 12 ikinci ve 45 üçüncü sınıf ve de 80 plüviyometre (yağmurölçer) istasyondan bahsetmesinden"²¹ ilk plana nazaran ihtiyaca göre sayının arttığı anlaşılmaktadır.²²

Réthly dikkate alınır, 1926 Ocak ayında oluşturulan plana göre yapılacak olanlar, plan süresince yürütülebilirdi. Ancak Türkiye'nin olağanüstü zor malî

¹⁸ Kulin, s.60-61.

¹⁹ Antal Réthly, "Törökország Meteorológiai Szolgálat", *Az Idöjárás*, 1927, s.162.

²⁰ "Dr. Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséről", *Az Idöjárás*, 1926, s.40.

²¹ Réthly, "Törökország Meteorológiai Szolgálat", *Az Idöjárás*, 1927, s.162.

²² "Dr.Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséről", s.40.

idaresi hesaba katılırsa, bunun bir yıl yerine iki yıl yürütülmesi gerekiyordu.²³ Réthly istasyonların ülkenin bütün bölgesinde mümkün mertebe düzenli dağılması için çaba harcadığından söz etmektedir. Böylelikle haklı olarak istasyonlardan elde edilecek verilerin Anadolu ikliminin tanınması için kıymetli olmaları ve ülkenin ikliminin ayrıntılı yazılmasına hizmet edebilecekleri umulabilirdi. Bu konuda Profesör Weickmann ve Prof. Zistler'in çalışmaları temel olmasına rağmen, yine de ilk ciddi deneme sayılabilirdi. Réthly, istasyonları ülke ikliminin tanınmasına güvenilir malzeme ile hizmet edebilen ve uluslararası meteoroloji taleplerine her bakımdan cevap verecek bir meteoroloji ağı oluşturmaya dikkat etmiştir.²⁴ Réthly bu arada Ankara Meteoroloji Enstitüsü'nden yazdığı 11 Mart 1926 tarihli mektubunda "geri dönüşünün belirsiz olduğu ve Derneğin önemli bir görevlisinin konumunu sürekli şekilde boş bırakmanın mümkün olamayacağı gerekçesiyle Macar Meteoroloji Cemiyeti Genel Sekreterliği'nden istifasının kabul edilmesini" rica etmiştir.²⁵

Réthly Türk meteorolojisinin düzenlenmesi için ilk aylarda yapılan organizasyon çalışmalarından da söz etmektedir.²⁶ Fransız firmasından her 13 istasyon için dahi teçizat sipariş edildiğinden ve bu cihazların özelliklerinden söz eden Réthly bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler aynı zamanda imparatorlukta devralınan meteoroloji hizmetleri hakkında ve yeni kurulan Cumhuriyet yöneticilerinin bu alanda yapmaya çalıştıkları hakkında önemli veriler içermektedir.²⁷

Böylece Réthly, önce Ankara'da aşağı yukarı deniz seviyesinden 970 m. yükseklikteki Etlük'te, Merkezî Kimya Laboratuvarı'nda yerleştirdiği, kendisiyle getirdiği cihazlarla, hemen gelişini izleyen günlerde, düzenli meteorolojik gözlemlerine başlamıştır. Ayrıca Ankara'da termometre kulübeleri hazırlatarak seçilen istasyon yerlerine dağıtmıştır. Cihazları daha sonra bizzat kurmuş ve asistanı yardımıyla gözlemleri öğretmiş, Ankara merkezine günlük şekilde hazırladığı veri sağlamayı başlatmıştır.²⁸

Ankara'daki gözlem istasyonu 1926 yılı Ocak'ında, bir ölçüde çalışmaya başladığı zaman İstanbul'a gitmiştir. Halkalı'da birinci sınıf istasyonu düzenleyerek birçok barometreyi karşılaştırdıktan sonra, Ocak ayı sonunda gözlemlerin başladığı Edirne'ye geçmiş, Mayıs ayında Ankara'da hazırladığı bütün barometrelerin Edirne'deki Fortin barometre ve hipsometre* ile olan karşılaştırmasından sonra Eskişehir'de tohum ıslah eden bir enstitüde bir meteoroloji istasyonu kurulmasına başlamıştır. Réthly'e göre istasyonun, şehrin tamamen dışında serbest bir alanda

²³ Réthly, "Törökország Meteorológiai Szolgálat", s.162.

²⁴ Réthly, aynı yer.

²⁵ "Dr.Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséről", s.43.

²⁶ agm., s.40.

²⁷ agm., s.40-42.

²⁸ Kulin, s.68.

* Hipsometre: Deniz seviyesinden olan yüksekliği belirtmek amacı ile kullanılan alet.

ideal bir mevkii vardı. Gözlemleri de büyük titizlikle yaptıktan sonra, her zaman İç Anadolu ağının önemli bir gözü olacaktı. O'nun için, burada termometreleri karamuk türü tadilat yapılmış bir kulübeye koyması ilginç bir tesadüf idi. Çünkü bu kulübe, vaktiyle Prof. Obst tarafından savaş sırasında düzenlenen akademiye ait şebeke için İstanbul'dan bir Macar marangozun hazırladığı kulübelerden biri idi. Réthly onlardan sadece bunu, bir örneğini bulabilmişti. Buradan, Anadolu'nun en önemli tahıl yetiştiren bölgesine Konya'ya, sonra ülkenin ilk şeker fabrikasının inşa edildiği ve fabrikanın Alman uzmanlarının acilen istasyon kurulmasını istedikleri Alpullu'ya gitmiştir.²⁹

Réthly'nin Eskişehir ve özellikle Konya izlenimi oldukça ilginçtir. O, Konya'daki çalışmaları sırasında tanık olduğu ve "Türk ve Macar ulusları arasında var olan birtakım ortak özellikleri" saptamıştır:

Eskişehir istasyonunda yapılan ilk kontrol sonucu çok iyi idi. Bununla birlikte Konya'da talimatlar vermenin yeterli olmadığına, aynı zamanda son çiviye çakmadıkça, bütün direkler ayakta durmadıkça istasyonu terk etmemek gerektiğine kanaat getirdim. Çünkü her şeye söz vermelerine rağmen- Türk hayır demeyi bilmiyor- uygulama için gerekli enerji eksik. Fakat, onu yurttan nöbetçi olarak yaptığım yolculuklarımda çok defa tecrübe ettiğim gibi, bu bizde de böyle. Ne demişti Lajos Kossuth, ulusun büyüklüğü önünde diz çöktüğü zaman? "gerçekleştirmek için aynı enerji olsun". Bu enerjisizlik Türklerle kardeş çizgimiz. Böylece Konya'da istasyonu yeniden düzenlemek gerekiyordu. Ama maalesef burada bu sefer dahi çok şansım bile yoktu; nasıl olabilirdi ki! Zira sadece Tarım okuluna belki haftalık bakan okulun müdürü vardı. Oysa yazlık işler devam ediyordu.³⁰

Bu arada İstanbul'da ziyaret ettiği Kandilli Rasathanesinden ve idarecisi Gökbilimci Fatin Bey'den (Gökmen) övgüyle söz eden Réthly³¹, Temmuz ve Ağustos aylarında "Enstitünün atılgan ve becerikli asistanı" diye nitelendirdiği Süreyya Bey ile Anadolu'nun güney ve batı bölgesine daha uzun bir yolculuk yaptı. Böylece Konya'dan sonra ikamet yerleri Adana şehri idi.³²

Réthly'nin kaleminden adım adım bu yolculuğu takip etmek mümkündür. Buna göre Réthly'nin güzergâhı Adana ve Antalya'dan sonra Denizli, Burdur, Aydın, Muğla, İzmir, Karacabey ve Bursa idi. Şebekenin kuzey-doğu kısmının düzenlenmesi ise 1927 yazına kalmıştı. Réthly'nin bu yolculuğu şöyle devam etmiştir:

Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında bu tarafa sıra geldi. İstanbul yakınında Boğaziçi'nin doğu çıkışında Büyükdere var. Buradaki Belgrad

²⁹ Réthly, "*Törökország Meteorológiai Szolgálatá*", s.163.

³⁰ Réthly, agm., s.164.

³¹ agm., s.163.

³² agm., s.164.

Ormanında artık bir 1. sınıf istasyonun aygıtlarını sağlayan Türk Ormanlık Yüksek Okulu var. Onları da yerleştirdim ve böylece 1. sınıfların sayısı artık dörde yükseldi. İstasyon aşağı yukarı 125 m. yükseklikte çok mükemmel bir şekilde bulunuyor.

Karadeniz kıyısında birkaç yağmur ölçen istasyonu hesaba katılmazsa Samsun, Trabzon ve Rize yeni istasyonlar. Bunlar arasında Rize en ilginç. Çünkü bu deniz yöresi tamamen çok değişik bir iklim bölgesi. Hemen hemen inanılmaz. Ama bunun da subtropik niteliği, Haziran'dan Eylül'e dek aylık ortalama sıcaklığın 20C°'yi aştığı artık kısmen Trabzon çevresinin de gösterdiği Karadeniz'in diğer güney sahil bölgesinden güçlü bir şekilde farklılık gösteriyor. Çünkü Trabzon'da sadece 880 mm. yıllık yağış düşerken, Rize'de (sadece 32 km. doğuda) 2000'e yakın ve Batum'da da artık 2400 mm. Küçük Asya'nın bu köşesinin kıyı boyu iklimi belki en ilginç, Köppen Virginia iklimi³³ olarak adlandırılır. Çünkü Virginia iklimiyle pek çok akraba çizgisi var. Burada Rize'de (ama artık Trabzon'da da) çay, pirinç (sulama olmaksızın) yetişiyor; portakal, limon ormanlık korularını oluşturuyorlar ve kendimde ağaçlardan portakal kopardım.

Bambu (hintkamışı) muazzam uzuyor ve muz da yarı olgunlaşıyor. Passifloralar çok güzel. Rize yakınında kıyı, deniz üzerinde çok dik bir şekilde yükleniyor ve ben oradayken maalesef kendimde bol bol yağmuru yaşadım. Günlerce sık sık çiseleyen yağmur düştü. (Hava basıncı 763 mm. idi ki o bana Salzburg'da bir tanınmış küçük şairi hatırlattı.) Dağlardayken ince ince yağın siste insanın yalpalaması hesaba katılmazsa, böyle yoğun günler boyunca çiseleyen yağmur dahi yoktu. Bir sonraki yeni kurulan meteoroloji istasyonları Trabzon, Gümüşhane, Erzincan ve Kars idi. Erzincan (1.441 m.) Euphrat (Fırat) yanında, ayrıca Erzurum (1936m) kayıtların da tutulduğu tamamen donatılmış istasyonlar. Erzurum'da bütün üniteleri tutanaklarda kaydediyorlar ve Valilik rasathane geliştiriyor. Hatırı sayılır tarımsal üretimin devam ettiği verimli yaylalar da bulunuyor. Fakat ilkel ulaşım koşullarında ne burada ne Erzincan'da tahılı pazarlayamıyorlar; ihtiyaçlarından fazlası var. Ve tahılın sudan ucuz fiyatı var. Erzurum'un da kışın havası çok sert. Ocak'ta ortalama minimum -18C° maksimum ortalaması da -9C°, oysa yaz ayları içinde Temmuz ve Ağustos ortalama maksimumları 25.1 ve 25.7C°; yazın hatta kavurucu gün de çok. Yağışların yüksekliğini maalesef tam olarak dahi bilmiyoruz. Çünkü kışlık gözlemler şimdiye kadar daima belirsiz idiler; ama sadece 300-400 mm. civarında olabilir; karakteristik, yüksek yaylaya ait karasal iklim, kışın altı aylık yağışlarla. İstasyon kurduğum en doğu yer Kars idi. Bu şehir yalnızca hâlihazırda Türk Milli Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ruslardan Türklere geçti (1877'de 3 defa Rus mülkü hâline geldi) 2000 m. yüksekte bulunuyor, yağışlar da artık çok zengin ve olağanüstü verimli bölgesi eski Kars vilâyetinin. Gerçekten çok az Avrupalı'nın ulaşabildiği bu askerî idare altında duran bölgeden geri dönerken, doğuya ait sığır vebasını yenen Alman uzmana tesadüfen rastladım. Söz konusu kişi burada sığır vebasıyla

³³ Wladimir Peter Köppen tarafından 1918 yılında yapılan iklim sınıflandırması ve haritası.

karşı karşıya kalmıştı. Fakat tam da bu yazın çıkmak istemiyordu. İki istasyon dahi kurmam gerekiyordu; biri Kastamonu, Karadeniz'e ait İnebolu limanından 93km. güneye, artık şimdi Anadolu yaylasının kuzey kıyısında (800 m.) ayrıca bugünkü Türkiye'nin en tipik bir Türk şehri, ilk sultanların payitahtı, büyük ziraî üretimiyle, çok hoş iklimiyle Bursa'da.³⁴

Bu yolculuk sırasında Réthly'i üzen bir olay "Kastamonu'dan İnebolu'ya arabayla geri dönerken, başkalarının hatası yüzünden, arabaya iliştirilmiş valizlerden birinin muhtemelen dik bir uçurumda kaybolması idi. 1926 yılı, hipsometre vb. önemli yazı ve kitaplar bu valizde idi."³⁵ Réthly'nin Anadolu yolculuğu şöyle devam etmiştir:

Bu yıl yazın bu büyük yolculuğu bitirdiğim zaman, her birini 1000 km'den daha fazla at arabası, demiryolu, araba ve gemi yolculuğundan sonra eksiksiz şekilde belirlenmiş istasyonlarda yerleştirmeyi başardığım 5 Fuess barometre ile Halkalı'dan tekrar 5 cıva barometreyi Ankara'ya taşıdım. Burada o sırada inşa edilen Meteoroloji Enstitüsü'nü kısmen düzenledim. Sonra Eylül ayında Bakan acilen Manisa'da (kuru üzüm yetiştiren bölgenin merkezinde) bir 1. sınıf istasyon düzenlemem için görevlendirdi. Çünkü bir 6 ay önce sipariş edilen aygıtlar tam da Avrupa'dan gelmişti.

Bütün cihazları faaliyete geçirmek başarılı oldu. Anemometreyi (rüzgârın hızını ve yönünü ölçen alet) yer termometresini koyduk. Özel amaç için, gözlemleyen görevli yetiştiren ilk istasyon bu idi. Lajos Kossuth'un 2 yıl boyunca enterne edildiği Kütahya'da da istasyon kurdum. Ama sadece bir zamanlar en büyüklerimizin en seçkinine barınak sunan bu şehri görebilmek için olduğunu içtenlikle itiraf ederek. Artık hatırasını hiçbir yerde bulmayı bile başaramadım. Hiç kimse artık onun hakkında bir şey bilmiyordu. Kossuth ve Polonyalı mültecilerin hatırasını duyuran o hatıra tabelayı Rum Kilisesinin duvarından olan kireç gizlemişti. Şimdi Kütahya'da yine çok Macar yaşıyor. Çünkü çok vatandaşımızın iş elde ettiği Kütahya-Balıkesir demiryolu inşası başladı.³⁶

Réthly'e göre Anadolu'da düzenlenen istasyonlar daha başlangıçta, en önemli meteorolojik unsurların yanında, tarıma ait ilişkisi şüphesiz önemli olan unsurları da gözlemledikler. O zamana kadar bu bakımdan aslında meteorologların tanımadıkları yöreler hakkında bilgi sundular. Örneğin yüzeyinden 100 cm. derinliğe dek toprağın sıcaklığı, gece ısı yansımaları, güneş ışığı sıcaklığına ait maksimumları, güneş ışığı süresi ve buhar da muntazam bir şekilde, istasyonlarda gözlemlendi.³⁷

³⁴ agm., s.164-165.

³⁵ agm., s.166.

³⁶ agm., s.165.

³⁷ agm., s.162.

Ankara Meteoroloji Enstitüsü'nün Kurulması

12 Kasım 1925 tarihinden itibaren Ankara'da düzenli gözlemler Etlik Laboratuvarlarının binasında başlamıştı.³⁸ 1926 Ocağı'nda Ankara'daki gözlem istasyonu artık bir ölçüde Macar Meteoroloji Enstitüsü tarafından verilen aletlerle faaliyette idi.³⁹ Réthly buradaki çalışmalarını Ankara Meteoroloji Enstitüsü'nden yazdığı 11 Mart 1926 tarihli mektubunda ayrıntılı olarak açıklamaktadır.⁴⁰

Réthly yeni rasathanenin donatılması için pek çok önemli cihazın 1926 yılı için alındığını belirtmektedir.⁴¹ Rasadat-ı Cevviye ve Havaiye Dairesi'nin (Ankara Meteoroloji Enstitüsü) müdürü olan Réthly'nin⁴² kurduğu Enstitünün işleyebilmesi için, ehil halefler yetiştirmeyi planladığı anlaşılmaktadır:

Tabi ki bütün bunlarla ben bizzat tek başıma çalışamayacağım; artık kısmen çok yolculuğum sebebiyle hiç! Bununla birlikte artık iki uygun işgücünü de seçtim. Ki onların biri şimdi Mühendislik Yüksek Okulu'nda, İstanbul'da, matematik profesörü ve kolejin birinde fizik öğretmen seçkin bir Türk bilgini. Memnuniyetle baş asistan olarak haleflik ümidiyle, yani o şartla Enstitü'ye geliyor. Bunun dışında, Enstitü'de daima uygun uzmanların olması için gelecek yılda iki genci yurtdışı araştırma gezisine göndereceğim. Biri burada mezun olan mühendis, diğeri burada mezun olan bir tarım uzmanı. Az insanın olduğu ve sözü edilenlerin çeşitli işlerle uğraşmaları gerektiği Enstitü'de çalışmalarını için onları Münih ve Frankfurt'a göndermeyi planlıyorum.

Burada çok büyük önem vermem gereken tarıma ait meteorolojiyi ancak uygun tarımsal ön bilgilerle başarılı bir şekilde edinmek mümkün olduğu için, tarımcıyı göndermeyi önemli sayıyorum.

Türk Enstitüsü'nden ayrılmamdan sonra buranın iyi ellere geçeceğine eminim. Adı geçen bilgin Edirburg'dan mezun oldu, uluslararası kongrede değerli bir konferans verdi. 167 mezunuyla İngiliz ve birçok yabancı öğrenci arasında o, matematik ödülünü kazandı. Birkaç meslek kitabı ve okul kitabı yazdı. Denizcilik Okulunu da bitirdi. Yetkin ve ciddî bir insan.⁴³

Etlik Laboratuvarları binasında devlet tarafından Réthly ve asistanlar için ayrı daire verilmesine rağmen, sayılarının gittikçe artması üzerine laboratuvarın diğer kolları için de buradaki meteoroloji hizmeti zorlaşmaya başladı. Réthly'e göre bir Enstitü'nün şayet kendine ait bir meskeni varsa, ancak o zaman misyonuna uygun hareket edebilirdi. Bu yüzden Réthly, Ankara'da yeni bir enstitüsü binası inşa

³⁸ agm., s.166.

³⁹ agm., s.163.

⁴⁰ "Dr. Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséről", s.42.

⁴¹ agm., s.42.

⁴² Antal Réthly'e Nafia Vekâleti tarafından verilen takdirnâme (Bkz. Ek-6) (Magyar Meteorológiai Intézet Levéltára).

⁴³ agm., s.42.

edilmesi meselesini ilk aylardan başlayarak önemle takip ettiğini söylemektedir. (Bkz. Ek-2)

Fakat Ziraat ve Ticaret vekillerinin “*defalarca enstitüye gelmelerinden ve nihayet müsteşar Süreyya Bey’in 1927 baharında Maliye vekilinin ziyaret etmesinden sonra, böyle bir tasarrufla acilen teklif edilebileceği*” yönünde haber gelmesi, Réthly’nin bu yolda ağır işleyen bürokratik bir takım zorluklarla karşılaştığını göstermektedir.⁴⁴ Yapılacak yeni binanın planını Nafia Vekâletinde hidrografi bölümünün baş mühendisi Réthly’nin damadı György Tittes hazırladı.⁴⁵ 21 Nisan 1927’de yapılan ihaleyi bir Bulgar ve Türk müteahhit firması kazandı. Binanın Etlük yamacında olmasını isteyen Vekili, bu düşüncesinden vazgeçirmeyi başaran Réthly, 3 Mayıs’ta Enstitü binası için yer tespit etti. Bu yer Ankara’dan kuzey-doğuya, demiryolundan 2 km. uzaklıkta tamamen düz bir arazide idi. Ankara Kale Tepesi, Enstitü’den güneye düşüyordu. Oradan kuzeye Ağustos ve Eylül’de genellikle çakıllar altında en çok bir küçük suyun sızdığı Tabak-suyu akıyordu. Yeni rasathane ocak taşından çekilen temel çerçevesinde 125x 12.5m.²lik alana inşa edildi.⁴⁶ Bina hakkında ayrıntılı bilgi veren Réthly’e göre sadece istasyonları kurmak ve düzenlemek, o zamana kadar sık sık Türkiye’de denediklerinden, yeterli değildi. Düzenli olarak işlemlerine de dikkat etmek gerekiyordu. Bunun bir ön koşulu “gözlemlerle daimi temas” idi.⁴⁷

Réthly bu konuda 1927 yılında *Az Időjárás*’ta yayımlanan yazısında, arşivlerinde kullanılan evrak sayısının 1600’ü aştığını, bunun bir önceki yıl 995 olduğunu vurgulamaktadır. Organizasyon işi için ise Tarım Yüksek Okulunu bitiren 5 asistan Réthly’e yardımcı oldu. Réthly, aralarında “*en seçkinlerinin*” resmî saatler dışında da özveri ile çalışan Süreyya Bey ve Asım Bey olduğunu belirtirken, onlardan “gerçek dayanağım” diye söz etmektedir.⁴⁸ István Kulin de “Küçük Süreyya” diye anılan, devlet müsteşarı ile adaş, Avrupa dillerini konuşan Süreyya Bey’in Réthly’nin “işinde vazgeçilmez yardımcı meslektaşı” olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁹

Nihayet bu özverili çalışma meyvelerini vermeye başlamıştır. Enstitü’nün aylık raporlarını yayımlamışlardır. Bu aylık raporlardan, istasyonların gözlemlerinin ve gözlem raporlarının işlendiği bütün dışarıdaki kardeş enstitülere gönderildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰ Réthly, Türkiye ikametgâhının son ayını telgraf çeken istasyonların tertip edilmesine ve yeni Enstitü’nün düzenlenmesine harcadı. Ayrıca yolculuk sırasında kaybolan almanâğını yeniden kaleme alması gerektiğinden, bunun üzerine yoğunlaştı.⁵¹ Réthly’nin 26 Ekim’de Vekile sunduğunu belirttiği 1926 yılına

⁴⁴ “Törökország Meteorológiai Szolgálat”, s.166.

⁴⁵ Kulin, s.70; “Törökország Meteorológiai Szolgálat”, s.166.

⁴⁶ “Törökország Meteorológiai Szolgálat”, s.166.

⁴⁷ agm., s.165-168.

⁴⁸ agm., s.168.

⁴⁹ Kulin, s.68.

⁵⁰ “Törökország Meteorológiai Szolgálat”, s.168.

⁵¹ agm., s.165.

ait meteoroloji yıllığının, yeniden kaleme alınan bu yıllık olması gerekir. Söz konusu yıllık, bütün birimler hakkında, Ankara'ya ait gözlemlerin saat değerleri, birçok istasyon hakkında yıllık değerlendirme, yağış analizlerinin sonuçları, deprem verileri, İngiliz demiryollarının verdiği 15 yıllık yağış serileri, Erenköy'de bir İngiliz tarafından 16 yıl boyunca yapılan düzenli meteorolojik kayıtların yıllık olarak incelenmesi ve ortalamalarını içeren çok zengin bir malzemeyi içermekte idi.⁵² Böylelikle ilk Türk hava durumu aylık bülteni 1925 Kasımı'nda, ilk yıllık 1926'dan itibaren Antal Réthly'nin editörlüğünde yayımlanmıştır.⁵³ Réthly, fenolojik* gözlemlerini de Enstitü'nün işleyişi bünyesine almıştır. İstanbul Borsası ve Bayındırlık Bakanlığı Hıgrografi Müdürlüğü'nün isteği üzerine telgraf hizmetini de düzenli hâle getirmiştir. Artık uluslararası büyük ve küçük telgraf çeken istasyonlar da bulunmakta idi.⁵⁴ Telgraf çeken istasyonların verileriyle bir harita oluşturuldu. Günlük gazeteler aylık hava durumu raporlarını geçmiş ay olarak yayımladılar. Enstitü, çalışmasının ilk iki yılında pek çok belge ve birçok uzman görüşü yayımladı. Bunun dışında hıgrografiye ait meteorolojik hizmetin organizasyonu, Ankara sislerinin sağlık konusuna ait önemi, Anadolu iklimi, Ankara'ya ait toz meselesi, rüzgâr motorlarının kurulması meselesi, merkezi ısıtma, baraj kurulması için yağış ve buhar gözlemleri vb. hakkında memorandum sundu. Yayınları arasında aylık raporlar Türk ve Alman dillerinde yayımlandı. Bunların dışında Enstitü'de 1925 Kasım ayından beri yağış ve bitki gelişimine ait gözlemler için talimatlar bulunmakta idi. Birçok talimat çoğaltıldı, birçok talimat da Réthly'nin el yazısı olarak kaldı.⁵⁵

Antal Réthly'nin Türkiye'deki Görevinin Türk Meteorolojisi ve Türk-Macar İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi

Antal Réthly, Türkiye'de bulunduğu iki yıl içinde 17.000 km yol kat etti.⁵⁶ Hemen hemen bütün Türkiye'yi baştanbaşa dolaştı.⁵⁷ Anadolu'nun değişik

⁵² agm., s.168.

⁵³ Zách, agm., s.9.

* Fenoloji: Doğal olayların tekrar etme zamanını inceler. Birçok olay iklimdeki küçük değişmelere hassastır. Özellikle sıcaklık fenolojik kayıtlarda birinci değerdedir.

⁵⁴ Bunlardan birincisi, aralarında Ankara'nın 7 istasyonun gözlemlerini radyoda günlük verdiği büyük uluslararası telgraf çeken istasyonlar idi. Ankara'nın gözlemleri 3 kez gönderiliyordu. Ankara için anahtar: JJJ, BBBDD, TwvTT, cbWVP, AnaNf₃, R₂R₂mmz. Edirne, İzmir, İstanbul-Halkalı, Adana, Kayseri, Rize ve Erzurum için: JJJ, BoBoBoDD, Fw TTd₂, cbbR₂R₂, M₂M₂mm.

II. Küçük telgraf çeken istasyonlar (bütün II. ve III. dereceliler) için anahtar: MaMi, NNN, WSH (NNN = yağış onda bir milimetrede, W = rüzgârın yönü, S = rüzgârın gücü ve H = gökyüzünün durumu), bkz. "Törökország Meteorológiai Szolgálat", s.168.

⁵⁵ agm., s.169.

⁵⁶ Antal Réthly'e Nafia Vekâleti tarafından verilen takdirnâmeği gösteren belge ile aynı sayfada yer alan Macarca metin, *Magyar Meteorológiai Intézet Levéltára*.

⁵⁷ Zách, s.9.

yörelere göre gördü. Kulin'in deyişiyle “sadece bütün Anadolu'yu kaplayan koyun kokusuna alışamadı ve katlanamadı.”⁵⁸

Réthly, 17.000 km. tutan bu yolculuklarının sonucunda Türkiye’de 4 birinci, 13 ikinci, 18 üçüncü sınıf klima istasyonu ile 100 yağış ölçen istasyonu kurdu.⁵⁹ 1927 yılında yaklaşık 100 yağışölçer istasyon dışında, Türkiye şu şekilde bir meteoroloji ağı ile örülmüş durumda idi:⁶⁰ 4 adet birinci sınıf istasyon: Halkalı, Büyükdere, Manisa, Erzurum; 13 ikinci sınıf istasyon: Edirne (Drinápoly), Alpullu, Bursa, Kepsud ve Eskişehir, İzmir, Konya, Adana, Kayseri, Kastamonu, Rize, Erzincan, İzmi; 18 üçüncü sınıf istasyon: Ordu, Adapazarı, Bilecik, Aydın, Muğla, Denizli, Kütahya, Burdur, Antalya, Antep, Urfa, Diyarbakır, Çankırı, Bolu, Ankara-Orman Çiftliği, Trabzon, Samsun, Maraş, Çumra ve ayrıca Ankara’da Meteoroloji Enstitüsü. (Bkz. Ek-5)

Bunlardan Halkalı, Erzurum, Edirne, İzmir, Adana, Kayseri, Rize ve Ankara Meteoroloji Enstitüsü uluslararası meteoroloji istasyonları idi. Böylece Réthly’nin Ankara’da kurduğu Rasathane ve çalışmaya başlayan 135 istasyon, Türkiye’deki 2 yıllık meteoroloji hizmetinin “ölümsüz hatırası” olarak kaldı.⁶¹ Gelen verileri hazırlayıp farklı uzmanlara ve ilgili makamlara sunan Réthly’nin⁶² bu konuda ekonomik, coğrafi ve kültürel koşulların yapılmak istenilenleri ne derece kaldırdığına vurgu yapması oldukça önemlidir.⁶³

Kendi isteğiyle yapılmış yağış gözleminin hazırlanmasıyla İstanbul-Erenköy iklim bağlantıları hakkında tablo sunan Réthly’nin, Ankara şehrinin sis oluşumu sebepleri, insan organizması üzerine zararlı sonuçlarını, tehlikenin azalma imkânlarını da tespit ederek göstermesi Macar uzmanlar tarafından “artık günümüzde küresel bir şekilde meydana çıkan çevre korunmasının erken belirtisi” olarak değerlendirilmektedir.⁶⁴

Réthly, 1927 yılında Roma’da Uluslararası Tarım Kongresi’nde Türkiye’yi temsil etti. Türkiye adına bir seksiyonun başkan yardımcılığına seçildi. 1927 yazında başarılı çalışmalarından dolayı, Atatürk tarafından birkaç Macar uzmanla birlikte

⁵⁸ Kulin, s.68-70.

⁵⁹ Antal Réthly’e Nafia Vekâleti tarafından verilen takdirnameyi gösteren belge ile aynı sayfada yer alan Macarca metin, *Magyar Meteorológiai Intézet Levéltára*.

⁶⁰ “*Törökország Meteorológiai Szolgálat*”, s.163.

⁶¹ Kulin, s.70.

⁶² agm., s.70.

⁶³ “*Törökország Meteorológiai Szolgálat*”, s.162-163.

⁶⁴ “Emlékbeszédek Réthly Antal Temetésén 1975. Szeptember 30-án.”, *Réthly Antal Emlékkönyv*, s.251; Antal Réthly’nin 30 Eylül 1975 tarihinde yapılan defin töreni sırasında László Kádár tarafından yapılan konuşma.

yüksek devlet nişanı ile ödüllendirildi.⁶⁵ Nafia Vekâleti tarafından, yaptığı başarılı çalışmalardan dolayı takdîrname verildi.⁶⁶ (Bkz. Ek-6)

Az Idjâras'ta yayımlanan ve Türkiye'deki çalışmalarından bahseden rapor niteliğindeki yazıları göz önüne alındığı zaman⁶⁷ Antal Réthly'nin, birtakım zorluklara rağmen⁶⁸ Türkiye'deki görevinden ve Türklerden memnun olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk halkının gönlünde *Aksakallı Havabakan* olarak taht kurmasından da bu anlaşılabilir.⁶⁹ Réthly'nin "beklentileri" ile elde ettikleri arasındaki uyum, bu memnuniyetini yansıtmaktadır:

Bir iki Peştehi dostum buraya gelmem ve 26 yıllık hizmetten sonra, görevimi bırakmam konusunda beni çok ta caydırmıştı. Fakat işime ve becerime burada geniş bir alan açılacağını ümit ettim. Buraya geldim. Pişman değilim. Gerçekten inanamayacağım anlayışla karşılaştım. Bütün önerimi kabul ediyorlar ve gerçeğe dönüştürüyorlar.....

Burada söylenenlerle, Asya'ya geldiğimi zannettiğim zaman çok yanıltıldığımı kanıtlamak istedim.

Hayır! Düşündüğümden çok daha iyi ilişkiler içine gelmişim.⁷⁰

Réthly Türkiye'ye ait çalışmasını özetlerken büyük bir alçakgönüllülikle "çalışmalarını bir çatı altında toplayabilmesini" kendisine yardımcı olanlara bağlayarak, içtenlikle teşekkür etmektedir.⁷¹ Réthly'nin Türkiye ikametgâhı sırasında dostlarından biri olan István Kulin'in Réthly ile ilgili anılarında uzunca söz ettiği gibi, ailesi ve dostlarının en büyük yardımcısı olduğu anlaşılabilir. Kulin'in,

⁶⁵ Kulin, s.71; Zách, s.9

⁶⁶ Macar Meteoroloji Enstitüsü Arşivi'nden elde ettiğimiz 31 Ekim 1927 tarihli belgeye göre, Antal Réthly'e, Nafia Vekâleti tarafından, yaptığı hizmetlerden dolayı bir takdîrname verildiği anlaşılabilir. Bu belgede şöyle denilmektedir: "T.C. Rasadat-ı Cevviye ve Havaiye Dairesi'nin Müdürü Prof. Réthly Efendi 1 Teşrinisani 926 tarihinden 31 Teşrin-evvel 927 tarihine kadar Nafia Vekâlet-i Celilesi Nafia Müdüriyet-i Umumiyesi rasadat-ı müteahsısı vazifesini ifa ederek müddet-i mezkûre zarfında su işlerine aid ve faideli yağmur tebahhurat, hararet ve diğer rasadat-ı havaiye ve cevviye hakkında istatistikler vücuda getirmiş ve kendisine tevdi olunan bilcümle vazaiif-i memnuniyeti bahş bir suretle ifa etmiş olduğundan hüsnü hizmetini takdiren ve taltifen işbu vesika biltanzim yedine ita kılındı." Osmanlıca metnin yanında yer alan Macarca metnin alt kısmında "Türkiye Cumhuriyeti Bayındırlık Bakanlığından alınan takdîrnamenin orijinal nüshası ve metnin Macarca tercümesi" denilmesine rağmen yukarıda yer alan Macarca metin Osmanlıca metnin Macarca tercümesi değildir. Macarca tercümesi yapılmamıştır. Adı geçen Macarca metnin tercümesi şöyledir: "Antal Réthly Türkiye'de iki yıllık görevi sırasında 17.000 km. yolculuk etti, 4 birinci, 13 ikinci, 18 üçüncü sınıf klima istasyonu ayrıca 100 yağışölçeri kurdu. Talimatlarına binaen, Macar mühendis György Tittes'in planlarına göre Ankara'da Meteoroloji Rasathanesi inşa edildi, yayarak "Macar Profesör Efendi" "Aksakallı Havabakan'ın" (başka bir deyişle Sakallı Havagözleyen) hatırasını...", *Magyar Meteorológiai Intézet Levéltára*, adı geçen belge, (Bkz. Ek-6).

⁶⁷ "Dr. Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséröl", s.39-43; "Törökország Meteorológiai Szolgálat", s.162-169.

⁶⁸ Kulin, s.70; "Törökország Meteorológiai Szolgálat", s.166.

⁶⁹ Kulin, s.60-61.

⁷⁰ "Dr. Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséröl", s.43.

⁷¹ "Törökország Meteorológiai Szolgálat", s.169.

Réthy ve ailesi ile, dost çevresine ait izlenimleri 1925’li yılların Ankara’sında var olan Türk-Macar ilişkilerinin güzel atmosferini, ayrıca Réthy’nin ailesi ve dost çevresini yansıtmaktadır.⁷² Réthy, Kulin’e göre “çok fedakârlık isteyen Türkiye çalışmasını” tamamladıktan sonra⁷³, Türk Hükûmetinin yeni bir 5 yıllık sözleşmesini Müdür Lajos Steiner ve Tarım Bakanının isteği üzerine⁷⁴ ve yurdunda yapılacak önemli işleri nedeniyle kabul edemedi.⁷⁵

1927 yılı sonunda Macaristan’a geri dönünce Anadolu’ya ait faaliyetlerinden meteoroloji dergisi *Időjárás*’ta ve 1931’de “Két Évi a Kisázsiai Törökországban” isimli broşürde söz etti.⁷⁶ Geri döndüğü zaman Macar Coğrafya Derneği’ni (*Magyar Földrajzi Társaság*) genel sekreterlik krizinde bulan Réthy, kendisine önerilen genel sekreterlik görevini, meteorolog olduğu hâlde, memnuniyetle üstlenerek 4 yıl boyunca büyük coşku ve başarıyla yerine getirdi.⁷⁷ 5 Nisan 1934’te Macar Coğrafya Derneği onur üyeliğine, 1936 yılında Millî Çevre Koruma Konseyi (*Országos Természettudományi Tanács*), 1937 yılı Eylülünde Uluslararası Barometre Mukayesesi Komitesi’nin (*Nemzetközi Kontinentális Barométer Összehasonlító Bizottság*) ikinci Avrupalı üyeliğine seçildi. 60 yaşında 2 gezgin barometreyi omuzlayarak kişisel olarak Budapeşte-Viyana-Venedik-Roma-Tripolis-Sofya-Atina-İstanbul-Viyana ve Budapeşte arasındaki karşılaştırmaları bitirdi.⁷⁸ Sözleşmesinin süresi bittikten sonra, yurduna geri dönüşünden önceki haftalarda Réthy’den aldığı meteorolojik bilgilerin daha sonra meteoroloji kariyerinin temelini meydana getirdiğini söyleyen Macar uzman István Kulin, Réthy için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

O’nun yüreklendirmesi üzerine ve teşvik etmesiyle yağış ölçen şebekesini önce 1930’lu yıllarda, sonra 1938 sonrası, Yukarı Macaristan (Felvidék: bugün Slovakya), Karpatalı (Kárpatalja, kuzeydoğu Macaristan, bugünkü Ukrayna) ve Erdel’in bir kısmının geçici bağlantısı münasebetiyle ve nihayet İkinci Dünya Savaşı’nın tahribatlarından sonra üç kez yeniden düzenlediğim zaman, çok fedakârlık isteyen Türkiye çalışmasını sadece evde gerektiği gibi değerlendirebilmişim. Kendim de haftalarca süren yolculuklar sırasında ücra köylere, uç beldelere seyyah tarzında sırt çantasıyla, at arabasıyla, bisikletle ve pek çok münasebetle yaya olarak çokça gitmişim. Gecelerimi çok kez tahta kurusu olan kalabalık konaklama yerlerinde, pire ile dolu ağlarda, ücra küçük bekleme salonlarının sıralarında çok kez uykusuz geçirmişim. Veya Ruszin’ler (Macaristan’ın kuzeydoğusunda yaşayan bir azınlık) tarafından yere dökülen çam

⁷² Kulin, s.64-68.

⁷³ Kulin, s.71.

⁷⁴ Zách, s.9.

⁷⁵ Kulin, s.71.

⁷⁶ Kulin, s.71.

⁷⁷ “Emlékbeszédek Réthy Antal Temetésén 1975. Szeptember 30-án”, *Réthy Antal Emlékkönyv*, s.251; Antal Réthy’nin 30 Eylül 1975 tarihinde yapılan defin töreni sırasında László Kádár tarafından yapılan konuşma.

⁷⁸ Zách, s.12.

sürgünleri üzerinde, örtü olmaksızın gece boyunca tır tır titremiştim. Fakat her zaman güç vermişti içime; müdürüm, sonra müdürümün yöreklendirmesi, Türkiye ve buradaki örneği.⁷⁹

Réthly'nin meteoroloji alanında değerli bilgiler yetiştirdiğini vurgulayan Kulin⁸⁰ şöyle bir değerlendirmeyi de ihmal etmemektedir:

Meslekî bilgilerin ötesinde bizlere uzun yaşamın sırrını da öğrettin. Ki o kanaatkâr, tutkularından muaf sağlıklı yaşam, iş sevgisi, devamlı gayretli ve onurlu bir şekilde çalışma ve bundan doğan temiz sevinçten başka bir şey değil. İç problemleri yoluna koyan, açık, bilge yaşam felsefesi, insan sevgisi ve etraftan geri ışık saçan saygı, onur ve sevgi! Bunlar besliyor, sürdürüyor devrimde ve dengede yaşam güçlerini!...⁸¹

Bu kişisel özellikler, “Aksakallı Havabakan” Antal Réthly'nin kişiliğinde örnek bir bilim adamının portresini de ortaya koymaktadır. Böylece “gençlik çağında Avusturya-Macaristan Krallığının, olgunluk çağında iki dünya savaşının, yaşlılık çağında sosyalizm devrinin” tanığı olan⁸² “Üç çeyrek yüzyıla yakın meteoroloji çalışması sırasında olağanüstü ve her araştırmacı için örnek bir çalışkanlıkla” hareket eden Réthly'nin⁸³, “en büyük ve en kalıcı faaliyeti, genç araştırmacılara şahsiyeti ve öğütleriyle bilimsel alanda örnek olması ve özendirmesi idi.”⁸⁴ Tıpkı yaşamı boyunca pedagojisinde temel ilke edindiği şu sözde olduğu gibi:⁸⁵ “Verba movent, exempla trahunt”: “Sözler harekete geçirirler, ama örnekler kendileriyle sürüklerler!...”

Sonuç

Ünlü Macar meteorolog Prof. Dr. Antal Réthly, Türk Hükûmetinin davetiyle meteoroloji şebekesini düzenlemek için 1925-1927 yılları kapsayan bir sözleşme ile Türkiye'ye gelmiştir. Ankara'da Meteoroloji Enstitüsü'nü kuran Antal Réthly, örgütlenme çalışmalarını yürütmek için Anadolu'nun hemen her tarafını dolaşmış, meteorolojik aletleri bizzat kendisini kurmuş; yaptığı yolculuklar sırasında Türkiye'nin bitki örtüsü, su kaynakları, toprağın yapısını da inceleme fırsatı bulmuş, Anadolu'nun zengin kültürünü de yakından tanımıştır. Réthly'nin bu bakımdan Anadolu gezisine ait izlenimleri sadece jeoloji, hidrografi, klimatoloji, meteoroloji

⁷⁹ Kulin, s.71-72.

⁸⁰ Kulin, s.73.

⁸¹ agm., s.73.

⁸² “Emlékbeszédek Réthly Antal Temetésén”, s.249; Antal Réthly'nin 30 Eylül 1975 tarihinde yapılan defin töreni sırasında László Kádár tarafından yapılan konuşma.

⁸³ József Bucsy, “Periódusok És Szakaszok o Troposzféra Légáramlásában Budapest Fölött”, *Réthly Antal Emlékkönyv*, s.219.

⁸⁴ Zách, s.11.

⁸⁵ Kulin, s.73.

açısından değil, aynı zamanda tarihî ve coğrafi açıdan da önemli veriler sunmaktadır.

Réthy'nin raporlarında meteoroloji ağını kurmak için yaptığı planlar ve sonuçta Ankara Meteoroloji Enstitüsü dışında yurt çapında kurulan 135 istasyon göz önüne alınırsa Réthy'nin iki yıl içinde hemen hemen amacına tamamen ulaştığı görülmektedir. Kurulan istasyonlar sayesinde gerekli meteorolojik veriler düzenli bir şekilde elde edilmeye başlanmıştır. Bu amaca ulaşma sırasında Réthy ekonomik, kültürel, coğrafi, bürokratik bir takım zorluklarla karşılaşmasına rağmen, bir bilim adamının sahip olması gereken sabır, dayanıklılık, çalışkanlık, alçakgönüllülük gibi nitelikleriyle örnek bir kişi olarak iki yıllık Türkiye ikametgâhı sırasında *Aksakallı Havabakan* sıfatıyla Türk halkının sevgisini ve saygısını kazanabilmiş; kendisi de Türkiye ve Türkler hakkında güzel düşünceler edinmiştir. Bu bakımdan Réthy'nin Türkiye'de geçirdiği iki yıl Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk yıllarında Türk-Macar ilişkilerinin değerlendirilmesi açısından da önemlidir.

Réthy'nin Türkiye'deki iki yıllık faaliyeti, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ülkenin inşası için nasıl hummalı bir çalışmanın devam ettiğini, Réthy'nin kişiliğinde, bunun ne kadar büyük özveri ile gerçekleştirildiğini, kıt kaynaklara rağmen ülkenin modernizasyonu için “en hakiki mürşidi ilim” kabul eden Atatürk'ün bilimselliği temel alarak nitelikli insan gücünden yararlanma davasını, ve çağdaş olanı yakalama düşüncesini yansıtmaktadır. 1925'te Türkiye'ye davet edilen Réthy'nin o zamana dek 26 yıllık tecrübesi olan ve hem ülkesinde hem de dünya çapında seçkin bir bilim adamı olduğu unutulmamalıdır. Réthy'nin kişiliğinde beliren sabır, dayanıklılık, azim ve çalışkanlık duygusunun Cumhuriyetin kuruluş yıllarında cereyan eden bu hummalı faaliyetin temel dayanağı olduğu görülmektedir. Bu faaliyetin içinde Réthy ve Macar uzmanların payı oldukça fazladır. Réthy böyle bir ortamda bitip tükenmek bilmeyen bir enerji ile çalışarak gönül huzuru ile ülkesine dönmüştür. Bu faaliyetlerin görgü tanığı ve Réthy'nin dostu, aynı zamanda öğrencisi Macar uzman István Kulin'in bu açıdan Réthy'yi tanımlarken “O'nun Anadolu'da, antik kültürler arazisinde ölümsüz fidanlar diktiği ve adını Türk meteorolojisine altın harflerle yazdırdığını”⁸⁶ vurgulaması oldukça yerinde bir tespittir.

Antal Réthy'nin ölümü (1975) münasebetiyle, 30 Eylül 1975'te yapılan defin töreninde, Béla Bell, Réthy'nin, ülkesi için önemini şöyle değerlendirmektedir:

Antal Réthy, Macar meteoroloji tarihinin tecessümü idi. Zira bu tarihin dörtte üçlük kısmında, Antal Réthy'nin kişiliğinde 75 yıl boyunca aktif tanığına, ilk 30 yıl boyunca çalışkan işçiliğine, 15 yıl boyunca yöneticiliğine, çeyrek yüzyıldan daha fazla hayran olunacak çalışkanlıkta olan bilgin araştırmacısına saygı gösterdim ve gösterebiliriz. Çağdaş Réthy Antal'ın hayran olunacak hatırası, geçen tecrübelerinin zengin hafızası, anılarımızın objektif kaynağı idi. Ölümüyle Macar meteoroloji tarihinin ilk, klasik çağı

⁸⁶ Kulin, s.72-73.

kapandı. O, bilimimizin kuruluşunun, başlangıçtaki başarılarının ve zorluklarının son yaşayan tanığı idi.⁸⁷

O sadece Macaristan açısından değil, Türkiye açısından da bir devrin tanığı idi. Atatürk'e hayrandı. O'nun yaptıklarını iyi değerleştirmişti. Görevi, zor şartlara rağmen kabul edilmiş sebebi de, muazzam boyutta ülkeyi modernleştirme çabası için büyük bir enerji ile çalışan Atatürk'ün yaptıklarını takdir etmesi idi. Bu faaliyetin içinde yer alarak yeni başkent Ankara'nın değişimine tanık olmuş, Anadolu'yu bizzat görmüştü. Bu yüzden *Aksakallı Havabakan* Antal Réthly, yeniden inşa edilen bir ülkenin, 1925'li yılların Türkiye'sinin görgü tanığı idi.

Bunlardan çıkarılabilecek sonuç, bugünkü nesillerin çağdaş olanı yakalama da bilimi ve bilimden elde edilen verileri temel yapan yeni Türkiye'nin kurucularına; Türk meteorolojisinin ise bitip tükenmez bir enerji ve çalışkanlıkla hizmet eden bu seçkin bilim adamına şükran borçlu olduğudur.

Kaynaklar

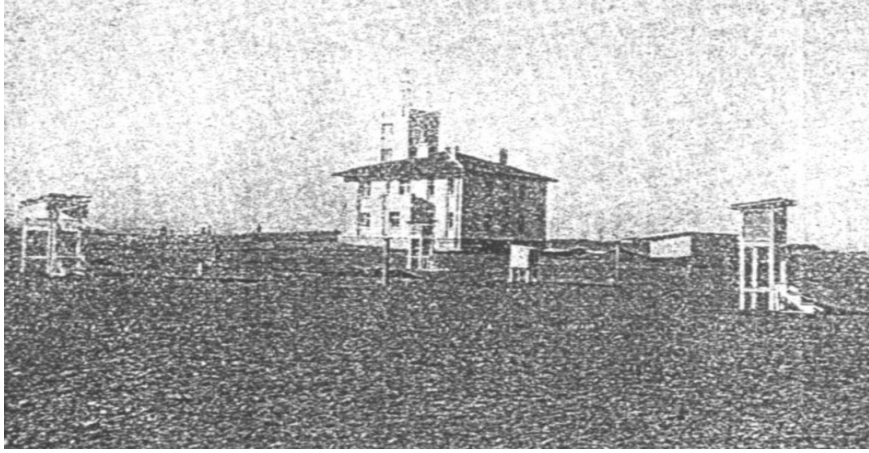
- BUCSY, József (1975) *Periódusok és Szakaszok a Troposzféra Légáramlásában* Budapest Fölött, *Réthly Antal Emlékkönyv*, Magyar Meteorológiai Társaság, Budapest, 219-232.
- DAGOBERT, Von Mikusch (1937) *Kemál Atatürk Gazı Musztafa Kemál Fél Évszázad Törökország Történelméből*, Budapesst, 1937.
- Emlékbeszédek Réthly Antal Temetésén 1975. Szeptember 30-án. (1975) *Réthly Antal Emlékkönyv*, Magyar Meteorológiai Társaság, Budapest, 247-254.
- GÜNGÖRMÜŞ, Naciye (1991) *Magyar Tudósok Szerepe a Török Nyelvújítási Mozgalomban*, *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Augusztus 12-16, Szeged, 1295-1301*.
- KEREKESHÁZY, József (2000) *Atatürk, Az Igazi Kemál, Egy Köztársaság Születése*, Terebess Kiado, Budapest.
- KULÍN, István (1975) *Réthly Professzor Törökországban Akszakallı Havabakan*, *Réthly Antal Emlékkönyv*, Magyar Meteorológiai Társaság, Budapest, 59-73.
- Réthly Antal Levele a Török Meteorológiai Szolgálat Megszervezéséről (1926) *Az Időjárás*, 39-43.
- Magyar Meteorológiai Intézet Levéltára* [Macar Meteoroloji Enstitüsü Arşivi]
- RÉTHLY, Antal (1927) *Törökország Meteorológiai Szolgálat (1927) Az Időjárás*, 162-169.
- ZÁCH, Alfréd (1975) *Dr. Réthly Antal Életutja*, *Réthly Antal Emlékkönyv*, Magyar Meteorológiai Társaság, Budapest, 5-15.

⁸⁷ "Emlékbeszédek Réthly Antal Temetésén 1975. Szeptember 30-án", *Réthly Antal Emlékkönyv*, s.247-248; Antal Réthly'nin 30 Eylül 1975 tarihinde yapılan defin töreni sırasında Béla Bell'in yaptığı konuşma.

Ekler

Ek- 1: Antal Réthly (3 Mayıs 1879- 21 Eylül 1975)
Réthly Antal Emlékkönyv, *Magyar Meteorológiai Társaság*,
Budapest 1975, s.39.

Ek- 2: Ankara'da Meteoroloji Enstitüsü Binası
"Törökország Meteorológiai Szolgálat" *Az Időjárás*, 1927, s.167

Ek- 3: Réthly Antal'ın Türkiye'deki meteorolojik çalışmalarından söz eden yazısı, *Az Időjárás*, 1926, s.39.

Dr. Réthly Antal levele a török meteorológiai szolgálat megszervezéséről.

Mélyen Tisztelt Közgyűlés!

Midőn március 9-én *Az időjárás*-nak idei első tartalmas füzeté a kezembe jutott, két dolog miatt lelkiismereti furdalást éreztem. Az egyik az, hogy nevem méltatlanul szerepel ezen immár 30 éves multra visszatekintő szaklapunkon, mert hiszen ez már a második füzet, amelynek megjelenésében semmi részem sincs, a másik dolog pedig az, hogy főtitkári jelentésemet nem írtam meg. Sajnos, úgy ahogyan azt megírnom kellene, nem is írhatom meg, hiszen nem állnak a Magyar Meteorológiai Társaság első éves történetét magába foglaló választmányi jegyzőkönyvek és levelezések rendelkezésemre. Szabályszerű főtitkári jelentésről nem is lehet szó. De igen kérem a mélyen tisztelt Közgyűlést, adjon arra alkalmat, hogy ebből a nagy távolságból — légvonalban is 1.330 km., míg vasúton 2.000 km., valamint ebből a nagy magasságból, csak 31 méterrel vagyok az 1.000 méteres szint alatt — egyet-mást elmondjak.

Tavaly, amikor a Magyar Meteorológiai Társaság megalakult és megtisztelt a főtitkári állással, bensőleg megfogadtam, hogy a Társaságot felvirágoztatom, anyagilag megerősítem és a lapot változatossá téve, annak jövőjét is biztosítom. Hogy ezen fogadalmamat nem válthattam valóra, annak a legújabb magyarországi törökjárás az oka. Évszázadokkal ezelőtt is vittek a törökök magyarokat, mint rabokat Törökországba és nevelték belőlük a legfélelmetesebb katonáikat, a janicsárokat. Ezek az önhibájukon kívül renegát magyarok a törököknek csak büszkeségére voltak.

Most, hogy ez az ország végigszenvedte immár közel két évtizedes háborúit, a legválságosabb időkben egyszerre két hatalmas embert adott neki a sors. Az egyik *Kemal*, „a basa“, a köztársaság elnöke, és *Izmed* basa, a mindenható miniszterelnök, Mindkettő erélyes kézzel vezeti ki évszázados elmaradottságából hazájukat, és a nyugati kultúrát ültetik el, de igazán nemzeti öntudattal. Most ismét hoztak ide magyarokat. De nem mint rabok jöttünk ide, a *Rákóczi*-t és *Kossuth*-ot vendégül fogadó földre, hanem mint egy testvérnemzet tagjai, hogy részt vegyünk az itt folyó nagy kultúr-munkában. Van itt százakra menő fizikai és szellemi munkás és a tudományoknak számos ága van itten képviselve. Angora utcáin ma valóban megszokottabb a magyar szó, mint például Pest-Budán a német szó. Én is, mint akit erre felszólítottak, örömmel vállalkoztam arra, hogy megszervezzem ennek a hatalmas — kilencszer akkora, mint a mai Magyarország — és roppant gazdag birodalomnak meteorológiai szolgálatát. Engedje meg a mélyen tisztelt Közgyűlés, hogy erről a munkámról és talán inkább a terveimről ma beszámoljak. Furcsa főtitkári jelentés, mert hiszen másról beszélek, amikor tölem a mult évi társaságbeli sáfárkodásomat kérik számon.

Ek- 4: Dr. Réthly Antal'ın Türkiye'deki meteorolojik alışmalarından sz eden yazısı. [*Az Idjrs*, 1927, s.162.]

Törökország meteorológiai szolgálata.

Kis-Ázsiában eltöltött kt évi működésem eredményéről hajtank ez alkalommal beszámolni. Terveimrl, valamint a szervezési munkálatok első hónapjairól már irtam „*Az Idjrs*“-ban.¹⁾ Mikor a török földmvelsgyi minisztérium reám bízta a meteorológiai szolgálatnak megszervezését, csak azt kttte ki, hogy a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet kivánságait és htrozatait mindig szem előtt kell tartanom. Tekintve azonban azt, hogy a mezőgazdasági meteorológia irányvonalai még mindig nem alakultak ki teljesen, — amint arról a mostani római kongresszuson még jobban meggyőződhettem — elsősorban arra voltam figyelemmel, hogy olyan hálózatot szervezzenek meg, amely a nemzetközi meteorológiai követelményeknek minden tekintetben megfelel és melynek állomásai az ország éghajlatának megismeréséhez megbizható anyaggal szolgálhatnak. A berendezett állomásokat azután lépésről lépésre abban az irányban lehet fejleszteni, amelyet majd a különleges célok megkivnnak.

A Kis-Ázsiában berendezett állomások már kezdetben a legfontosabb meteorológiai elemek mellett néhány olyant is megfigyeltek, amelyeknek mezőgazdasági vonatkozása kétségen kívül fontos, de azonkívül minden meteorológus is örömmel veheti azokat, mert oly vidékekről adnak felvilágositást, amelyeket eddig ebből a szempontból egyltln nem ismertek. Így pl. a talaj-hőmérséklet (felszínétől 100 cm. mélységig), az éjjeli hkisugrzs, a napsugrzs hőmérsékleti maximumai, a napfénytartam és a párolgás ugyancsak rendszeresen megfigyeltetnek llomsainkon.

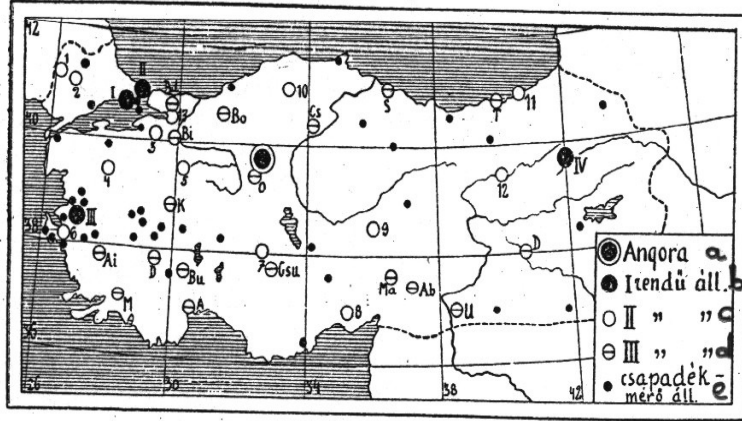
A meteorológiai hálózat és szolgálat megszervezésével a minisztérium egyrészét azt akarta, hogy azoknak megfigyelései alapján havonta rövid időn belül már tiszta képet nyerhessen az idjrs lefolyásáról, msrszt pedig az állomások az oktatás céljait is szolgálják. Iparkodtam arra, hogy az állomások az ország egész területén lehetőleg egyenletesen oszoljanak meg és így joggal remélhetjük, hogy az általuk szolgáltatott adatok Anadolia éghajlatának megismeréséhez felette értékesek lesznek és alapul szolgálhatnak az ország éghajlatának részletes mgrsra. Igaz ugyan, hogy *Weickmann* s *Zistler* professzorok munkái alapvetők, de mégis csak első komoly kísérleteknek tekintendők.

Az 1926 januáriusban felállított munkaprogrammom szerint *Angorban* a Meteorológiai Intézet lett volna elsőnek felépítendő és *Halkaliban* (Sztambul mellett), valamint *Erzerumban* egy-egy obszervtrium jellegű elsőrendű állomás, továbbá 12 másod- és 45 harmadrangú, valamint 80 csapadékmérő lloms. Ez a terv keresztül is vitetett, azonban tekintettel Törökországnak rendkívül krlmenyes pénzügyi adminisztrációjára egy év helyett kt év kellett annak végrehajtásához.

Az 1. brn közölt térképen a magasabb rendű meteorológiai állomások vannak feltüntetve. A dolog természetéből folyik, hogy azok eloszlása nem egyenletes, mert csak modern amerikai városokat építenek meg saktblszeren, de hogy egy egész államot lehetne ennek megfelelően városokkal ellátni, arról csak utópisztikus regényekben lehetne szó. Így tehát vannak vidékek, ahol elég közel kerültek az állomások egymáshoz, mert magasabb kulturájú vidékek lévén, több olyan intézményük van, amelyek egy-egy állomást követelnek (gy Szmyrna, Brussza s Sztambul vidéke), viszont az ország délkeleti részein mg csak egy állomásunk van, mert itten mg nem kívánatos az, hogy idegenek utazzanak, hiszen egyrészét az utazás maga is nagy fárad-

¹⁾ Dr. Réthly Antal levele a török meteorológiai szolgálat megszervezsrl. „*Az Idjrs*“ 1926. 39–43. old.

Ek- 5: "Töörország Meteorológiai Szolgálat" (Türkiye'nin Meteorolojik Ağ Haritası).
[Aç Időjárás, 1927, s.163.]

1. ábra Töörország meteorológiai hálózata. — 1927. — Fig. 1. Meteorologisches Beobachtungsnetz der Türkei.
1 Meteorológiai Intézet: Meteorologisches Institut: Angora.*)
4 elsőrendű állomás. — 4 Stationen 1. Ordnung: I. Halkalı,*), II. Büyük-Deré. III. Manissa. IV. Erzerum.*)
13 másodrendű állomás. — 13 Stationen 2. Ordnung: 1. Drinápoly *) 2. Alpullo. 3. Prussza. 4. Kepszud. 5. Eskişehir.
6. Smyrna.*) 7. Konia. 8. Adana.*) 9. Kaisserie.*) 10. Kastamoni 11. Rize.*) 12. Erzsindán. 13. Izmít.
18 harmadrendű állomás. — 18 Stationen 3. Ordnung: Ad = Adabazar. Bi = Bilecsik. Ai = Aidin M = Moughla.
D = Denizli. K = Kutahya. Bu = Burdur. A = Adalia. Ab = Aintab. U = Ufa. D = Diarbekir. Cs = Csangeri.
Bo = Boli. O = Ormán C-iftlik Angora. T = Trapezunt. S = Samsoun. Ma = Marash. Csu = Csumra.
36 magasabb rangú állomás és mintegy 100 csapadékmérő állomás a térképen fel nem tüntetett vasúti
csapadékmérő állomásokkal. — 36 meteorologische Stationen und cca 100 Regenstationen ind. die Stationen
längs der Eisenbahnlínen.

*) Nemzetközi meteorológiai sürgönyű állomások. — Internationale Stationen mit täglicher Abgabe der Wettertelegramme.

Türkiye'nin meteorolojik ağı- 1927 a. Ankara, b. Birinci sınıf istasyon, c. II. sınıf istasyon, d. III. sınıf istasyon, e. Yağmur ölçer istasyonu. 1 Meteoroloji Enstitüsü: Ankara* 4 Birinci sınıf istasyon: I. Halkalı*, II. Büyükdere, III. Manisa, IV. Erzurum* 13 İkinci sınıf istasyon: 1.Edirne*, 2. Alpullu, 3. Bursa, 4. Kepsud, 5. Eskişehir, 6. İzmir*, 7. Konya, 8. Adana*, 9. Kayseri*, 10. Kastamonu, 11. Rize*, 12. Erzincan, 13. İzmit. 18 Üçüncü sınıf istasyon: Ad= Adapazarı, Bi= Bilecik, Ai= Aydın, M= Muğla, D= Denizli, K= Kütahya, Bu= Burdur, A= Antalya, Ab= Antep, U= Urfa, D= Diyarbakır, Cs= Çankırı, Bo= Bolu, O= Ankara Orman Çiftliği, T= Trabzon, S= Samsun, Ma= Maraş, Csu= Çumra. 36 daha yüksek kategoride ki istasyon ve yaklaşık 100 yağmurölçer istasyon, demiryoluna ait yağmurölçer istasyonlarıyla haritada görünür biçimde belirtilmemiştir.

*Uluslararası meteorolojik telgraf istasyonları.

Ek 6: Antal Réthly'nin başarılı çalışmalarından dolayı Nafia Vekâleti tarafından verilen takdîrname ve onun Türkiye'deki çalışmalarını açıklayan Macarca belge, *Magyar Meteorológiai Intézet Levéltára*; Budapeşte.

 توردی کیمبردی ر هلدن صوبه و طبرایه داره سزک مدبری برونه کور
 ره تبه افند اسرته لایحه تاریخچه اسرته لایحه تاریخچه قدر
 نافعه و کابلیت هیدریماسا ، نافعه مدبری عوایدی ر هلدن مکتوبی و نظریه سنی
 ایضا ایده رک مدت مذکور و طبرایه صوبه مدبری عواید و فایده لای
 نامور ، بحران ، حرارت و دیگر رصدهات هوایه و هوایه هفتم اسرته لایحه
 وجوده کتر سه دکنه لایحه تودوی اولنا لایحه لایحه و طابقی نوبت نموده کور
 ایضا نموده اول لایحه سه فده تبه تقدیراً ، و طابقی اسرته لایحه بالکیم مدبری
 اعطای تقدیری
 ۱۹

Réthly Antal Törökországban két éves kiküldetése során 17 000 km-et
 látogatott felszerelt 4 első, 19 második, 19 harmadik, kímálomlással
 mértek tervei szerint épült fel Antaliában, Türes Gyógy kímálomlással
 hivert a Magyar Meteorológiai Intézetben a meteorológiai obszervatórium
 (Magyar Szakállás Társaság) emlékére...

A Török Köztársaság közmunkaügyi miniszterétől kapott elismerő oklevél eredeti példánya és a szöveg magyar fordítása

Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları

Halil ŞİMŞEK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

ŞİMŞEK, Halil, Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 137-150.

1934 yılı Haziran ayında Çanakkale’de başlayan; sonrasında Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli illerine yayılan olaylar, Cumhuriyet dönemi Yahudi azınlığın yaşamında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Siyonizm’in cemaat mensupları arasında geçmişe nazaran daha fazla ilgi görmeye başlaması ve Filistin’e ilk kitlesel göç taleplerinin ortaya çıkması olayların iki önemli sonucu olarak değerlendirilebilir. Çalışmada Trakya Olayları; başlangıç, sonrası aşamaları ve sonuçlarıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Tarihi, Yahudi, Trakya Olayları, Çanakkale.

ŞİMŞEK, Halil, Jewish Events in Thrace in Çanakkale Context. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 137-150.

The events starting in Çanakkale in June, 1934; and then spreading to the cities named Edirne, Tekirdağ, Kırklareli became a turning point for the lives of Jewish minority of the republic era. Zionism’s starting to get more attention than as in the past among the religious community members and the coming out of the first massive emigration requests to Palestine can be considered as two crucial outcomes of the events. In the study, the events in Thrace are dealt in terms of their beginning, post periods and outcomes.

Key words: The History of Turkish Republic, Jewish, Thrace Conflicts, Çanakkale.

Giriş

Çanakkale’de başlayıp daha sonra Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli’ne yayılan 1934 yılı Haziran ayına tarihlenen Trakya Yahudi olaylarının sonuçları itibarıyla bölgenin nüfusunu ve ekonomik yapısını etkilemiştir. Başlangıcında basına aksetmeyen, sonra ise Hükûmetin konunun üzerine gitmesiyle gündeme gelen bu olaylar sonunda bölgede ikamet eden onüç bin Yahudi’den yaklaşık üç bini

buldukları yerleri terk ederek İstanbul'a sığınmışlardır.¹ Alınan önlemler sonucu olaylar yatışmış ve İstanbul'a sığınan bu kişiler evlerine geri dönmüşlerdir. Yaşananlardan bir bakıma daha önemli ve kalıcı olanı o güne değin Türkiye Yahudileri genelinde iltifat görmeyen Siyonizm'in ilgi görmeye başlamasıdır. Bu durum Musevi cemaati açısından değerlendirildiğinde, II. Meşrutiyet'ten itibaren yaşanan süreçte köklü bir değişim olarak değerlendirilebilir.² Olaylar sonrası Siyonizm'e karşı başlayan ilgi, beraberinde Filistin'e göçü de gündeme getirecek ve Türkiye Yahudilerinin ilk kitlesel göç talepleri 1934 Trakya Olayları sonrası yaşanacaktır. Bu bağlamda Trakya'dan İstanbul'a gelenlerin önemli bir bölümü daha sonra Filistin'e göç edecektir.³

Trakya Yahudi Olayları Başlamadan: 1934 Yazı

Olayların meydana geldiği 1934 yılı yaz ayları bölgede askerî hareketliliğin yaşandığı bir dönemdir. İtalya'da Mussolini'nin iktidara gelmesi ve izlediği yayılcı politikalar bölge ülkeleriyle birlikte Türkiye'yi de savunma programlarını gözden geçirmeye zorlamıştır.⁴ Nitekim 1934 yazı Çanakkale Boğazının tahkim edilmesi için faaliyetlere başlandığı bir dönemdir. Söz konusu dönemde Trakya'da üç milyon ton ham yün alımı ve mekanize bir askerî birliğin kurulması çalışmaları yapılmıştır.⁵ Tüm bunlar bölgenin muhtemel bir İtalyan saldırısına karşı hazırlık çalışmalarıdır.

Bu çerçevede Avrupa'nın II. Dünya Savaşına doğru hızla yol aldığı bir dönemde, bölgenin güvenlik ve savunmasına yönelik olarak azınlıkların göç ettirilmesi de düşünülmektedir. Resmî makamları böyle bir düşünceye iten temel faktör muhtemel "casusluk faaliyetleri"nden duyulan endişedir.⁶

¹ *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 1.

² Siyonizm'in özellikle İstanbul Yahudi cemaati tarafından haberdar olup, ilgi göstermelerinin tarihi 1908 sonrasıdır. Öncesi itibarıyla Siyonizm, Türkiye Yahudi cemaati mensupları arasında çok az bilinmektedir. II. Meşrutiyet sonrasıdır ki Siyonistler yerel destek görmeye başlayacaklardır. Bu dönemde Siyonist faaliyetlerin merkezi İstanbul olacak taşra bu konuda pasif kalacaktır. Bkz. Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılaşması*, Ayraç Yay., Ankara, 1997, s. 189-198. Trakya Olayları, bölge ve genel olarak taşra bağlamında Siyonizm'in tanınması, Siyonist propagandaların cemaat mensuplarınca kabul görmeye başlaması bağlamında önemlidir.

³ Siyonizm'e karşı uyanan ilgi ve beraberindeki göç talepleriyle ilgili olarak, çalışmaları özellikle Yahudi arşiv kaynaklarına dayanan Rıfat N. Balı'nın eserlerine bakılabilir. Bkz. Rıfat N. Balı, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 258-265.

⁴ Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'ye karşı bir tehlikenin İtalya'dan geleceğini ve bu tehdidin ilk hedefinin de Trakya olacağını düşünüyordu. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, Ankara, 2001, 21. Yüzyıl Yayınları, s. 542.

⁵ Balı, "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları", <http://www.anarres.net/yah/tr/trol6/html,01.07.2005>; *Tarih ve Toplum*, Cilt 31, Sayı 186, Haziran 1999, s. 47-55.

⁶ Amerikan Millî Arşivleri, 29 Haziran 1934 tarihli ve 867.4016/Jews/9 sayılı belgeden aktaran Balı, "Yeni Bilgiler" (e-metin).

Bu muhtemel casusluk faaliyetlerinden duyulan endişeden olsa gerek Türk basınında azınlıklar ve casusluk ile ilgili haber ve tefrikalar da çıkmaktadır. Örneğin, 25 Haziran 1934 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan “Casuslar Arasında” adlı dizi “İtilâf devletleri Türkiye’de yaşayan ekalliyetlerden hakikî casus orduları teşkil etmişlerdi!” başlığı ile verilmekte ve konuya dikkat çekilmektedir.⁷ Öyle anlaşılıyor ki üzerinden henüz onbeş yıl geçmiş olan I. Dünya Savaşında yaşananlar hafızalardan silinmemiştir. Gerek Dünya Savaşı ve gerekse Millî Mücadele yıllarında azınlıklarla ilgili olarak yaşanan olumsuzluklar kapıya dayanan yeni bir dünya savaşı öncesi yeniden gündeme gelmektedir.

Yine 11 Temmuz tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, Trakya’ya muhacir iskânı üzerinde durmakta ve gazete haberlerine istinaden Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan’dan 50.000 Türk’ün göçüyle ilgili olarak bu insanların nerelere iskân edilecekleri konusunda bir bilgi olmadığı ancak Tuna boyu ile Trakya arasında iklim açısından fark olmadığından en uygun yerin Trakya olacağı kaydedilmektedir. Devamlı konu ülke savunmasına getirilmekte, Trakya üzerindeki Bulgar iddialarının herkesçe bilinen bir gerçek olduğundan hareketle; “Türkiye’nin elinde Avrupa’da kalan son toprakların muhafazası için en büyük istinatgâh insan kuvveti, nüfustur... Türklerin ağzından Trakya’nın ismini işittikçe köpüren Bulgarların bu açık ihtirası karşısında, Trakya’yı nüfus itibarile kuvvetlendirmek, Türklüğün en büyük, en mühim, en birinci vazifesidir.” denilmektedir.⁸

1934 yılı yaz ayları basında Trakya üzerinde Bulgar isteklerine dair haberlerin yer aldığı bir dönemdir. 28 Haziran 1934 tarihli *Cumhuriyet*’te, “Trakyanın ehemmiyeti” başlıklı yazıda, bölgede Umumî Müfettişlik ihdas edilene kadar hatta ondan sonra da burasının kıymetinin anlaşılacağından şikâyet ediyor, Türkiye’ye gelecek bir tehdidin Trakya üzerinden geleceğini, bundan dolayı; “...Bunu bilen Türklük, Trakya’ya bütün kuvvetile ve sınıksız basmağa mecburdur. Çünkü, dünyanın en mühim deniz geçitlerinden biri olan Boğazlara hâkim olduğumuz içindir ki siyaset, sevkülceys ve iktisat itibarile dünyada mühim bir mevkiimiz vardır. Trakyasız ve İstanbulsuz Türkiye, Asyanın ortalarında yarı müstakil Türkistan devletinden farksız olur...” denilmekte ve Trakya Umumi Müfettişliğinin oluşturulmasının yerinde bir karar olduğu ifade edilmektedir.⁹

Abidin Daver, 6 Temmuz 1934 tarihli Cumhuriyet’te kaleme aldığı “Bulgar dostlarımızın manasız hiddeti” başlıklı makalesinde Bulgaristan’ın Trakya üzerindeki ihtirasları’ndan bahisle yazısını; “Trakya imar edilecek, nüfusu, serveti artırılacak ve Edirne Türklüğün, garbe açılan kapısı ve Sultan Selim Camii de Türklüğün

⁷ *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1934, s. 2.

⁸ *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1934, s. 3.

⁹ *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1934, s. 5.

Avrupaya bakan abidesi olmak şerefini ebediyen muhafaza edeceklerdir.” ifadeleriyle tamamlamaktadır.¹⁰

Zamanın önde gelen gazetelerinden Cumhuriyet’in konuyu bu şekilde ele alması şüphesiz devlet yönetiminin politikaları hakkında ipuçları vermektedir. Olası bir savaş ve açık olarak görülen İtalyan tehdidi yeni güvenlik politikalarını zorunlu kılmakta, bölgenin nüfus yapısı üzerinde durulması gereken bir nokta olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda stratejik öneme sahip Çanakale Boğazı ve civarının nüfus yapısı güvenlik endişesi taşıyan kamuoyunun gündemindedir.

Bazı araştırmacılara göre¹¹ Trakya Olaylarının yasal gerekçesi 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu’dur.¹² Konuyla ilgili olarak Zafer Toprak “Ankara ulusal kimlik arayışı doğrultusunda savaş öncesi sınır bölgelerinde bazı düzenlemelere gitmektedir. İskân Kanunu bu yolu açan bir mevzuattır.” demektedir.¹³

Dokuz fasıl ve 52 maddeden oluşan kanunun ilk maddesiyle, “*Türkiyede Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturuş ve yayılışının, bu kanuna uygun olarak, İcra Vekillerince yapılacak programa göre, düzeltilmesi Dâbiliye Vekilliğine verilmiştir.*”¹⁴ 2510 sayılı İskân Kanunu’nun ikinci maddesiyle ülke iskân bakımından üç mıntıkaya ayrılıyordu. Buna göre; 1 numaralı mıntıklar Türk kültürlü nüfusun tekâsüfü istenilen yerlerdir; 2 numaralı mıntıklar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. 3 numaralı mıntıklar ise yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamet yasak edilen yerlerdir.¹⁵ Bir numaralı mıntıklar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun tamamını içine almaktadır. İki numaralı mıntıklar, Ege, Marmara, Trakya ve Akdeniz bölgeleridir.

Kanununun 11. madde A fıkrasına göre ise, “*Ana dili Türkçe olmyanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümeleri kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri yasaktır.*”¹⁶ 13. madde, ikinci fıkra, Ç bendine göre, “harsî, siyasî, idarî,

¹⁰ *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1934, s. 1, 2.

¹¹ Bkz. Halûk Karabatak, “Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 25, Sayı 146, Şubat 1996, s. 68–150; Avner Levi, “1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 26, Sayı 151, Temmuz 1996, s. 11–17; Zafer Toprak, “1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF’nin Sorumluluğu”, <http://www.anarres.net/yah/tr/trol4.html>, 03.12. 2005.

¹² Bkz. *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 15, Ankara, 1934, s. 1156–1175.

¹³ Toprak, agm.

¹⁴ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 15, Ankara, 1934, s. 1156.

¹⁵ Aynı yer. İskân Kanunu ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 88–89. Ayrıca Faik Bulut, *Belgelerle Dersim Raporları*, İstanbul, 1991, Yön Yayınları, s. 221.

¹⁶ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 15, Ankara, 1934, s. 1159.

içtimaî, askerî, iktisadî sebeplerle nakline lüzum görülenler” İcra Vekilleri Heyeti kararıyla nakil ve iskân edilebilirler. Yine aynı maddenin üçüncü fıkrası gereği, “*Türk ırkından olmyanların serpiştirme suretile köylere ve ayrı mahalle ve kûme teşkil edemiyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskânı mecburidir.*”¹⁷ Son olarak 29. madde, B fıkrasına göre, bir ve üç numaralı mıntikalardan iki numaralı mıntıkaya naklolunanlar “...on yıl sonra dahi, İcra Vekilleri Heyeti kararı olmadıkça başka yerlere gidip yurt tutamazlar.”¹⁸

Görüldüğü gibi, savaşın yaklaştığını gören Türk hükûmeti, bir önceki dünya savaşında Ermeni meselesinde yaşadığı tecrübelerin tekrarının yaşanabileceği endişesiyle 2510 sayılı İskân Kanunu ile tedbirler almıştır. Çıkacak böyle bir savaşta birinci derecede tehdit alanı Trakya ve Boğazlar bölgesidir.¹⁹ Trakya ve boğazların tahkim edildiğine dair haberler dönemin gazetelerine de yansımaktadır.²⁰ Diğer taraftan Kanun, Doğu Anadolu’da meydana gelen ayaklanmalar ile ilgili olmakla birlikte,²¹ esas olarak belirtileri ortaya çıkmış bir savaşa hazırlık çerçevesinde isyanın çıktığı bölgelerde kalıcı olarak asayiş sağlamaya ve sağlıklı asker teminine yöneliktir denilebilir.²²

Trakya olayları üzerine bir çalışması olan Halûk Karabatak, olaylara bir hazırlık aşaması olarak, 19 Şubat 1934 tarihinde kabul edilen “Umumî Müfettişlik Teşkilatına Dair Kanun”a istinaden kurulan, Çanakkale, Tekirdağ, Edirne ile Kırklareli illerini içine alarak merkezi Edirne olan *Trakya Umumî Müfettişliği*’ni değerlendirmektedir. Amerika’nın İstanbul konsolosunun raporlarına dayanarak verdiği bilgilerle, bölgeye ilk olarak tayin edilen İbrahim Tali (Öngören) Bey’in Mustafa Kemal Paşa ve CHP’ne yakınlığını ve konsolos tarafından “görevi kamuoyuna bulanık bilgiler vermek olan bir bürokrat” olarak tanımlandığını²³ aktaran Karabatak, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın Meclis’teki konuşmasına da atıf yaparak “...Buna göre, İbrahim Tali Bey, Trakya’daki iskân düzenlemelerinden birinci derecede sorumluydu. Rastlantıya bakınız ki, İskân Kanunu’nun çıkmasından sadece iki ay önce Trakya’da bir Umumî Müfettişlik kuruluyor, sonra da Kanun’un 47. maddesi ile nakil işleri Umumî müfettişlerin sorumluluğuna bırakılıyor.” demektedir.²⁴

¹⁷ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 15, Ankara, 1934, s. 1161.

¹⁸ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 15, Ankara, 1934, s. 1166.

¹⁹ Karabatak, agm., s. 70.

²⁰ “Trakya ve Boğazları tahkim ediyormuşuz”, *Haber – Akşam Postası*, 12 Temmuz 1934, s. 10.

²¹ Bkz. Faik Bulut, *Belgelerle Dersim Raporları*, Yön Yayınları, İstanbul, 1991.

²² Aşiretlerin iskânıyla ilgili olarak çalışmalar Trakya olaylarının devam ettiği ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın inceleme amacıyla bölgede bulunduğu Temmuz ayı başlarında da devam etmektedir. Bkz. *Akşam*, 10 Temmuz 1934, s. 2.

²³ 867.4016 Jews/9 No: 310, Elçi Robert P. Skinner’dan ABD Dışişleri Bakanı’na, İstanbul, 29 Haziran 1934’den aktaran; Karabatak, agm., s. 71.

²⁴ Karabatak, aynı yer.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise, Aydın Sefa Akay'ın değerlendirmesiyle, üç kıtaya yayılmış bir devletten nispeten kıyaslanamayacak kadar küçük bir toprak parçasına yığılmış bir nüfusun ulus-devlet olarak kurulan Türkiye'deki varlığıdır. Yaklaşık on yıl süren bir savaş döneminde kontrolsüz olarak gerçekleşen göçler ve yerli nüfusun neredeyse üçte birini oluşturan göçmenler, sistemli bir iskân politikasını gerekli kılmaktadır. "...*Ülke nüfusunu Devletin mecburi iskâna tâbi tutması, bunu yaparken etnik ve dil özelliklerini dikkate alması, İnsan Hakları kavramının bugün ulaştığı noktada boş görülemeyecektir. Ancak genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yukarıda bahsolunan durumu, gerek 1934 yılında tüm dünya ülkelerinin benzer olaylara karşı davranış biçimi ve İnsan Hakları kavramının bunlara paralel konumu, en azından normatif insan hakları hukuku bakımından doğal olarak kabul edilmektedir.*"²⁵ Tüm bu gelişmeler bir arada değerlendirildiğinde azınlıklara karşı Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında ortaya çıkan güvensizliğin de etkisiyle bir programın uygulamaya konulduğu akla yatkın gelmektedir.

Trakya Olaylarının meydana gelmesinde bir başka etken de Almanya'da Nazi Partisi ve Hitler'in iktidara gelmesi, bunun Türkiye'ye etkisi ve ülkedeki antisemit yayınlar gösterilmektedir. Bu bağlamda Cevat Rifat'ın Naziler tarafından Almanya'ya davet edilmesi ve dönüşünde "Türkiye'de bir Nazi Partisi kurma tasarısı, bol para, propaganda malzemesi ve antisemit malzemeyle Türkiye'ye geri..." döndüğü ifade edilmektedir.²⁶

Cevat Rifat'ın *Millî İnkılâp* adlı dergiyi 1 Mayıs 1934 tarihinde çıkarmaya başlaması ve bu dergi vasıtasıyla yoğun antisemitist yayınlara başlaması ile Trakya Olaylarının toplumsal altyapısını hazırladığı iddia edilmektedir.²⁷ Ancak 1930'lu yılların ulaşım ve basın dağıtım imkânları düşünüldüğünde *Millî İnkılâp* dergisinin bir ay gibi kısa bir sürede Yahudilere karşı tüm bölgede genel bir saldırının düşünsel altyapısını hazırlaması akla uzak gelmektedir. Dolayısıyla böyle bir toplu hareketi yalnız başına bu dergisiyle açıklamaya çalışmak olayı basite indirgemek, dönem itibarıyla Yahudi karşıtı yayınları, dolayısıyla bunların Trakya olaylarına etkisini sadece bu bir aylık sürede söz konusu dergisiyle sınırlandırmak hata olur. Elza Niyego olayında da görüldüğü gibi, 1922'lerden başlayarak zaman zaman dozu artarak devam eden ve 1934 Trakya olaylarından Varlık Vergisi yıllarına uzanan azınlık karşıtı yayınlardan bahsetmek mümkündür. Örneğin Rıfat N. Bali'nin verdiği 6 Mayıs 1934 tarihli, *Vakit* gazetesinde Çanakkale çıkışlı bir haber ilginçtir:

Bugün -bilâ mübalağa söyleyebilirim ki- Çanakkale vilâyeti iktisadî cepheden tamamiyle Yahudilerin eline geçmiştir. Bütün köyler ve hatta şehir halkı bile bu bir avuç Beni İsrail'in esareti altına

²⁵ Aydın Sefa Akay, *Türkiye'de İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi 1919-1938*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2004, s. 544.

²⁶ Levi, agm., s. 11.

²⁷ Levi, s. 14.

girmişlerdir. İki yüz bin nüfusluk koca bir vilâyet, bu bezirgânların elinde inlemektedirler.

İşte icra dairesinin dosyaları meydandadır! Bu dosyalar içinde en çok alacaklı olanlar Yahudilerdir. Bezirgânlar 60 liralık senetleri 300 liraya çıkarmışlardır. Köylerde bütün tarlalar Yahudilerin eline geçmiştir. Köylüler bu tarlaları icarla kullanmaktadır. Özbek çiftliği de Yahudilere satılmakta iken yanlış bir muameleden dolayı durdurulmuştur!

Hükümetimiz buradaki alım satım muamelelerinin içyüzüne bakmalıdır. Bunların çoğu zavallı halkın bir kaç bezirgâna hile yüzünden borçlanmasından dolayı mallarının yok pahasına satılmasından başka bir şey değildir! Köylülerimizin muhtekirlerden kurtulmaları lazımdır.

İki seneden beri bura icra memurluğunda bulunan İzzet Bey'in kanunun şümulü dairesinde halkın hukukunu muhafazaya çalışmakta olduğunu haber aldım. Fakat, ne de olsa onun bu gayretleri köylüleri kurtarmağa kâfi gelemez. Bu işler ancak hükümetimizin şedit bir tedbiri ile hallolunabilir.²⁸

Bölgede olayların başlamasından önce yani Haziran ayı ortalarından itibaren Hükümetin Yahudileri Trakya'dan çıkarmak istediği, ancak bunu kolluk kuvvetleriyle değil baskı ve tertiplerle yapacağı dedikoduları yayılmaya başlamıştır. Esasen yeni çıkan İskân Kanunu ile birlikte azınlıklar arasında bu türden bir endişe yaşanmaktadır.²⁹

Diğer taraftan Yahudiler, Uzunköprü'de Türklere karşı Haziran ortalarında boykot yapmışlar buna karşı önlem olarak Türklere, Sebzeçiler Kooperatifi ve Kozacılar Birliği adı altında iki şirket kurmuşlardır. Cumhuriyet gazetesine göre Türklere karşı boykotun bir sonuç getirmediğini gören Yahudiler Uzunköprü'yü terk etmişler ve ilçede 28 Haziran itibarıyla loğusa bir kadından başka Yahudi kalmamıştır.³⁰ Söylentilerin yayılmasıyla endişeye düşen Musevi cemaati 25 Mayıs 1934 tarihinde Başbakanlığa dilekçe vermiş ve olayların başlamasından bir ay önce Hükümet, duyulan endişeden haberdar edilmiştir.³¹

²⁸ Ragıp Kemal, "Köylü bezirgânların elinden kurtarılmalıdır", *Vakit*, 6 Mayıs 1934'ten aktaran Balı, "Yeni Bilgiler.", e-metin.

²⁹ Karabatak, a.g.m., s. 71.

³⁰ *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1934, s. 3.

³¹ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 78.

Trakya Yahudi Olaylarının Çanakkale’de Başlaması ve Diğer İllere Yayılması

Olaylar 1934 Haziran ayının ikinci yarısında Çanakkale’de başlamıştır.³² İlk aşamada Yahudilere şehri terk etmelerini isteyen, bunun Hükûmetin ve İsmet Paşa’nın arzusu olduğunu içeren tehdit mektupları gelmeye başlamıştır.³³ 21 Haziran 1934 günü tehditlere dövme olayları ve yağmalamalar eklenmiştir. Olaylar vali ve CHP il merkezine şikâyet edilmiştir. Atatürk’ün 25 Haziran 1934 günü şehri ziyareti sırasında konu kendisine aktarıldığında emri üzerine Yahudi dükkân ve evleri güvenlik güçlerince koruma altına alınmış ve olaylar bir süreliğine yatışmıştır. Ancak devam eden günlerde şehrin ileri gelen Yahudilerinin tekrar tehdit mektupları almaya başlamaları üzerine bu ölüm tehditleri karşısında 1.500 Yahudi Çanakkale’yi terk edip İstanbul’a sığınmışlardır.³⁴

Çanakkale’de başlayan olaylar, 30 Haziran’dan itibaren Trakya’ya sıçramıştır.³⁵ Yahudi karşıtı bildirimler dağıtılmış ve işyerlerine boykot uygulanmıştır. Birileri Yahudilere karşı halkı tahrik ediyor ve diğer taraftan onlardan mal alınmaması hususunda tehditlerde bulunuyorlardı.³⁶

Bildiri, tehdit ve boykotlar başladıktan dört gün sonra Kırklareli’nde 3–4 Temmuz gecesi yaşananlar diğerleriyle kıyaslandığında çok daha büyük boyutlardaydı.³⁷ 3 Temmuz akşamı başlayan olaylar 4 Temmuz’da da devam etmiş, Yahudilerin evleri taşlanmış, kapı ve camları kırılmıştır. Saldırıya muhatap olan Yahudiler bir şekilde kırlara kaçmışlar ya da komşularının evlerine sığınmışlardır. Sabah trenle İstanbul’a gelen Yahudilerin anlattıklarına göre 120 ev çocuklar tarafından taşa tutulmuştur. Saldırdan kurtulan evler yalnızca polis evlerine komşu olanlardı. Olaylara müdahale eden polis ve jandarma ekipleriyle saldırganlar arasında çatışma çıkmış ve bir jandarma onbaşı saldırganlar

³² *Hâkimiyeti Millîye*, 15 Temmuz 1934, s. 1. Ayrıca bkz. Esther Benbassa – Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 242-244.

³³ Karabatak, agm., s. 71. Yahudilere gelen bu tür tehdit mektupları ilk değildi. 1923 yılında Urla Yahudi cemaatinin yöneticilerine de kasabayı yirmi dört saatte terk etmelerini isteyen imzasız mektuplar gelmişti. Bkz. Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, Çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 225. Benzer şekilde 1923 yılı sonları Çorlu’da resmî merciler Yahudilere 48 saat süre vererek ilçeyi terk etmelerini istediler. Cemaatin hükûmet nezdinde girişimde bulunması üzerine olayın gerçekleşmesi engellenmiştir. Çatalca’da tekrarlanan olayda ise Yahudiler eşyalarını bırakarak ilçeyi terk etmişlerdir. “Expulsion of Jews from Thrace”, *The Jewish Chronicle*, 7 Aralık 1923 (s. 18)’den aktaran Bali, *Bir Türkleştirme*, s. 47.

³⁴ Levi, agm., s. 13. *Cumhuriyet*, 12 Temmuz günkü baskısında Çanakkale ve Gelibolu’da bir tek Yahudi kalmadığını yazmaktadır. *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1934, s. 3.

³⁵ *Hâkimiyeti Millîye*, 15 Temmuz 1934, s. 1.

³⁶ Karabatak, s. 76-77.

³⁷ Trakya Olaylarını bizzat yaşamış olanların hayat hikâyeleri için bkz. Erol Haker, *Bir Zamanlar Kırklareli’de Yahudiler Yaşadı...*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 249-268.

tarafından müteaddit bıçak darbeleriyle öldürülmüş,³⁸ bir Yahudi de yaralanmıştır. Olaylarda yaklaşık otuz kişi gözaltına alınmıştır.³⁹ Olayların Trakya'nın diğer illerine de yayılması üzerine 3 Temmuz günü cemaat önde gelenlerinden Gad Franko ve Mişon Ventura Ankara'ya gitmişler ve Mustafa Kemal Paşa'dan randevu alıp yardımını talep etmişlerdir.⁴⁰

Çanakkale ve Kırklareli'nde yaşananlar Gelibolu, Babaeski, Lüleburgaz ve Edirne'de de meydana gelmiştir. Bölgeden İstanbul'a kaçan Yahudiler, Balat, Ortaköy ve Kuzguncuk semtlerindeki akrabalarının yanlarına yerleşmişlerdir.⁴¹ Nispeten fakir ve kimsesiz olanlar da Yahudi Hastanesi ve havraya yerleştirilmiştir.⁴² İstanbul'un genç Yahudileri, Sirkeci tren garında ve otobüs garajında nöbet tutup, gelenleri karşılamıştır.⁴³ Bir kısmı da otellere yerleştirilen Yahudilerden sahip oldukları bütün ticarî eşyalarını tren vagonlarına yükleyerek İstanbul'a gelenler de olmuştur.⁴⁴

Lüleburgaz'da elli hane olan Yahudilerden on hanesi, Uzunköprü'de yüz haneden doksan beşi polis ve jandarmanın gayretlerine rağmen İstanbul'a kaçmıştır. Edirne'de çıkan olaylarda ise bin civarında Yahudi ailesinden yüz – iki yüzü bulan sayıdakiler trenle İstanbul'a sığınmıştır. Babaeski'de çıkan olaylar ise halkın müdahalesiyle önlenmiştir.⁴⁵

Olayların Çanakkale'de başladığı 21 Haziran 1934 günü ile bütün Trakya'ya yayıldığı 4 Temmuz 1934 tarihleri arasında gazetelerde herhangi bir haber çıkmamıştır. 4 Temmuz'dan itibaren ki gazetelerde olayları tüm ayrıntılarıyla görmek mümkündür.⁴⁶ Olayların akabinde tatilini yarıda kesip Ankara'ya dönen İsmet Paşa, 5 Temmuz'da Meclis'te yaptığı konuşmada:

Trakyada bazı Yahudi vatandaşların, kendi şikâyetlerine göre, mahallî tertipler yüzünde hicrete mecbur olduklarını ve bazılarının da İstanbul'a hicret ettiklerini haber almıştır. Türkiye'de her fert Cumhuriyet kanunlarının emniyet ve muhafazası altındadır.

³⁸ *Akşam* gazetesinin haberine göre bir Yahudi evine girmeye çalışan grubu engellemeye çalışan jandarma onbaşısı gruptaki birisi tarafından bıçakla yaralanmış, kaldırıldığı hastanede ölmüştür. Bkz. *Akşam*, 10 Temmuz 1934, s. 2; *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1934, s. 1.

³⁹ Karabatak, s. 71-72; Benbassa-Rodrigue, *age.*, s. 243.

⁴⁰ Levi, *agm.*, s. 15.

⁴¹ Cumhuriyet gazetesi, Yahudilerin Trakya'dan İstanbul'a göçüne ilginç bir bakış açısıyla farklı bir yorum getirmektedir: “Edirne'den ayrılan ve müçtemian çalışmakta olan Musevilerin İstanbul'a hicretlerinin bir cebir ve tazyikten ziyade son iktisadî buhran yüzünden orada umdukları kazancı temin edememelerinden ileri geldiği tahakkuk etmiştir. Bu suretle ayrılanlar haricinde Edirne'de bütün Museviler işlerle, güçlerle meşgul bulunmaktadır”, *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1934, s. 1.

⁴² Karabatak, s. 72.

⁴³ Levi, s. 15.

⁴⁴ “Şehrimize gelen Museviler”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1934, s. 4.

⁴⁵ Karabatak, s. 72.

⁴⁶ Levi, s. 16.

Antisemitizm Türkiye metai ve zihniyeti değildir. Vakit vakit hariçten bizim memleketimize girer ve derhal önüne geçilir. Bu feveranın da böyle bir salgın olması muhtemeldir. Böyle cereyanlara katiyen müsaade etmeyeceğiz. Hâdiseyi Ankara'ya gelir gelmez haber aldı. Verdiğim katî emirler üzerine bu cereyan tamamen durdurulmuştur. İstanbul'a gelen vatandaşlar yerlerine dönmekte serbesttirler. Mesuller mahkemeye teslim edilmiştir; ve edilecektir. Bu gün de Dâhiliye vekilini oralara gönderiyorum. Mütecasirler şiddetle tecziye edilecektir.” diyordu.⁴⁷

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, beraberinde Trakya Müfettiş-i Umumîsi İbrahim Tali Bey, Müfettişlik Müşaviri Şükrü Bey, Emniyet-i Umumiye Muavini Cemil Bey ve Mülkiye Müfettişi İsmail Hakkı Bey olduğu hâlde 7 Temmuz 1934 günü Kırklareli'ne gitmiştir.⁴⁸ Bir gün sonra Edirne'ye geçen Vekil, 10 Temmuz günü Gelibolu'daki araştırmaları sonrasında Çanakkale'ye geçmiş⁴⁹ ve 11 Temmuz günü Ankara'ya dönmüştür.⁵⁰

Hükûmet, 11 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa'nın da katıldığı özel bir toplantı yapmıştır.⁵¹ Dâhiliye Vekili'nin sunduğu raporun görüşüldüğü toplantı sonrasında 15 Temmuz 1934 günü konuyla ilgili olarak olayların özetini yapan bir Hükûmet tebliği yayınlanmıştır.⁵² Tebliğ, olayların başlaması ve gelişmesini özetledikten sonra, Hükûmetin aldığı tedbirleri ve yapılacaklarını sıralamaktadır. Tebliğin içeriği özetle aktarılabilir:

Trakya'da I. Dünya Savaşı'nda başlayıp Mütareke ve İstiklal Savaşı yıllarında devam eden Yahudi aleyhtarlığı mevcuttur. Bu durum Cumhuriyet'le beraber bir miktar yatıştıktan sonra son senelerde yeniden dünyanın değişik yerlerinden antisemitizmin değişik formülleriyle ülkeye girmiştir.

Son zamanlarda bazı risalelerle Türk ve Yahudi unsuru birbirlerine kışkırtma amacı vardır ve durum her iki tarafın birbirlerine karşı duygu ve bakışlarını karıştırmıştır. Bu çerçevede Hükûmet, her iki taraftan vatandaşların Dâhiliye Vekiline anlattıkları birbirlerine bakışlarını ve söylediklerini açılmayı uygun bulmamaktadır. Ancak bu şikâyetlerde uluslararası semitizm ve antisemitizmin edebiyatının bütün “siyasî, iktisadî ve millî” unsurları görülmektedir.

Bu çerçevede Yahudilerin yabancı kültür ve dilde devam etmekte kararlı oldukları ve içlerinde gayriaskerî bölgelerde ülkenin güvenliği için “zararlı ve

⁴⁷ TBMMZC, Cilt 23, Devre: IV, İçtima: 3, Yetmiş sekizinci İnikat, s. 456.

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1934, s. 1; *Hâkimiyeti Millîye*, 8 Temmuz 1934, s. 3; *Haber*, 6 Temmuz 1934, s. 1; *Vakit*, 8 Temmuz 1934, s. 1.

⁴⁹ *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1934, s. 6.

⁵⁰ *Akşam*, 10 Temmuz 1934, s. 2; *Vakit*, 8 Temmuz 1934, s. 1.

⁵¹ *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1934, s. 1.

⁵² *Haber*, 15 Temmuz 1934, s. 6; *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 1.

casus adamlar bulunduğu hakkındaki zanlar mevcuttur”. Buna karşın Yahudi aydınları “*Türk kültürü ile kaynaşma gösterdikleri arzusunun hakikî ve ciddi olduğu ve memleketin emniyeti için sadakat ve vatandaşlık vazifesine riayet hisleri aleyhindeki şayiaların baksız ve isbatsız olduğunu samimiyetle bildirmektedirler.*”⁵³

Hükûmet tebliği, olayların çıkışından önce Yahudilerin bölgeden aşıktan açığa değil “*hususî tertipler ve tazvikler*” ile çıkarılacağı dedikodularının yayıldığına da işaret etmektedir.⁵⁴ Tebliğ olayların gelişimini aşama aşama verdikten sonra alınan önlemleri ve bundan sonra yapılacakları anlatmaktadır.⁵⁵

Olayları Yatıştırılmaya Yönelik Resmî Önlemler

Dâhiliye Vekili'nin de denetleme amacıyla ziyaretini izleyen günlerde bölgede sıkıyönetim ilân edilmiştir. Seyahatler yasaklanıp, polis ve jandarma devriyeleri bölgenin tüm yerleşim birimlerinde kontrollere başlamışlar, Yahudilere ait ev ve işyerlerine nöbetçiler yerleştirilmiştir.⁵⁶

İnceleme sonucunda Kırklareli Emniyet Müdürü görevden alınmış, İl Jandarma Komutanı başka bir ile atanmıştır. Kırklareli'nde bir polis memuru, Ticaret Odası Başkanı ve Belediye Reisi tutuklanmışlardır. Kırklareli Valisi Faik (Üstün) Bey, bakanlık emrine alınmıştır.⁵⁷

Bu arada Cevat Rifat Atilhan'ın çıkardığı *Millî İnkılâp* dergisi 17 Temmuz 1934 tarihinde “neşriyat ile memleket içinde ve dışında fena bir cereyan husule getirmek ve millî vahdeti bozmak gayesini takip ettiği anlaşıldığından matbuat kanununun ellinci maddesi mucibince, tadili İcra Vekilleri heyetince kabul olunmuştur.”⁵⁸

İsmet Paşa'nın konuşması ve bölgeye Dâhiliye Vekili'nin seyahati üzerine İstanbul'a sığınanlar alınan sıkı önlemlerinin sağladığı güvenli ortamın verdiği cesaretle 7 Temmuz'da oturdukları yörelere geri dönmeye başlamışlardır.⁵⁹ Bu geri dönüş 12 Temmuz'a kadar devam etmiştir. Olaylar sırasında tutuklananlardan üçü, 18 Temmuz'da üç ay ile bir yıl arası değişen hapis

⁵³ *Haber*, 15 Temmuz 1934, s. 6; *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 1. *Hâkimiyeti Millîye*, 15 Temmuz 1934, s. 1, 5.

⁵⁴ *Hâkimiyeti Millîye*, 15 Temmuz 1934, s. 1.

⁵⁵ *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 1; *Haber*, 15 Temmuz 1934, s. 6.

⁵⁶ Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1999, s. 68; Levi, *age.*, s. 120.

⁵⁷ *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1934, s. 3.

⁵⁸ “Şehrimize gelenler yerlerine dönüyorlar”, *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1934, s. 1. Cevat Rifat Atilhan ile Musevi cemaati mensupları arasındaki münakaşalar daha sonraki yıllarda da devam edecektir. Bkz. Eli Şaul, “Çok Sayın Üstadım Bay Cevat Rifat'a açık mektup”, *Şalom*, 24 Haziran 1946, s. 1, 4; İzak Şaul, “Yahudi Düşmanlarına...” (Şiir) *Şalom*, 22 Temmuz 1946, s. 2; *Şalom*, 9 Eylül 1946, s. 1,4; Avram Leyon, “Boşuna Zahmet!...” *Şalom*, 5 Şubat 1948, s. 1-4.

⁵⁹ *Hâkimiyeti Millîye*, 8 Temmuz 1934, s. 3.

cezalarına çarptırılmışlardır. 22 Temmuz'da ise altı kişi altı ay ve üstü hapis cezalarına çarptırılmışlardır.⁶⁰

Olayların arkasından yapılan Hükûmet tebliğine göre onüç bin Trakya Yahudi'sinden üç bininin göç ettikleri; alınan tedbirlerle bunların geri dönmeye başladıkları bildirilmiştir. Yahudilere ait olup çalınan mallardan %75'i bulunup sahiplerine iade edilmiştir.⁶¹

Trakya'da yerleşik Yahudiler ekonomik açıdan varlıklı kimselerdi. Genelde nakliye, sanayi, küçük zanaat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Ekseriyet itibarıyla bölgedeki Türklerden zengindiler. Halûk Karabatak'ın aktardığı ABD İstanbul Konsolosunun raporuna göre, olayların genişleme ve halk nezdinde destek bulmasında bu faktör de önemli rol oynamıştır.⁶² Dönemin basınında da olaylar değerlendirilirken bölgedeki Yahudi aleyhtarlığının iktisadî nedenleri üzerinde durulmaktadır.⁶³

Filistin'e kitlesel ilk göç hareketi Trakya Yahudi olayları sonrasında meydana geldi. Trakya'dan İstanbul'a gelmiş olan Yahudiler kendi aralarında yeminleşerek Filistin'e göç etme kararı almışlardır. Bu çerçevede 1934 yılında 521, 1935 yılında 1445 Yahudi Türkiye'den göç etmiştir.⁶⁴

Eşzamanlı olarak geneli itibarıyla Türk Musevileri arasında pek rağbet görmeyen Siyonizm, yaşanan olaylardan sonra ilgi görmeye başlamıştır. Bu doğrultuda gayri resmî ilk teşkilât *Ne'emanai Tsion* adıyla Sabetay Dinar, Moiz Nacar, Reuven Armal ve Eli Şaul adlı üç Yahudi gencinin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Balat'ta faaliyetlerine iki üç yıl kadar devam eden teşkilât daha sonra Galata ve Kuledibi'nde semtlerinde de çalışmalarına devam etmiştir.⁶⁵

Öte yandan Millî Türk Talebe Birliği'nin talepleriyle azınlık cemaatlerinin ticarete Türkçe kullanmaları yönündeki propagandalarının yaşanan dönem itibarıyla Trakya'daki olaylara da etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede olaylardan on gün sonra Büyükada'da Türkçe dışında ticarî isimler kullanan oteller öğrencilerin uyarmasıyla tabelalarını indirmişler ve otel sahipleri Türkçe ticarî unvan kullanacaklarını beyân etmişlerdir.⁶⁶

⁶⁰ Karabatak, agm., s. 74.

⁶¹ *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 1.

⁶² Karabatak, agm., s. 74. Ayrıca Besalel, *age.*, s. 69.

⁶³ "...Ticaretle melûf olan Musevinin saf köylü ile teması murabahanın bütün şekillerini ve bütün neticelerini ortaya çıkarır..." Bkz. "Trakya'da Musevilere Karşı Yapılan Hareket Hakkında" *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 1.

⁶⁴ Bali, *Bir Türkleştirme*, s. 260-262. Olayların nüfus değişimine etkisiyle ilgili olarak bkz. Erol Haker, *Bir Zamanlar Kırklareli'de Yahudiler Yaşardı...*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 299.

⁶⁵ Bali, *Bir Türkleştirme*, s. 259.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1934, s. 2.

Sonuç

1934 yılı Haziran ayında Çanakkale’de başlayıp Trakya’da Yahudilerin meskûn oldukları yerleşim birimlerine yayılan olaylar Musevi cemaati açısından sonuçları itibarıyla Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e uzanan süreçte önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

İmparatorluğun dağılma sürecinde diğer gayrimüslim cemaatlerle kıyaslandığında sürekli olarak devletin yanında bir politika izlemiş olan Yahudiler için Trakya Olayları güven sarsıcı bir ortam doğurmuştur. Her ne kadar olayların nihayetinde Mustafa Kemal Paşa ve Hükûmetin müdahalesi ile emniyet ve asayiş tekrar tesis edilse de üç binin üzerinde Yahudi’nin oturdukları yerleri terk etmeleri toplulukta bir incinmeye neden olmuştur.

Bunun sonucu olarak Yahudi cemaatinde Devlete karşı bir küskünlük oluşmasa da; dünyadaki Siyonist propagandaya kapılar aralanmış; Siyonizm, olaylar sonrası cemaat mensupları arasında kabul görmeye başlamıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere Türk Yahudilerinin 1934 ve izleyen yıllarda Filistin’e göçlerinde bir artış söz konusudur. Bu süreç II. Dünya Savaşı yıllarında Varlık Vergisi uygulamasının da etkisiyle İsrail’in kurulduğu yıllar ve sonrasında devam edecektir.

Olaylar öncesinde yapılan yoğun propaganda ile Yahudi esnaf ve tüccara karşı güvenin sarsıldığı da göz önünde tutulması gereken bir husustur. Dönem ulusal basınında da –örneklerini yukarıda verdiğimiz- yer alan Yahudi karşıtı propagandanın bir sonucu olarak bu kimselerin ticarî faaliyetlerine ciddi bir sekte vurulduğu söylenebilir. Dolayısıyla 1930’lu yılların iktisadî koşulları içerisinde zaten kıt olan olanakların daha da daralması Yahudi cemaati mensuplarının Filistin’e göçleri noktasındaki düşüncelerini kuvvetlendirmiş olmalıdır.

Çanakkale’de başlayan olayların otuzlu yıllardan günümüze bu ildeki yansımaları ise Yahudilerin bütünüyle kaybolmuş bir azınlık cemaati durumuna gelmesidir. Ağırıklı olarak merkez ilçede olmakla beraber Bayramiç ve Ezine gibi ilçelerde ikamet edenler de dâhil olmak üzere Trakya olayları, Varlık Vergisi uygulaması ve İsrail devletinin kurulması silsilesinde Çanakkale Yahudileri ili terk etmişlerdir.

Kaynaklar

AKAY, Aydın Sefa (2004) *Türkiye’de İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi 1919–1938*, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Akşam (1934) 10 Temmuz.

AKTAR, Ayhan (2001) *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- BALİ, Rifat N. (1999) Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları, *Tarih ve Toplum*, C. 31, S. 186, Haziran, <http://www.anarres.net/yah/tr/trol6/html>, 01.07.2005.
- BALİ, Rifat N. (2001) *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BARUTÇU, Faik Ahmet (2001) *Siyasî Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.
- BENBASSA, Esther, Aron RODRİGUE (2001) *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul.
- BESALEL, Yusuf (1999) *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- BULUT, Faik (1991) *Belgelerle Dersim Raporları*, Yön Yayınları, İstanbul.
- Cumhuriyet* (1934) 25 Haziran, 28 Haziran, 6 Temmuz, 7 Temmuz, 11 Temmuz, 12 Temmuz, 16 Temmuz, 17 Temmuz.
- Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, Ankara, 1934.
- Haber* (1934) 6 Temmuz, 15 Temmuz.
- HAKER, Erol (2002) *Bir Zamanlar Kırklareli'de Yahudiler Yaşardı...*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hâkimiyeti Milliye* (1934) 8 Temmuz, 15 Temmuz.
- KARABATAK, Halûk (1996) Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler, *Tarih ve Toplum*, Cilt 25, Sayı 146, Şubat, 68-150.
- LEVİ, Avner (1996) 1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders, *Tarih ve Toplum*, Cilt 26, Sayı 151, Temmuz.
- LEYON, Avram (1948) Boşuna Zahmet!... *Şalom*, 5 Şubat.
- NAHUM, Henri (2000) *İzmir Yahudileri*, Çev. Estreya Seval VALİ, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ORAN, Baskın (2004) *Türkiye'de Azınlıklar*, İletişim Yay., İstanbul.
- RODRİGUE, Aron (1997) *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Çev. İbrahim YILDIZ, Ayraç Yayınları, Ankara.
- ŞAUL, Eli (1946) Çok Sayın Üstadım Bay Cevat Rifat'a açık mektup, *Şalom*, 24 Haziran.
- ŞAUL, İzak (1946) Yahudi Düşmanlarına..., *Şalom*, 22 Temmuz.
- Şehrimize gelenler yerlerine dönüyorlar (1934) *Cumhuriyet*, 17 Temmuz.
- TBMMZC, Devre: IV, İçtima: 3, 78. İn'ikat, Cilt 23.
- TOPRAK, Zafer "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu", <http://www.anarres.net/yah/tr/trol4.html>, 03.12. 2005.
- Trakya ve Boğazları tahkim ediyormuşuz (1934) *Haber – Akşam Postası*, 12 Temmuz.
- Trakya'da Musevilere Karşı Yapılan Hareket Hakkında (1934) *Cumhuriyet*, 16 Temmuz.
- Vakit* (1934) 8 Temmuz.

Gürbüz Türk Çocuğu Dergisinde Çocuk Sağlığı Sorunu

Makbule SARIKAYA

İnönü Üniversitesi

SARIKAYA, Makbule, *Gürbüz Türk Çocuğu Dergisinde Çocuk Sağlığı Sorunu*. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 151-163.

1921'de Ankara'da kurulan Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren çocuk davasını üstlenerek kapsamlı bir sosyal hizmet sunmuştur. Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti, ilk hedef olarak halkı ve özellikle anneyi çocuk sağlığı, eğitimi ve kültürü konusunda bilinçlendirmeyi hedefledi. Cemiyet, bu amacını yayınladığı *Gürbüz Türk Çocuğu* dergisinin yayını ile gerçekleştirdi. 1926–1936 yılları arasında yayınlanan *Gürbüz Türk Çocuğu*, “ideal Türk çocuğu”nun yetiştirilmesini hedefleyen bir dergidir. Çocuk yetiştirilenlere yönelik çeşitli bilgiler veren dergide ele alınan önemli konulardan biri de çocuk sağlığıdır. *Gürbüz Türk Çocuğu*'nda yer alan yazılarla toplum; gebelik, doğum, bebek ölümleri, bebek ve çocuk bakımı, çocuk hastalıkları gibi çocuk sağlığı konularında bilgilendirilmiş ve dergide çocuk sağlığı ile ilgili çok sayıda makale, bilgilendirici yazı, öğüt ve resimler yayınlanmıştır. Bu çalışmada 1920'li 1930'lu yıllar Türkiye'sinde çocuk sağlığına ilişkin genel durum ve bunun bir aile-çocuk dergisi olan *Gürbüz Türk Çocuğu* dergisine yansımaları değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Gürbüz Türk Çocuğu Dergisi*, Himâye-yi Etfal Cemiyeti, Çocuk Sağlığı, Çocuk Bakımı, Bebek Ölümleri, Nüfus.

SARIKAYA, Makbule, Children's Health Issue in *Gürbüz Türk Çocuğu Journal*. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 151-163.

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (Turkish Society for the Protection of Children) established in Ankara in 1921, protects in order to handle the child problem and comprehension of the social service of the New Turkish Republic and in early Republican era. It leads especially mother and public in terms of children about health, education and culture as its first aim. The Society made its aim come true with *Gürbüz Türk Çocuğu* journal. Published between 1926-1936 years, *Gürbüz Türk Çocuğu* is a journal which is aimed to bring up ideal Turkish child. Child health is one of the important issues in this journal that it is given some information related to bring up children. Society has been informed about child health as pregnancy, birth, baby mortality, child illness, baby and child care by articles; and also related informations, pictures about child health. This article focused on common conditions related to children health in Turkey during 1920-1930's and its reflection in a family owned magazine.

Key words: *Gürbüz Türk Çocuğu*, Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (Turkish Society for

Giriş

1920'li yıllarda İstiklâl Savaşı'nın kazanılmasına rağmen yaşamı zorlaştıran türlü olumsuzluklarla yeni mücadelelerin içine sürüklenen Türkiye Cumhuriyeti; azalan nüfusun arttırılması, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi, bebek ve çocuk bakımı konusundaki bilgisizliğin giderilmesi ve çocuğa hak ettiği değeri verecek toplumsal bilinç ve anlayışın kazandırılması gibi doğrudan çocuk ile ilişkili olan ve ülkenin geleceğini ilgilendiren işlerde de harekete geçmiştir. Bu yönüyle, 'çocuk davası'nı, yine istikbâl ve millî bir mesele olarak görüp hizmet veren kurumlardan biri olan Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti, 1921'de Ankara'da kurularak Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'de çocuk meselesinde etkin rol üstlenmiştir.¹

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti, yetiştirilmesi hedeflenen gelecek neslin ihtiyacı olan eğitim, kültür ve sağlık konularında topluma gerekli bilgi ve desteği, yayınladığı *Gürbüz Türk Çocuğu* dergisi aracılığıyla vermiştir.² Güçlü yazar kadrosuna sahip *Gürbüz Türk Çocuğu*, 1926'dan 1936 yılına kadar aylık olarak çıkarılmıştır. 'Çocuğun sıhhi, terbiyevî inkişâfına yardım eder' diyerek çocuk yetiştirenleri sıhhi, ahlakî ve edebî yazılarıyla bilgilendirmeyi amaçlayan dergi, çağdaş normlarla yeniden şekillendirilen birey, anne, aile ve topluma dair örnek modeller sunma ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında çocuk ile ilgili olan nüfus, eğitim, sağlık ve kültür alanında yeniden yapılanmayı gerçekleştirme yolunda etkin rol oynamıştır. Bu yönüyle 'Gürbüz Türk milleti'ne ulaşma idealine atfen seçilen 'Gürbüz Türk Çocuğu' ismiyle; akıl ve ruh sağlığı yerinde, iyi eğitim almış, bilgili, vatan ve milleti için yılmadan çalışabilecek nitelikte Türk vatandaşının yetiştirilmesi amacı anlatılmış ve ilk sayıdaki motto'su; "*Türk*

¹ Himâye-i Etfal Cemiyeti, İstanbul'da 1333 (1917) tarihinde kuruldu ancak savaş ortamında yeterince aktif olamadı ve sadece İstanbul ve Kırklareli'nde şubeler açabildi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sosyal hizmetler ve çocuk davasına yönelik etkin ve kalıcı çalışmaları ise 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'da kurulan Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti ile başladı. Başlangıçta Millî Mücadele yıllarında şehit yetimlerine hizmet vermek gayesiyle kurulan Cemiyet, kısa zamanda tüm ülke çocuklarının doğrudan ve dolaylı korunmasında kurumsallaşan çalışmalar yaparak önemli bir görev üstlendi. 1923 yılı başlarında İstanbul'daki Himaye-i Etfal Cemiyeti'ni de şube olarak bünyesine alan Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti, bütün yurttan hatta yurt dışında şubeler açtı. Cemiyet, 1935 yılında Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu; 1981 sonrası ise Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu adını aldı. Bkz. Makbule Sarıkaya, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2005, s.35, 46, 51.

² Gürbüz Türk Çocuğu, Ekim 1926 tarihinden Aralık 1928 yılına kadar 27 sayısı eski harflerle yayınlandı. Kasım 1928 tarihinde yeni Türk alfabesinin kabulü ile yayın hayatına devam eden Gürbüz Türk Çocuğu bu ismiyle Aralık 1935 tarihinde 108. sayısına ulaştı. Bu tarihten sonra "Çocuk" ismini aldı ve daha çok çocuklara yönelik bir çizgide yayınına devam etti.

*Çocuğu’nu gürbüz yetiştirmek ve Gürbüz Türk çocuklarından kuvvetli, sağlam bir millet vücudunda getirmek...*³ ile ifade edilmiştir.

Çocuğun sağlıklı ve zinde yetiştirilmesinde eğitim ve sağlık konusunu önemli gören dergi, sağlık üzerine zengin bir içerikle hazırlanarak kadını önce “anne”lik vasfıyla öne çıkararak, onu da ailenin odağına yerleştirip tüm çocuk yetiştirenlere, çocuk sağlığıyla ilgili temel bilgiler vermiş; gebelikten doğuma, yeni doğan bebekten yetişkin çocuğa kadar uzun bir süreci kapsayan konularda aydınlatıcı ve eğitsel rehberlik yapmıştır. Yine uzmanlar tarafından, çocukların ne zaman banyo ettirileceğinden nasıl besleneceğine, neler giydirileceğinden nasıl korunacağına kadar birçok unsur ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Dergide doğum öncesi ve sonrası hem annenin hem de çeşitli ay ve yaşlarındaki çocukların beslenme, bakım ve yaşama ortamlarına ilişkin bilgiler verilerek; çocuğun ruh ve beden gelişimini etkileyen sağlık konuları hatta çocuğu dolaylı olarak ilgilendiren konularda da anlaşılır, sade ve birkaç sayfayı aşmayan bilimsel makale, öğüt ve öneriler verilmiştir. Ali Şükrü Bey, Fatma Reşide Hanım, Fuad Bey ve Rıza Tahir Bey gibi doktorların yanında Selim Sırrı Bey, Feridun Vecdi Bey ve Kazım Nami Bey gibi şahsiyetlerin çocuk sağlığı ve gelişimine ilişkin aydınlatıcı yazıları yayınlanmıştır.

Gürbüz Türk Çocuğu, çocuk sağlığına yönelik verdiği sağlık üzerine bilgilerle önemli bir ihtiyacı karşılayarak 1920’li ve 1930’lu yılların Türkiye’inde politik, askerî, toplumsal, kültürel ve ekonomik açıdan nüfus artışı, anne eğitimi, hastalıklarla mücadelede toplumsal bilinçlenmeyi de hedeflemiştir. Bu hedef daha Millî Mücadele neticelenmeden Mustafa Kemal Paşa’nın gündemindedir, onun 1 Mart 1922’de belirttiği gibi; “*memleketimizin sıhhatini korumak ve takviye etmek, ölümü azaltmak, nüfusu çoğaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıkların tabirine karşı koymak ve bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli sıhhatli vücutlar halinde yetişmesini temin etmeliyiz.*”⁴ hedeflerini hayata geçirme gayretinde olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sıtma, kolera, dizanteri, verem, trahom ve frengi gibi önemli salgın ve hastalıklardan çocukları korumak aynı zamanda çocuk hastalıkları ve bunlardan korunma konularında *Gürbüz Türk Çocuğu*’nda kapsamlı bilgiler verilmiştir.⁵ *Gürbüz Türk Çocuğu*’nda özellikle verem hastalığı başta olmak üzere trahom, frengi gibi hastalıklar aynı zamanda çocuklarda sık görülen çeşitli hastalıklar hakkında bilgi verilerek bu hastalıkların bulaşma şekilleri, hastalığın seyri ve tedavisi, hastalıktan korunma yöntemleri anlatılmış; göz ve diş sağlığına yönelik önemli açıklamalar yapılmıştır.

³ “Gürbüz Türk Çocuğu Niçin İntişar Ediyor”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt I, Teşrinievvel 1926, s. 1.

⁴ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 6.

⁵ Fuad Umay, *Hayatım*, Ankara, 1961, s.2; Bkz. Ek’te yapılan tematik tasnif.

Bahsedilen dönemde Türkiye'nin sağlıkla ilgili olduğu toplumsal sorunlarından biri olan bebek ölümleri⁶ konusunda Gürbüz Türk Çocuğu'nda toplumu bilinçlendirmeye⁷ özen gösterilmiştir. Dergi'de gürbüz bir neslin yetiştirilmesi işine, çocuğun anne karnına düşmesinden itibaren başlanması öngörülerek, "Sağlam bünyeli çocuk yetiştirmek ve doğanların hayatta kalmalarını sağlamak gereğinin millî bir vazife" olduğu vurgulanmış, çocuk ölümleri 'millî facia' olarak nitelendirilerek bebek ölümleriyle mücadele konusunda bir sağlık seferberliği başlatılmıştır. Doğum oranının yüksek olmasına karşın bebek ölümlerinin fazla olması sorununa çözümde annenin eğitimini kilit önemde gören dergi, "toprağa girmek için rahimden çıkan çocuk aile ve aile Türkiye demektir"⁸ diyerek ilk hedef olarak 'validelerin irşadına' yönelmiştir. Teslimiyetçi, kaderci ve batıl inançlı kadınların-annelerin doktora ve poliklinige yönlendirilmesinin gerekliliği üzerinde durulan dergide, ailenin en önemli bireyini anne sayılarak; bebek bakımı ve hıfzısıhha konularında bilgilendirilerek, çocuk ölümünün önlenmesine ve doğanların yaşatılmasına çalışılmıştır. Özellikle anneler için sağlık ilkelerine uygun bir gebelik ve doğum öncesi eğitim rehberliği önemli görülerek, doğumdan önce gebelikte yapılması gerekenler, doğum ve yeni doğmuş bebeğe yönelik beslenme ve bakım konuları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.⁹ Ayrıca yeni doğan bebeğin ve süt çocuğunun hastalıkları¹⁰, bakımı ve annelik eğitimi üzerine ayrıntılı bilgiler verilerek, sağlık esaslarına uyulduğunda hem annenin hem de bebeğin sağlıklı bir ömür sürmesinin sağlanabileceği izah edilmiş, bununla birlikte toplumda genel kabul gören bazı yanlış anlayışların yerine bilimsel ilkeler halka benimsetilmek istenmiştir.¹¹

⁶ Besim Ömer- Refik Münir, "Doğumdan Evvel ve Doğum Esnasında Çocuk Zaiyatı", *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi*, Ankara, 1925, s.9-31; Asaf Derviş- Hamid Osman, "Süt Çocuklarında Vefiyat", *age.*, s. 82-85.

⁷ Fuad Bey, "Millî Facia: Çocuklarımızın Yüzde Yetmiş Ölüyor!", *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt V, Şubat 1927, s.1-3; ve ayrıca Ek'teki Gürbüz Türk Çocuğu'nda yayınlanan diğer "Çocuk ölümleri" üzerine yazılar.

⁸ "Millî Siyasetlerin En Mühimi Çocuk Siyasetidir", *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt I, Teşrinievvel 1926, s.2-3.

⁹ Özellikle bkz. *Gürbüz Türk Çocuğu*'nun 77 ve 78. sayıları yerine 23 Nisan fevkalade Nüshası olan *Çocuk Haftası* adlı kitap, ayrıca Ek'teki Gürbüz Türk Çocuğu'ndaki Anne-Doğum ve Doğum Sonrası sorunları üzerine makaleler.

¹⁰ Dr. Ali Şükrü, "Süt Çocukları-Fazla Ölmeyi Mucib Eden Hastalıklar", *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt XXI, Haziran 1928, s. 13-14; aynı dergiden ayrıca Fatma Reşid Hanım, "Mekteplerde Amel-i Sıhhat Dersleri-Çocuklarda Gizli Hastalıklar" Cilt VI, Mart 1927, s.34-38; Rıza Tahir, "Hasta Çocuğa Bakım Yolları", Cilt XX, Mayıs 1928, s.23-24; Rıza Tahir, "Çocuk Ağlaması", Cilt XXIX, Şubat 1929, s.3-4.

¹¹ Fatma Reşid Hanım, "Şişman Çocuk Sıhhatli midir", *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt XIII, Eylül 1927, s. 14-16; ve Feridun Vecdi "Veremle Mücadele Bir Terbiye Meselesidir", Cilt XXIII, Ağustos 1928, s.15-16.

Dergide çocuk yetiştirilenler için son derece önemli olan ve sağlıklı büyümesi istenen her yaştaki çocuğa yönelik, onun vücut temizliği, banyosu, giyimi, diş temizliği gibi bakım konularında ayrıntılı anlatımlar sunulmuştur.¹² Yine bebek ve çocuğun uygun beslenmesi özellikle süt ile beslenme konusu ele alınmış,¹³ her yaştaki çocuğun ihtiyaç duyduğu beden hareketleri ve bunun vücut gelişimindeki rolü değerlendirilmiştir.¹⁴ Çocuğun ahlakî ve ruhî gelişiminin de önemsendiği dergide, çocuğun karakter oluşumundan cinsel eğitimine kadar geniş bir alanda bilgi verilmesi ön görülmüştür.¹⁵ 1920'li yıllar Türkiye'sinde okuyan annelerin sayısının az olması gerçeği göz önüne alınarak, sıhhi eğitimler sadece okuma yoluyla değil uygulamalar, çizim ve fotoğraflarla gösterilerek, annenin cehaletine bağlı olarak gerçekleşen çocuk ölümlerinin azaltılması ve çocuğun sağlık koşullarının iyileştirilmesi planlanmıştır. Çocuğun sağlıklı gelişimi konusunda başlatılan topyekûn bilinçlenme seferberliğinde yer alan uzmanlar, verdikleri detaylı bilgileri halka yönelik yazmış, çocuğun beslenme, bakım,

¹² Bunlara örnek makaleler için birkaç makale belirtilebilir, Çocuğun genel vücut temizliğine yönelik bkz. Rıza Tahir, "Çocuklarda Temizlik", *Gülbüz Türk Çocuğu*, Cilt XXX, Mart 1929, s.8-9; ayrıca Rıza Tahir, "Çocuk Bakımına Dair Küçük Öğütler", Cilt XIV, Teşrinisani 1927, s. 18-19; çocuğun banyosuna yönelik: "Çocuklarınıza Güneş Banyosu Yaptırınız", Cilt XXXIV, Temmuz 1929, s.5-6; tercüme makaleler de vardır; meselâ Dr. G. Barrand, "Çocuklarda Su Güneş Banyosu ve Kürlerinin Tekniği", Cilt LXVI, Mart 1932, s.12-16; Dr. Ali Şükrü, "Banyonun Faideleri ve Sıhhi Banyonun Usulu", Cilt VII, Nisan 1927, s.15-18; temizlik, vücut ve organ temizliği, kılık-kiyafet, giysi temizliği üzerine makaleler için Ek'teki tematik tasnif.

¹³ Özellikle Dr. Fahriye hanımın kaleme aldığı yazılar yanında bir de Ahmed Rasim, "Gıdasız Çocuklar", *Gülbüz Türk Çocuğu*, Cilt VI, Mart 1927, s.14-16; Dr. Fahriye, "Süt Çocuklarında Bol Beslenme ve Arızaları", Cilt CVII, İkinci teşrin 1935, s.26-31; Dr. Fahriye, "Bol Beslenme", Cilt CVIII, Birincikanun 1935, s.11-15; Dr. Fahriye, "Çocuk Beslenmesi I", Cilt XCVI, II Teşrin 1934, s.13; Dr. Fahriye, "Çocuk Beslenmesi", Cilt XIXC, Şubat 1935, s.9-13; Dr. İhsan Hilmi, "Çocuğun Sütü ve Mama", Cilt LXXII, Birinciteşrin 1932, s.6-13; Dr. Fahriye, "Ana Sütü", Cilt XCVII, I. Kanun 1934, s.9-12; Dr. Fahriye, "Süt Nine ile Besleme", Cilt XCVIII, II. Kanun 1935, s.9-11.

¹⁴ Bkz. Beden eğitiminin vücut gelişimi ile ilişkisi üzerine bkz. Selim Sırrı, "Çocuklarımızın Bel Kemiği Nasıl Çarpılıyor?", *Gülbüz Türk Çocuğu*, Cilt XVII, Şubat 1928, s.7-8; Fatma Reşid Hanım, "Zayıf Çocuklara Oyun ve Jimnastik" Cilt X, Temmuz, s.1-3; Fuad Bey, "Amerika'da Çocuklar Saltanat Sürüyorlar", Cilt IV, Kanunusani 1927, s.6-9; Fuad Bey, "Çocuk Parkları", Cilt VI, Mart 1927, s. 4-7; "Çocuklarımızın Hareketleri Sıhhatlerine Bağlıdır", Cilt XXXVI, Eylül 1929, s.22-24.

¹⁵ Türkiye'de erken tarihli olmak üzere cinsel eğitimin değerinin kavrandığına ve önemsendiğine işaret eden ve bunun çocuk psikolojisiyle ilişkisini kuran şu makaleler; Kazım Nami, "Çocuklarda Seciye Teşkili", *Gülbüz Türk Çocuğu*, c. XI, Ağustos 1927, s.18-19; Vedide Baha, "Çocuklarımızda Sinir Hastalıkları –Gayri Tabii Korkular", Cilt XIX, Nisan 1928, s.8-9; Vedide Baha, "Çocuklarda Sinir Hastalıkları", Cilt XX, Mayıs 1928, s.20-22; "Çocuk Halet-i Ruhiyesi ve Terbiyesi", Cilt XI, Ağustos 1927, s.21-24; Dr. Şükrü Yusuf, "Sinir Zayıflığı", Cilt XLI, Şubat 1930, s.17-20; Sante de Sanctis, "Çocukta Akıl Hıfzısıhhası", Cilt LXXII, Birinciteşrin 1932, s.3-5; Dr. Fahriye, "Çocuğun Ruhi Oluşumu", Cilt CIII, Temmuz 1935, s.14-18; Dr. Şükrü Yusuf, "Çocuklarda Sinir Hastalıkları", *Çocuk Haftası*, Cilt II, s. 312-316; "Çocuğunuzun Zekâsındaki İnkişafı Nasıl Takip Edebilirsiniz", *Gülbüz Türk Çocuğu*, Cilt XXXVIII, Kasım 1929, s.24-25; Dr. İhsan Hilmi, "Küçüklerin Eğitimi", Cilt CII, Haziran 1935, s.15-19; "Çocuklara Cinsi Terbiye Nasıl Verilir", Cilt XXXIV, Temmuz 1929, s.3-4; Dr. Hamit Osman, "Çocuklarda Cinsi Eğitim", Cilt CII, Haziran 1935, s.20-28; Dr. Ali Rifat, "Cinsi Terbiye", Cilt XCI, Haziran 1934, s.10-20; Dr. Ali Rifat, "Cinsî Terbiye", Cilt XCII, Temmuz 1934, s.20-26.

temizlik, eğitim ve gelişimi gibi konularda temel sağlık bilgisini anlaşılır bir şekilde vererek dönemin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Alanındaki uzmanlarca kaleme alınan ve okuma bilen herkesin anlayabileceği sadelikteki makaleler, birbirinin tekrarı olmayan, tersine birbirini takip eden ve tamamlayan bütünselliktedir. Bu durum okuyucuya çocuk konusundaki bilgisinin harmanlanması ve derinleşmesi fırsatını sunmuştur.

Gürbüz Türk Çocuğu, aylık sayılarında olduğu gibi çocuk haftası¹⁶ gibi özel sayılarında da çocuk yetiştirenlerin bilgilendirilmesi amacıyla annelere ve muallimlere yönelik sağlık rehberleri, çocuk için çalışan kurumlara ilişkin örnekler, çocuk bakımı dersleri vermiş, aynı zamanda “Çocuk Bakımına Aid Öğütler” ana başlığıyla sağlık öğütleri sunmuştur.¹⁷ Toplumun büyük bir okula dönüştürülerek çocuğun dünyaya gelmesine karar verilmesinden onun bir yetişkin oluncaya değin karşılaşılabilecek sıhhi ihtiyaçları ve onlara çözüm önerilerine ilişkin kapsamlı bir rehberlik hizmeti vermeyi öngören dergi, çocuğun sağlığıyla doğrudan ve dolaylı ilgisi olan konularda öğretmen, anne, babalara olduğu kadar yeni neslin müstakbel anne adaylarına da bilgi vermeyi ihmal etmemiştir. Bu şekilde hastalıklar hakkında bilgilendirilen ailelerin hastalıklardan korunma yollarını bilerek hastalık ilerlemeden erken teşhis ve tedavi bulabilmeleri, bebek ve çocuk bakımının öğrenilmesi ile bebek ölümlerinin büyük ölçüde önüne geçilmesi, özellikle okulda verilen dersler ile bilimsel içerikli bilginin anne-baba adaylarına öğretilmesiyle sağlıklı ve dinç bir nüfusun yetiştirilmesine gayret edilmiştir.

Gürbüz Türk Çocuğu’nda, çocuk yetiştirenlere çocuk sağlığıyla ilgili birçok uyarıcı bilgi ve tavsiyeler sunulmuş, çocuğun beden ve ruh sağlığına, beslenme ve bakımına, oyun ve çevresine ve çocuğun değerine yönelik vurgular yapılmıştır¹⁸. Sağlık konusunda çocuklara da seslenen dergide temizlik ve

¹⁶ Bkz. dipnot 9.

¹⁷ “Annelere ve Muallimlere Bir Sıhhat Rehberi”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt XVI, Ocak 1928, s.23-27; “Annelere ve Muallimlere Bir Sıhhat Rehberi–Çocuklarda Sıhhi Adetlerin Tesisi Her Gün Kontrol Edilmelidir”, Cilt XVII, Şubat 1928, s.22-26; “Her Türk Ailesi Mutlaka Bir Aile Hekimine Muhtaçtır”, Cilt VI, Mart 1927, s.2-3; Dr. Fatma Arif, “Çocuk Sıhhat Evleri” *Çocuk Haftası*, Cilt II, s. 195-199; Dr. Hamit Osman Olcay, “İtalyada Yeni Sosyal Çocuk Sağlık Kurumları”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt CVIII, Birincikanun 1935. s.4-10; “Merkezimiz Aile Doktoru İsteyenlere Rehberlik Edecektir”, Cilt VI, s.3; Dr. Reşit Galip, “Çocukları Koruyalım”, *Çocuk Haftası*, Cilt II, s. 268.; “Çocuk Bakımı Dersi”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt XLI, Şubat 1930, s.32; Dr. Fatma Reşid, “Mekteplerde Ameli Sıhhat Dersleri”, Cilt VI, Mart 1927, s.34-38. Dr. Fatma Reşid, “Mekteplerde Ameli Sıhhat Dersleri”, Cilt VII, Nisan 1927, s. 6-8; Dr. Fatma Arif, “Yalnız Sıhhi Tarzda Yaşayınız”, Cilt XI, Kanunisani 1930, s.12-13.; “Çocuk Bakımına Aid Öğütler –Çocuk Felci”, Cilt XVIII, Mart 1928, s.19-20; “Çocuk Bakımına Ait Öğütler” Cilt XX, Mayıs 1928, s.6; “Çocuk Bakımına Ait Öğütler”, Cilt XVI, Ocak 1928, s.14; “Çocuk Bakımına Ait Öğütler–Çocuk Beslemek”, Cilt XVII, Şubat 1928, s.5-6.

¹⁸ Çocuğun beden ve ruh sağlığına, beslenme ve bakımına, oyun ve çevresine ve çocuğun değerine yönelik veciz vurgular, esas ve kural koyucu öğütleyici ünlemlerle uyarıcı söz gruplarını hemen hemen pek çoğunu buraya aktarmak ilginç olabilir. Bu aforizmik ifadelerdeki “çocuk” odaklı bakışı, “millet” ve “cemiyet” olgusunu ise çocuğa “anneler ve babalar” (dolayısıyla onların

beslenme gibi konularda öğütler resimler eşliğinde verilerek çocukların ilgisi çekilmiştir¹⁹.

Sonuç olarak; Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren, yepyeni ve dinamik bir ulusun yaratılmasında *Gürbüz Türk Çocuğu* dergisi, 1920'li yıllar Türkiye'sinin sosyo-ekonomik yetersizlikleri, çocuk ölümleri, salgın hastalıklar, eğitimsizlik gibi meselelerin paralelinde çocuk sağlığına ilişkin tüm sorunları gündemine almıştır. Bu yönüyle Dergi, hükûmetin çocuk politikasını yani devletin çocuğa verdiği önemi ortaya koyduğu gibi, ülkenin istikbâli olacak nitelik ve sorumlulukta çocuk yetiştirilmesi yönünde neler yapılacağını da halka anlatmıştır²⁰. Bilimsel doğrulara bağlı kalarak zengin bir sağlık bilgisi içeriğiyle ülkenin geleceğinin emanet edileceği çocuğu yetiştirme bilgisini bütün annelere ve çocuk yetiştirenlere öğretip, halkın bilinçlendirilmesi konusundaki tüm ihtiyaçları karşılamış ve milletin geleceğine yön verecek çocuğa hak ettiği değeri verme yönünde toplumsal bir farkındalık yaratılmasına katkıda bulunmuştur.

öncelikle bilinçlendirilmesi meselesi) üzerinden olumlu genişleten pedagoji de çıkarsamak pekâlâ mümkündür bu kipliklerden: “Bir milletin kuvveti, çocukların sıhhati ile ölçülür”, “Çocuklarınızı bir dakika ihmal etmeyiniz!”, “Yavrunuzun oyunuyla alakadar olunuz!”, “Kabahatini itiraf eden çocuğu okşayınız ve bir daha yapmamasını samimiyetle rica ediniz”, “Çocuğun neşesine; oyununa mani olmayınız”, “Çocuklara karşı asabiyetinizi zabt ediniz”, “Her çocuk her zaman dikkat ve ihtimam ister”, “Çocuğunuza yalandan bahsetmeyiniz, sonra ne olduğunu tecrübeye kalkışır”, “Öksürüğü, ateşi, neşesizliği biraz devam eden çocuğunuz derhal doktora götürünüz”, “Çocuğunuza uzun paçalı don giydirmeyiniz”, “Çocuğunuza uzun atkılı entari giydirmeyiniz”, “Çocukların sıhhati kendi elinizdedir. Terbiyesi, rahatı tatlı dilinizdedir”, “Uzamış çocuk tırnağı mikrop yuvasıdır”, “En iyi gıda anne sütüdür”, “Anneler! isterse evladınız varsın güzel olmasın bünye-i çehresi yalnız hastalıkla solmasın temizlik birinci şart, ikincisi ihtimam, üçüncüsü de şefkat böyle olur sıhhat tam”, “Çocuklara fena sözler söylemeyiniz”, “Babalar! Çocuklara katıyen çatmayınız kaşınınız! Döversiniz gün gelir siz kendi başınızı”, “Aile ocağında çocuk körpe fidandır mini mini çağında istikbaldir, vatandır”, “Çocuk insanların çiçeğidir seviniz, koklayınız, fakat öpmeyiniz”, “Temizliğin çocuk ahlakına tesiri vardır”, “Çocuğun neşesi, sıhhattır”, “Çocuklarınızı açık havadan mahrum etmeyiniz”, “Sıhhatte olan bir bebek dünyaya geldiği zaman vasatı 3 kilo 200 gr, altı aylık olunca 7 kilo 200 gr, bir yaşına bastığı vakit 9 kilo sıkletindedir, çocukta bu sıkletin muhafazasına dikkat ediniz”, “Çocuğun düşmanı milletin düşmanıdır çocukların başlıca düşmanları şunlardır: bulaşıcı hastalıklar, verem, kızıl, kızamık, kuşpalazı, tifo, arjifrenği bu gibi hastalıklara karşı dikkatli olunuz”, “Çocuklarımızın hayatı için karasinekleri öldürünüz”, “Çocuklara hürmet ve muhabbet edenler, mensup oldukları millete hürmet ve muhabbet ederler”, “Süt damlalarının gayesi: sıhhi gıda sayesinde doğum çocuklarının sıhhat ve hayatını korumaktır”, “Anne sütünün, anne muhabbetinin yerini başka hiçbir şey tutamaz, inek sütü ile besleme çok dikkatli bir nazarı istilzam eder”, “Anneler çocuk bakımını öğrenseler, bilseler elem ve kederden kendilerini sıyanet etmiş olurlar”, “Annesinden ayrı düşen çocuğu ölüm çabuk kapar suni surette beslenen çocuklardan on ikisi ölürken meme emenlerden yalnız biri ölüyor”, “Açık hava, tertipli sofraya, yemekte neşe, çocuklarımıza hayat ve sıhhattır”, “Muntazam mesai, şen ve sıhhatli çocuklar, bir milletin kuvvet ve sadakatidir”, “Gürbüz çocuk yetiştiren bir millet hiç şüphesiz ki kurar sağlam bir devlet”.

¹⁹ *Gürbüz Türk Çocuğu*'nda çocuklar için; “Çocuklar! Mendil kullanmağa ve burnunuzu temizlemeğe alışınız!”, “Çocuklar! Sabah akşam elinizi yüzünüzü güzelce yıkayınız!”, “Çocuklar! Her sabah dişlerinizi münasip bir macunla fırçalayınız!”, “Akşamları erken yatarım sabah olunca da erken kalkarım, cıplı cıplı yıkanır, kahvaltı ederim” gibi öğütler verilmiştir.

²⁰ Alev Sınar Çalgın, “Genç Cumhuriyet Utopyası: Gürbüz Türk Çocuğu”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, 2004/1, s.100.

Böylece ideal “Gürbüz Türk Çocuğu” yetiştirilmesi yolunda uyarıcı, bilgilendirici ve teşvik edici yazılarla “gürbüz” sözcüğüne fikir, sağlıklı olma ve fizikî sağlıklı anlamları yüklenmiştir.

Kaynaklar

- Asaf Derviş, Hamid Osman (1925) Süt Çocuklarında Vefiyat, *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi*, Ankara, 82–85.
- Besim Ömer, Refik Münir (1925) Doğumdan Evvel ve Doğum Esnasında Çocuk Zaiyatı, *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi*, Ankara, 9-31.
- ÇILGIN, Alev Sınar (2004) Genç Cumhuriyet Utopyası: Gürbüz Türk Çocuğu, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6/1, 97-119.
- Çocuk Haftası II* (1930) İstanbul.
- Gürbüz Türk Çocuğu* (1926-1936) Cilt I- CVII, Ankara.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl* (1973) Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- SARIKAYA, Makbule (2005) *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- UMAY, Fuad (1961) *Hayatım*, Ankara.

Ek

Gürbüz Türk Çocuğu'nda Çocuk Sağlığı Üzerine Makale ve Yazıların Tematik Dizini, Cilt I- CVII (1926-1936)

1. Çocuk Hastalıkları, Korunma ve Bakım Yöntemleri

1.1. Bulaşıcı hastalıklar

- Selim Sırrı, Verem Irsi Midir Sari Midir?, Cilt VIII, Mayıs 1927, 4.
Hummayı Tifoidi veya Karahumma veya Sadece Tifo Nedir?, Cilt XVII, Şubat 1928, 13.
Mahmud Celaleddin Bey, Memlekette İlk Pravantoryum, Cilt XXIII, Ağustos 1928, 5-9.
Feridun Vecdi, Veremle Mücadele Bir Terbiye Meselesidir, Cilt XXIII, Ağustos 1928, 15-16.
Süreyya Asım, Açık Havada Büyüyen Çocuklar, Cilt XXX, Mart 1929, 16.
Süreyya Asım, Kapalı Odalarda Yetişen Yavru, Cilt XXXI, Nisan 1929, 9.
En Korkunç Hastalık Verem, Cilt XXXIII, Haziran 1929, 17-18.
Dr. Ali Vahit, Firengi Hastalığı, Cilt LXI, Teşrinievvel 1931, 11-15.
Dr. Fahri, Sıhhi Bahisler; Frengi, Belsoğukluğu ve Küçüklerin Bu Hastalıklardan Korunması, Cilt LXXII, İkinciteşrin 1932, 25-29.
Fezullah Rasih, Ağız ve Diş Bakımı ve Verem, Cilt LXXV, İkincikanun 1933, 19-22.
Dr. Şemsi Mutver, Çocuklarda Verem Hastalığı, Cilt CVII, İkinciteşrin 1935, 17-25.

1.2. Göz ve diş hastalıkları

- Vefik Hüsnü, En Korkunç Hastalık Trahoma, Çocuk Haftası II, 1930, 334-336.
Dr. Şadiye Muhiddin, Diş Bakımı ve Sıhhatimiz, Cilt LXXIV, Birincikanun 1932, 14-17.
Dr. Abdil Hüsnü, Mekteplerde Göz Sağlığı, Cilt LXXVI, Şubat 1933, 1-14.
Fezullah Rasih, Ağız ve Diş Bakımı ve Verem, Cilt LXXV, İkincikanun 1933, 19-22.
Dr. Şadiye Muhiddin, Dişleri Koruma Usulleri, Cilt XC, Mayıs 1934, 30-32.
Dr. Şükrü Ertan, Trahomdan Nasıl Korunmalı, Cilt XCVI, Teşrinisani 1934, 16-18.
Dr. Şadiye Muhiddin, Çocuklarda Diş Hastalıkları, Cilt CIII, Temmuz 1935, 24-25.

1.3. Çeşitli Çocuk Hastalıkları

- Fatma Reşid Hanım, Mekteplerde Amel-i Sıhhat Dersleri-Çocuklarda Gizli Hastalıklar, Cilt VI, Mart 1927, 34-38.
Çocuk Halet-i Ruhıyesi ve Terbiyesi, Cilt XI, Ağustos 1927, 21-24.
Bademcikler ve Adoniyetler, Cilt XVII, Şubat 1928, 30-31.
Nahid Ali, Sokakta Oynayan Hastalıklı ve Cılız Çocuklar, Cilt XIX, Nisan 1928, 1-2.
Vedide Baha, Çocuklarımızda Sinir Hastalıkları-Gayri Tabii Korkular, Cilt XIX, Nisan 1928, 8-9.

- Feridun Vecdi, Nisan Sineklerle Mücadele Ayıdır, Cilt XIX, Nisan 1928, 15-16.
Vedide Baha, Çocuklarda Sinir Hastalıkları, Cilt XX, Mayıs 1928, 20-22.
Rıza Tahir, Hasta Çocuğa Bakım Yolları, Cilt XX, Mayıs 1928, 23-24.
Rıza Tahir, Çocuk Ağlaması, Cilt XXIX, Şubat 1929, 3-4.
Yalancıkta Hasta Olmak, Cilt XXXI, Nisan 1929, 20.
Hikmet Şevki, Çocukları Öpmek Doğru mudur, Cilt XL, Kanunisanı 1930, 20-22.
Dr. Osman Şerafettin, Çocuk Hastalıkları, *Çocuk Haftası II*, 1930, 253-254.
Dr. Ali Şükrü, Çocukların Hayatını Tehdit Eden Bazı Mühim Hastalıklardan Korunma Çareleri, Cilt LXI, Teşrinievvel 1931, 7-10.
Dr. Mario Rafazzi, Mektepte Çocuk Sıhhati, Cilt LXXI, Eylül 1932, 20-28.
Dr. Ali Rifat, Çocuk Sıhhati ve Bunun Ehemmiyeti, Cilt LXXXI, Temmuz 1933, 13-18.
Dr. İhsan, Çocuklarda Difteri, Cilt LXXXI, Temmuz 1933, 22-24.
Dr. Ali Şükrü, Hastalısız Sağlam Anlayışlı Cesur Çocuk, Cilt LXXXII, Ağustos 1933, 3-13.
Dr. Kadri Raşit, Çocuklarda Kabız, Cilt XCIII, Ağustos 1934, 17-21.

2. Gebelik, Doğum ve Doğum Sonrası Anne ve Çocuk Sağlığı

2.1. Gebelik ve doğum

- Dr. Ali Şükrü, Doğacak Çocuklar İçin Sıhhi Ne Gibi Hazırlık Yapılmalıdır?, Cilt IV, Şubat 1927, 4-7.
Dr. Ali Şükrü, Yeni Doğmuş Çocukların Bazı Hususiyetleri, Cilt IX, Haziran 1927, 1-7.
Dr. Ali Şükrü, Sağlam Bir Çocuk Elde Etmek İçin Gebelik Zamanında Yapılması Lazım Gelen Tedbirler, Cilt IV, Kanunisanı 1927, 17-20.
Fatma Reşid Hanım, İctimai ve Sıhhi Derdlerimizden Biri-Doğduktan Sonra Ölen Çocuklar Değil, Doğmadan Önce Ölen Çocuklar Meselesi, Cilt XVI, Ocak 1928, 1-3.
Dr. Ali Şükrü, Dünyaya Gelen Çocuk Nasıl Karşılmalı?, *Çocuk Haftası II*, 1930, 269-272.
Sıhhi Bahisler: Sıhhi Doğumlar, Cilt LXXXV-LXXXVI, I; II. Kanun 1933-1934, 26-32.

2.2. Erken doğum (prematüre)

- Dr. Fahriye, Vaktinden Önce Doğan Çocuklar ve Çocuklarda Mevsim Hastalıkları, Cilt CIV, Ağustos 1935, 16-21.

2.3. Süt çocuklarının hastalıkları, beslenmesi ve bakımı

- Dr. Ali Şükrü, Sağlam Çocukların Muhtelif Aylarında Bulunması Lazım Olan Evsaf, Cilt VIII, Mayıs 1927, s. 5-10.
Dr. Ali Şükrü, Çocuğu Emzirmeyecek Anneler, Emzirmenin Sıhate Tesiri, Saatle Meme Vermenin Muhsinatı, Cilt XI, Ağustos 1927, 9-11.
Dr. Ali Şükrü, Çocuklarda Hangi Gıda İntihab Olunmalıdır, Cilt XI, Ağustos 1927, 25-30.

- Dr. Ali Şükrü, Anne Sütünden Mahrum Olan Çocukları Beslemek Usulü, Cilt XII, Eylül 1927, 6-9,18.
Rıza Tahir, Doğumdan İtibaren Sütten Kesilinceye Kadar Çocuk Bakımı, Cilt XIV, Teşrinisani 1927, 1-4.
Dr. Ali Şükrü, Süt Çocukları-Fazla Ölmeyi Mucib Eden Hastalıklar, Cilt XXI, Haziran 1928, 13-14.
Dr. İhsan Hilmi, Çocuğun Sütü ve Mama, Cilt LXXII, Birinciteşrin 1932, 6-13.
Dr. Fahriye, Ana Sütü, Cilt XCVII, I. Kanun 1934, 9-12.
Dr. Fahriye, Süt Çocuklarında Bol Beslenme ve Arızaları, Cilt CVII, İkinci teşrin 1935, 26-31.
Dr. Fahriye, Süt Nine ile Besleme, Cilt XCVIII, II. Kanun 1935, 9-11.

3. Yaşa Göre Çocuk Genel Bakımı

3.1. Genel temizlik ve bakım

3.1.1. Vücut temizliğı

Rıza Tahir, Çocuk Bakımına Dair Küçük Öğütler, Cilt XIV, Teşrinisani 1927, 18-19.

Rıza Tahir, Çocuklarda Temizlik, Cilt XXX, Mart 1929, 8-9.

3.1.2. Çocuk Banyosu

Dr. Ali Şükrü, Banyonun Faideleri ve Sıhhi Banyonun Usulü, Cilt VII, Nisan 1927,15-18.

Çocuklarınıza Güneş Banyosu Yaptırınız, Cilt XXXIV, Temmuz 1929, 5-6.

Dr. G. Barrand, Çocuklarda Su Güneş Banyosu ve Kürlerinin Tekniğı, Cilt LXVI, Mart 1932, 12-16.

3.1.3. Çocuğun giyimi ve elbiseleri

Dr. Ali Şükrü, Sıhhi Çocuk Çamaşırı Nasıl Olmalı?, Cilt VI, Mart 1927, 8-12.

M. Nihat, Çocuk Nasıl Giydirilmeli, Cilt XXXIV, Temmuz 1929, 15-16.

Dr. Ağâh Neşet, Çocuk Elbisesi, Cilt XXXVIII, Kasım 1929, 12.

Dr. Ali Şükrü Sağlam Çocuklarda Muhtelif Aylarda Ne Gibi Evsaf Olmalı?, *Çocuk Haftası II*, 1930, 273-276.

Dr. Ali Şükrü, Çocuk Çamaşırıları, *Çocuk Haftası II*, 1930, 281-285.

3.2. Çocuğun beslenmesi

Ahmed Rasim, Gıdasız Çocuklar, Cilt VI, Mart 1927, 14-16.

Fatma Reşid Hanım, Şişman Çocuk Sıhhatli midir, Cilt XIII, Eylül 1927, s. 14-16;

Dr. İhsan Hilmi, Çocuğun Sütü ve Mama, Cilt LXXII, Birinciteşrin 1932, 6-13.

Dr. Fahriye, Çocuk Beslenmesi I, Cilt XCVI, II Teşrin 1934, 13.

Dr. Fahriye, Ana Sütü, Cilt XCVII, I. Kanun 1934, 9-12.

Dr. Fahriye, Süt Çocuklarında Bol Beslenme ve Arızaları, Cilt CVII, İkinci teşrin 1935, 26-31.

Dr. Fahriye, Çocuk Beslenmesi, Cilt XIXC, Şubat 1935, 9-13.

Dr. Fahriye, Bol Beslenme, Cilt CVIII, Birincikanun 1935, 11-15.

Dr. Fahriye, Süt Nine ile Besleme, Cilt XCVIII, II. Kanun 1935, 9-11.

3.3. Çocuğun beden ve karakter gelişimi

- Fuad Bey, Çocuk Parkları, Cilt VI, Mart 1927, 4-7.
Fatma Reşid Hanım, Zayıf Çocuklara Oyun ve Jimnastik, Cilt X, Temmuz 1927, 1-3.
Kazım Nami, Çocuklarda Seciye Teşkili, Cilt XI, Ağustos 1927, 18-19.
Çocuk Halet-i Ruhîyesi ve Terbiyesi, Cilt XI, Ağustos 1927, 21-24.
Fuad Bey, Amerika'da Çocuklar Saltanat Sürüyorlar, Cilt IV, Kanunusani 1927, 6-9.
Selim Sırrı, Çocuklarımızın Bel Kemiği Nasıl Çarpılıyor?, Cilt XVII, Şubat 1928, 7-8.
Vedide Baha, Çocuklarımızda Sinir Hastalıkları–Gayri Tabii Korkular, Cilt XIX, Nisan 1928, 8-9.
Vedide Baha, Çocuklarda Sinir Hastalıkları, Cilt XX, Mayıs 1928, 20-22.
Çocuklarımızın Hareketleri Sıhhatlerine Bağlıdır, Cilt XXXVI, Eylül 1929, 22-24.
Çocuğunuzun Zekâsındaki İnkışafı Nasıl Takip Edebilirsiniz, Cilt XXXVIII, Kasım 1929, 24-25.
Dr. Şükrü Yusuf, Sinir Zayıflığı, Cilt XLI, Şubat 1930, 17-20.
Dr. Şükrü Yusuf, Çocuklarda Sinir Hastalıkları, *Çocuk Haftası II*, 1930, 312-316.
Sante de Sanctis, Çocukta Akıl Hıfzısıhhası, Cilt LXXII, Birinciteşrin 1932, 3-5.
Dr. Fahriye, Çocuğun Ruhi Oluşumu, Cilt CIII, Temmuz 1935, 14-18.

3.4. Çocuğun Cinsel Eğitimi

- Çocuklara Cinsi Terbiye Nasıl Verilir, Cilt XXXIV, Temmuz 1929, 3-4.
Dr. Ali Rifat, Cinsi Terbiye, Cilt XCI, Haziran 1934, 10-20.
Dr. Ali Rifat, Cinsi Terbiye, Cilt XCII, Temmuz 1934, 20-26.
Dr. İhsan Hilmi, Küçüklerin Eğitimi, Cilt CII, Haziran 1935, 15-19.
Dr. Hamit Osman, Çocuklarda Cinsi Eğitim, Cilt CII, Haziran 1935, 20-28.

4. Çocuk Sağlığı konusunda Toplumsal Bilinçlendirme

4.1. Çocuk sağlığı konusunda toplumsal eğitim

- Milli Siyasetlerin En Mühimi Çocuk Siyasetidir, Cilt I, Teşrinievvel 1926, 2-3.
Her Türk Ailesi Mutlaka Bir Aile Hekimine Muhtaçtır, Cilt VI, Mart 1927, 2-3.
Merkezimiz Aile Doktoru İsteyenlere Rehberlik Edecektir, Cilt VI, Mart 1927, 3.
Dr. Fatma Reşid, Mekteplerde Ameli Sıhhat Dersleri, Cilt VI, Mart 1927, 34-38.
Dr. Fatma Reşid, Mekteplerde Ameli Sıhhat Dersleri, Cilt VII, Nisan 1927, 6-8.
Çocuk Bakımına Ait Öğütler, Cilt XVI, Ocak 1928, 14.
Annelere ve Muallimlere Bir Sıhhat Rehberi, Cilt XVI, Ocak 1928, 23-27.
Çocuk Bakımına Ait Öğütler–Çocuk Beslemek, Cilt XVII, Şubat 1928, 5-6.
Annelere ve Muallimlere Bir Sıhhat Rehberi–Çocuklarda Sıhhi Adetlerin Tesisi Her Gün Kontrol Edilmelidir, Cilt XVII, Şubat 1928, 22-26.
Çocuk Bakımına Ait Öğütler–Çocuk Felci, Cilt XVIII, Mart 1928, 19-20.
Çocuk Bakımına Ait Öğütler Cilt XX, Mayıs 1928, 6.
Dr. Fatma Arif, Çocuk Sıhhat Evleri, *Çocuk Haftası II*, 1930, 195-199.

Dr. Reşit Galip, Çocukları Koruyalım, *Çocuk Haftası II*, 1930, 268.
Çocuk Bakımı Dersi, Cilt XLI, Şubat 1930, 32.

Dr. Fatma Arif, Yalnız Sıhhi Tarzda Yaşayınız, Cilt XL, Kanunisani 1930, 12-13.

Dr. Hamit Osman Olcay, İtalyada Yeni Sosyal Çocuk Sağlık Kurumları, Cilt CVIII, Birincikanun 1935. 4-10.

4.2. Çocuk Ölümleriyle Mücadele

Fatma Reşid Hanım, Çocuk Ölümüyle Mücadele Cilt IV, Kanunisani 1927, 3-6.

Fatma Reşid Hanım, Mekteplerde Amel-i Sıhhat Dersleri, Cilt VII, Nisan 1927, 6-8.

Fatma Reşid Hanım, Mekteplerde Amel-i Sıhhat Dersleri, Cilt VIII, Mayıs 1927, 18-23.

Fuad Bey, Milli Facia: Çocuklarımızın Yüzde Yetmişi Ölüyor!, Cilt V, Şubat 1927, 1-3.

Ali Rifat Nüfus Tenakusu ve Çocuk Ölümünün Başlıca Sebepleri ve Çareleri, Cilt LXXV, İkincikanun 1933, 6-13.

Doktorlarımıza Göre Doğumlar ve Çocuk Ölümleri, Cilt CIII, Temmuz 1935, 22-32.

Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi Üzerine Yapılan Tezlerin Analizi

Selahattin KAYMAKCI

Gazi Üniversitesi

Harun ER

Gazi Üniversitesi

KAYMAKCI, Selahattin, Harun ER, Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi Üzerine Yapılan Tezlerin Analizi. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 165-180.

Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konuları ülkemiz eğitim sistemi içerisinde ilköğretimden yükseköğretime uzanan çizgide, çeşitli dersler adı altında yerini almıştır. Ancak ilgili literatür incelendiğinde Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük alanının öğretimine yönelik çalışmaların istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın amacı Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimi üzerine yapılan tezlerin konu ve yöntem açısından durumunu ortaya koymaktır. Araştırmada 30 adet tez incelenmiştir. Araştırma sonucunda alan öğretimiyle ilgili olarak hazırlanan tezlerin genel itibarıyla konu ve yöntem açısından zenginlik taşıdığı görülmektedir. İncelenen tezlerde konu açısından en fazla öğretim yöntemi uygulamalarının ön plana çıktığı; yöntem açısından ise en fazla betimsel yöntemin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İnkılâp Tarihi, Atatürkçülük, İnkılâp Tarihi Dersinin Öğretimi, İnkılâp Tarihi Dersinin Öğretim Yöntemi üzerine Bilim uzmanlığı ve doktora tezleri, Modern Türk tarihinin öğretiminin yöntem sorunları.

KAYMAKCI, Selahattin, Harun ER, An Analysis of the Dissertations on the Teaching of History of Turkish Revolution and Kemalism. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 165-180.

From the primary education to the higher one History of Turkish Revolution and Kemalism as a course in curriculum existed in all level of Turkish national education system. But the literature on this issue that is the researches about the problems covering how to effectively teach the history of Turkish Revolution and Kemalism aren't sufficient. Then this article aimed to examine the MA and Ph. dissertations' about intruction of the History of Turkish Revolutipon and Kemalism and its

teaching problems in terms of the issues of the course and their methods. It appeared that the dissertations' did not vary in terms of their issues of the item and their methods. In addition to this, it determines that the most frequently these dissertations focused on methodical issues.

Key words: History of Turkish Revolution, Kemalism, Curriculum of course of history of Turkish Revolution, MA and Ph. dissertations' on the teaching of Turkish Revolution History and Kemalism, Methodical problems of teaching modern Turkish history.

Giriş

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da çeşitli reformlar yapılmıştır. Devrim ilkelerine bağlı gençler yetiştirmeye ve devrimin ortaya koyduğu düşünce sistemini korumaya ve geniş kitlelere aktarmaya özel önem veren Cumhuriyetin kurucuları, "Tanzimat devrinin beceremediği, meşrutiyet devrinin başaramadığı inkılapları yürütecek elemanları yetiştirmek" amacıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine önem vermişler, bu bağlamda yeni dersler okutmayı kararlaştırmışlardır.¹ Bu derslerden biri de *İnkılâp Tarihi* dersidir.

İnkılâp Tarihi dersinin ortaya çıkmasını gerektiren üç önemli neden olduğu ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki 1930'lu yıllarda yeni bir anlayışla, yeniden kurgulanmaya başlayan tarih biliminin bir parçası olarak ortaya çıkan İnkılâp Tarihi düşüncesidir. İkinci neden; İnkılâp Tarihi'nin vatandaşlık eğitiminin bir parçası olarak düşünülmesinden kaynaklanan işlevidir. Üçüncü neden ise; İnkılâp Tarihi disiplinin uluslararası düzeyde karşılaştırmalı bir Devrim Tarihi olarak sunulması; diğer bir anlatımla farklı ulusların devrim hareketleri ve çağdaş siyasal akımlarla Türk devrimini karşılaştırarak, genç kuşakların yeni rejimi benimsemelerini sağlama düşüncesidir.²

İnkılâp Tarihi derslerinin ortaya çıkışında inkılâp devrini yaşamış, o devri hazırlamış insanların ruhunda en kuvvetli veri unsuru olan sıcaklığı ve heyecanı, ulusal çalışma hayatının kurucuları olarak Türk nesillerine aşlamak ve onları inkılâp prensipleriyle yetiştirip göreve hazırlama ihtiyacının olduğu da belirtilmektedir³. Ayrıca dersin ortaya çıkışında Sosyalizm ile Nasyonal Sosyalizmden etkilenen ve Liberalizm'e karşı olan Kadrocuların Türk

¹ Sadık Erdaş, "Atatürk'ten Günümüze "Türk İnkılâp Tarihi" Derslerine Genel Bir Bakış", *Türk Eğitim Sisteminde Atatürkçülük ve Cumhuriyet Tarihi Öğretimi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006, s.10-11.

² Mustafa Safran, "İnkılâp Tarihi Öğretimine Yaklaşım Sorunları", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 3, Ankara, 1998, s. 7-9.

³ Murat Hatipoğlu, "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin Amaç ve Kapsamı", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi'nde Yöntem Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2004, s. 21.

İnkılâbı'nın ideolojisini oluşturmak için yaptıkları bilimsel çalışmaların rolü de büyüktür.⁴

İnkılâp Tarihi derslerinin öğretilmeye başlanması 1925 yılına kadar uzanmaktadır. 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi'nde "İhtilâller Tarihi" adıyla yeni bir ders okutulması kararlaştırılmıştır. Bu ders aracılığıyla Türk İnkılâbı'nın özelliklerinin tanıtılıp diğer dünya ülkelerinde yapılan inkılâplarla karşılaştırılarak öğretilmesi amaçlanmıştır. Dersin sistemli olarak okutulmaya başlanması ise 1933 yılında Türk gençlerine Millî Mücadele'yi oluşturan şartlarla Türkiye Cumhuriyeti'nin genel siyasetini öğretmek amacıyla İstanbul Üniversitesi bünyesinde Türk İnkılâp Enstitüsü'nün kurulmasıyla gerçekleşmiştir⁵. Tüm bu gelişmelerin sonucu olarak 1934'te üniversitelerde Devrim Tarihi, diğer bir ifadeyle İnkılâp Tarihi dersi okutulmaya başlanmıştır. İlk ders 4 Mart 1934'te İstanbul Üniversitesi'nde Yusuf Hikmet Bayur tarafından verilmiştir. Bundan sonra İstanbul ve Ankara'da sözkonusu dersi; Türk Devriminin siyasal tarihini Yusuf Hikmet Bayur ve doçent Enver Ziya Karal; Türk Devriminin dünyadaki diğer devrimlerle kıyaslamasını ve dünya devrimleri içerisindeki yerini Mahmut Esat Bozkurt ve doçent Yavuz Abadan; Türkiye'nin ekonomik gelişimini ve ulusal ekonomik politikaları konusundaki girişimleri Yusuf Kemal Tengirşenk, Rüçhan Naci ve bir süre sonra onun ayrılması üzerine doçent Ömer Lütfi Barkan; dünyadaki siyasal partileri, siyasal sistemleri ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin bunlar içerisindeki yerini, doğuşunu ve ilkelerini de Recep Peker ve doçent Hıfzı Veldet Velidedeoğlu birlikte yürütmüşlerdir.⁶

Verilen derslerde kaynak olarak inkılâpların gerçekleştirilmesine tanıklık eden kişilerin yanı sıra *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitaptan esinlenerek Türk Tarih Tezi doğrultusunda yazılan IV. cildinde Cumhuriyet Tarihi'nin ele alındığı *Tarih* adlı kitaptan da faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra *Tarih I*, *Tarih II*, *Tarih III*, *Tarih IV* kitapları ortaöğretimde de istifade edilmiştir. Böylelikle Türk Devrim Tarihi ortaöğretim ve yükseköğretimde zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

Türk Devrim Tarihi adıyla okutulan İnkılâp Tarihi dersinin 1942 yılından itibaren sistemli bir ders olarak "İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi" adı altında verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷ 1942'den 1980'e kadar geçen süreçte

⁴ Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi (Görüşler, Yorumlar, Değerlendirmeler)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 87-94. Ali Arslan, "İnkılâp Tarihi ve Tarih Derslerinde Başarı Nasıl Sağlanabilir?", *İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s. 66; Cengiz Dönmez ve Kubilay Yazıcı, *T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s. 18.

⁵ Mustafa Yılmaz, "İlk Orta ve Yüksek Öğretimde İnkılâp Tarihi Dersleri (Amaç, İçerik, Yöntem ve Değerlendirme Boyutu)", *İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında*, s. 25-26.

⁶ Erdal Aslan, "Devrim Tarihi Ders Kitapları", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 297.

⁷ Aslan, aynı yer.

özetle dersin ana konularına dokunulmamak kaydıyla siyasal iktidarın görüşleri doğrultusunda konu ekleme - çıkarmalarının yapıldığı ve üniversitelerde dersle ilgili konuların araştırılması amacıyla İnkılâp Tarihi Enstitüleri'nin kurulduğu görülmektedir.

İnkılâp Tarihi derslerinin içeriğinde ilk verildiği tarihten günümüze kadar en büyük değişim 1980 askerî müdahalesiyle gerçekleşmiştir. 12 Eylül askerî müdahalesi ileri gelenlerinin “bütün sorunların esası Atatürkçülükten uzaklaşmaktır” teziyle yapmış oldukları girişimleri haklı göstermek yoluna gitmeleri İnkılâp Tarihi derslerinin daha kapsamlı hâle gelmesini sağlamıştır. Programlarda ana sınıfından başlayarak her öğretim kademesinde giderek artan bir ölçüde Atatürk İnkılâpları'nın önemi, anlamı ve bu inkılâplara bağlılığın gereği üzerinde durulması; gençlerin Türk inkılâbına ve anayasamızın başlangıcında ifade edilen Türk milliyetçiliği ilkelerine bağlı yurttaşlar olarak yetişmelerini sağlayıcı öğrenme yaşantılarına geniş yer verilmesi amaçlanmıştır.⁸ Bu çerçevede İnkılâp Tarihi dersi yeniden yapılandırılarak ilköğretimden yükseköğretime uzanan çizgide eğitim-öğretim sürecindeki yerini almıştır. Ayrıca 19 Kasım 1981'de yayınlanan “Atatürk İnkılâp ve İlkelerinin Öğretim Esasları” adlı yönergeyle her dersin İnkılâp Tarihi dersinin amaçlarına hizmet etmesi gerektiği anlayışına dayanan “Atatürkçülükle İlgili Konular” öğretim programlarıyla bütünlüğü sağlanmıştır.⁹

Günümüzde İnkılâp Tarihi dersi ilköğretimin birinci kademesinde 1., 2. ve 3. sınıflarda Hayat Bilgisi; 4. ve 5. sınıflarda Sosyal Bilgiler dersi içerisinde ikinci kademe 8. sınıfta ve ortaöğretim 11. sınıfta müstakil bir ders olarak 1980 yılından sonra düzenlenmiş öğretim programı ve amaçlar doğrultusunda okutulmaktadır. Bunun yanı sıra Atatürkçülükle İlgili Konular başlığı altında öğretim programlarında da yer almaktadır. Üniversite düzeyinde ise YÖK Yasası'ndaki konumu gereği üniversitelerin birinci sınıfında Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi adı altında iki yarıyıl ve haftada 2 saat olmak üzere okutulmaya devam edilmektedir. Ayrıca üniversitelerde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi alanında lisansüstü düzeyde eğitim veren üniversitelerin ilgili bölümleriyle birlikte Ankara, Atatürk, Boğaziçi, Dokuz Eylül, Hacettepe, İstanbul ve Yeditepe üniversitelerinde bulunan İnkılâp Tarihi Enstitüleri ve çok sayıda üniversitede bulunan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezleri aracılığıyla lisans ve lisansüstü düzeyde de etkin olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁰

⁸ Ahmet Şimşek, “İnkılâp Tarihi Derslerinin Gerekçeli Tarihçesi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, Kırşehir, 2002, s. 7.

⁹ Bahri Ata, “Tarih Pedagojisine Uygun Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Nasıl Olmalıdır?”, *İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında*, s. 75.

¹⁰ Yasemin Doğaner, “Yükseköğretimde Eğitim ve Öğretim Elemanı Yetiştirme Sorunu”, *Türk Eğitim Sisteminde*, s. 181-185.

İnkılâp Tarihi dersinin gelişimi ve alana ilişkin araştırmaların yanı sıra İnkılâp Tarihi dersinin nasıl öğretileceği de önemli bir konudur. Diğer bir ifadeyle İnkılâp Tarihi disiplininin ilgilendiği konuların bireylere önceden belirlenmiş amaçlar doğrultusunda nasıl, hangi araç-gereçler yardımıyla kazandırılacağı ve bu sürecin nasıl değerlendirileceğinin belirlenmesi İnkılâp Tarihi öğretimi doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda ülkemizde İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak 1980–2007 yılları arasında yapılan sempozyum, konferans, toplantı ve çalıştaylar şöyle sıralanabilir:

- 1985'te Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından düzenlenen sempozyum,
- 1992'de TED tarafından düzenlenen “Ortaöğretim Kurumlarında İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Öğretimi ve Sorunları Sempozyumu”,
- 1994'te Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi tarafından düzenlenen “Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu”,
- 1997'de YÖK ve Ankara Üniversitesi tarafından düzenlenen “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersi Yöntem Bilim Semineri”,
- 1997'de Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği tarafından İstanbul Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen “İnkılâp Tarihi Dersleri Nasıl Okutulmalı?” toplantısı,
- 1998'de Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün düzenlediği “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi'nde Yöntem Arayışları” semineri,
- 2004'te Talim ve Terbiye Kurulu Ortaöğretim Programlarını Değerlendirme Çalıştayı ile Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Taslak Programı Çalıştayı Raporu¹¹,
- 2005 yılında Atatürk Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen “İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri” adlı sempozyum,
- 2005 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen “Türk Eğitim Sisteminde Atatürkçülük ve Türkiye Cumhuriyeti Öğretimi” adlı sempozyum,
- 2006 yılında Yeditepe Üniversitesi'nde düzenlenen “21. Yüzyıl Başında Kemalizm; Anlaşılması ve Anlatılmasındaki Sorunlar” adlı sempozyum.

İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak yapılan çalışmalar bunlarla sınırlı değildir. Günümüzde İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak öğretim programlarında geliştirme çalışmaları yapılmaktadır. İnkılâp Tarihi öğretimi

¹¹ Ata, agm., s. 74-75.

çerçevesinde Atatürkçülükle ilgili konuların ilköğretim 1–8. sınıflar arasında yatay ve dikey dağılımının öğrenci düzeylerine ve programların konularına göre yapıldığı görülmektedir.¹² Bu çerçevede özellikle ilköğretimin I. kademesinde Atatürkçülük konularının olgusal bilgilerin didaktik bir biçimde aktarılması yerine Atatürk'ün kişilik özellikleri, üstün nitelikleri ve Türk milletinin lideri olması gibi konulara yer verilmiştir.¹³ Ayrıca ilköğretim 8. sınıfta okutulan İlköğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programı geliştirilerek pilot çalışmaları yapılmış ve 2008–2009 eğitim-öğretim yılından itibaren tüm Türkiye genelinde uygulanmaya başlanmıştır. Ortaöğretimde ise Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük programını geliştirme çalışmaları yapılmış ve pilot çalışmaları devam etmektedir. Bu doğrultuda yükseköğretimde de Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi öğretim programıyla ilgili çeşitli düzenlemeler yapılacağı düşünülmektedir.¹⁴

İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak yapılan çalışmaların diğer bir boyutunu ise İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri oluşturmaktadır. İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin genel olarak eğitim fakültelerinin yeniden yapılandırılmasıyla alan eğitimine verilmeye başlanan önemin bir sonucu olarak sayıca artmaya başladığı görülmektedir. Ancak ilgili literatür tarandığında bu tezlerin nitelik açısından (konu ve yöntem) bir değerlendirilmesinin yapılmadığı görülmektedir. Bu durumun ileride yapılacak olan tezlerin nitelik olarak daha önce yapılanlara benzemesi veya aynı konuların farklı yerlerde tekrar edilmesi riskini ortaya çıkaracağı açıktır. Bu bağlamda İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak yapılan tezlerin nitelik açısından bilimsel olarak tespit edilmesinin bu alanda bulunan eksikliğin giderilmesine katkı yapacağı ve gelecekte yapılacak araştırmalara kaynaklık edeceği düşünülerek bu araştırma gerçekleştirilmiştir.

Bu araştırmanın amacı, Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimi üzerine yapılan tezlerin konu ve yöntem açısından durumunu ortaya koymaktır. Araştırmayla iki soruya cevap aranmıştır; Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimiyle ilgili olarak hangi konularda bilim uzmanlığı ve doktora seviyelerinde tezler hazırlanmış ve Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimiyle ilgili olarak yapılan bu tezlerde hangi yöntemler kullanılmıştır?

¹² Bahri Ata, “Sosyal Bilgiler Öğretim Programı”, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*, Cemil Öztürk (Ed.), Pegem A Yayınları, Ankara, 2006, s. 78.

¹³ Gülin Karabağ, “Hayat Bilgisi Öğretim Programı”, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, s. 639.

¹⁴ Dönmez, Yazıcı, *age.*, s. 19.

Yöntem

Araştırmada literatür taramasından yararlanılmıştır. Literatür taraması herhangi bir alanla ilgili olarak yapılmış eserleri belirli bir sistematığe göre toplayıp inceleme yöntemi olarak ifade edilmektedir. Araştırmada literatür taramasının kullanılma nedenlerini literatür taramasının bilimsel otoriteler tarafından onaylanmış çalışmaların sahip oldukları özelliklerin tespit edilmesi, yapılması planlanan çalışmaların daha önce yapılıp yapılmadığının öğrenilmesi, benzer çalışmalarda hangi yöntem ve tekniklerin, hangi nedenlerden dolayı kullanıldıklarının belirlenmesi amacı oluşturmuştur.¹⁵

Verilerin Toplanması

Çalışmaya ilişkin veriler araştırmacılar tarafından 2007–2008 eğitim-öğretim yılında toplanmıştır. Bu çerçevede öncelikle Yükseköğretim Kurulu Tez Tarama Sayfası'nda “İnkılâp Tarihi Öğretimi”, “İnkılâp Tarihi”, “Atatürkçülük” anahtar kelimeleri yardımıyla tarama yapılarak İnkılâp Tarihi öğretimi alanında 1991 sonrası (2007 yılı dâhil edilerek) yapılmış tezler tespit edilmiştir. Daha sonra ulaşılabilen tezler elektronik ortamdan elde edilmiştir. Elektronik metin olarak ulaşılamayan tezler ise üniversite kütüphanelerinde bulunmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra İnkılâp Tarihi öğretimine yönelik olarak tez çalışmaları yaptıran danışman öğretim üyelerinden tezlerin örnekleri istenerek de veriler toplanmıştır. (Bkz. Ek)

Verilerin Analizi

Araştırmayla ilgili olarak incelenen tezler; türlerine, tarihlerine, üniversitelere, ilgili oldukları öğretim kademelerine, konu ve yöntemlerine göre belirli temalar çerçevesinde analiz edilmiştir. Yapılan çözümlene sonucu ortaya çıkan veriler frekans (yinelenme sıklığı) ve yüzde olarak tablollaştırılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimi üzerine yapılan tezlerin konu ve yöntem açısından durumunu ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmada toplam 30 adet tez incelenerek aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

¹⁵ Salih Çepni, *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*, Üç Yol Kültür Merkezi Yayınları, Trabzon, 2005, s. 93.

Tez Türü	f	%
Bilim Uzmanlığı	26	86,7
Doktora	4	13,3

Tablo 1: Türlerle Göre Tezler

Tablo 1’de İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak incelenen tezlerin türleri ele alınmıştır. Buna göre incelenen tezlerden 26 tanesinin bilim uzmanlığı, 4 tanesinin ise doktora düzeyinde olduğu görülmektedir. İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak yapılan tezlerden bilim uzmanlığı düzeyinde yapılan tez sayısının doktora düzeyine göre daha fazla olması İnkılâp Tarihi öğretimi alanına verilen önemin yeni başlamasının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Yıl	F	%
1991	1	3,3
1997	1	3,3
1999	1	3,3
2000	1	3,3
2001	1	3,3
2002	2	6,8
2003	5	16,7
2004	3	10
2005	3	10
2006	4	13,3
2007	8	26,7

Tablo 2: Yıllara Göre Tezler

İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak incelenen tezlerin yapıma tarihleri Tablo 2’de ele alınmıştır. Tablo incelendiğinde incelenen tezler içerisinde en eski tarihli olanın 1991 yılına ait olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tablodan İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak 1991, 1997, 1998, 1999, 2000 ve 2001 yılında 1, 2002 yılında 2, 2003 yılında 5, 2004 yılında ve 2005 yılında 3, 2006 yılında 4 ve 2007 yılında ise 8 adet tez yapıldığı anlaşılmaktadır.

İncelenen tezler içerisinde 1991 yılına kadar tez olmaması İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili hiç tez yapılmadığı anlamına gelmemelidir¹⁶ Ancak şu da bir

¹⁶ Bu araştırmada ulaşılabilen en eski tez 1991 tarihli dir. Bundan önceki dönemde de İnkılâp Tarihi öğretimi konu edinen veya konuları arasında İnkılâp Tarihi öğretimi bulunduran tezler yapılmıştır. Bkz. Neslihan Doğru, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Derslerinin Dünü-Bugünü-Geleceği*,

gerçekdir ki ülkemizde alan eğitime verilen önem 1997–1998 yılları arasında YÖK ve Dünya Bankası işbirliğiyle gerçekleştirilen “Eğitim Fakültelerini Yeniden Yapılandırma Projesi’nin” bir sonucu olarak artmaya başlamıştır. İnkılâp Tarihi öğretimine yönelik olarak yapılan tez sayısında 1997 yılından itibaren meydana gelen artış da bu durumu doğrulamaktadır.

Tablo 3’te İnkılâp Tarihi öğretilimiyle ilgili olarak incelenen tezlerin yapıldığı üniversitelerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Buna göre incelenen 30 tezdten 15 tanesinin Gazi, 3 tanesinin Bolu Abant İzzet Baysal, 2’şer tanesinin Atatürk ve Hacettepe, geriye kalan tezlerin ise 1’er tane olmak üzere, Çanakkale Onsekiz Mart, Çukurova, Dicle, Marmara, Niğde, Sakarya, Selçuk ve Yıldız Teknik Üniversitelerinde yapıldığı görülmektedir. Tablodan İnkılâp Tarihi öğretilimiyle ilgili olarak incelenen tezler içerisinde Gazi Üniversitesi’nin %50’lik bir oranla ilk sırada yer aldığı anlaşılmaktadır.

Üniversite	f	%
Gazi Ü	15	50
Bolu Abant İzzet Baysal Ü	3	10
Atatürk Ü	2	6,8
Hacettepe Ü	2	6,8
Çanakkale Onsekiz Mart Ü	1	3,3
Çukurova Ü	1	3,3
Dicle Ü	1	3,3
Marmara Ü	1	3,3
Niğde Ü	1	3,3
Sakarya Ü	1	3,3
Selçuk Ü	1	3,3
Yıldız Teknik Ü	1	3,3

Tablo 3: Üniversitelere Göre Tezlerin Dağılımı

İnkılâp Tarihi öğretilimiyle ilgili olarak incelenen tezlerin ilgili olduğu öğretim kademelerine ilişkin bilgilere Tablo 4’te ele alınmıştır. Buna göre tezlerden 14 tanesinin ilköğretim, 10 tanesinin ortaöğretim ve 3 tanesinin ise yükseköğretim kademesiyle ilgili olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra incelenen tezlerden 2 tanesinin ilköğretim ve ortaöğretim kademesiyle ilgili olduğu, 1 tanesinin ise ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerinin hepsini kapsadığı tablodan anlaşılmaktadır.

Öğretim Kademesi	f	%
İlköğretim	14	46,6
Ortaöğretim	10	33,3
Yükseköğretim	3	10
İlköğretim ve Ortaöğretim	2	6,8
İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim	1	3,3

Tablo 4: Tezlerin İlgili Olduğu Öğretim Kademesine Göre Dağılımı

İlgili olduğu öğretim kademesi itibariyle tezlerden ilköğretime yönelik olanların sayıca en fazla olduğu, buna karşın ortaöğretim ve yükseköğretime yönelik olanların sayıca daha az olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca ilk ve ortaöğretime göre yükseköğretim kademesine yönelik olarak daha az sayıda tez hazırlanması dikkati çekmektedir.

Tez Konuları	f	%
Yöntem Uygulamaları	7	23,4
Program ve Ders Kitabı	6	20
Dersin Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar	5	16,7
Dersin Değerlendirilmesi	4	13,3
Öğretim Materyalleri	4	13,3
Özel Konuların Öğretimi	3	10
Kavram Öğretimi	1	3,3

Tablo 5: Tezlerin Konulara Göre Dağılımı

Tablo 5'te İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak incelenen tezlerin konuları ele alınmıştır. Tablo incelendiğinde, tezlerden 7 tanesinin yöntem uygulamalarıyla ilgili olduğu, 6 tanesinin dersin programı ve ders kitaplarına yönelik olarak hazırlandığı ve 5 tanesinin de dersin öğretiminde karşılaşılan sorunlarla ilgili olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, tezlerden 4'er tanesinin dersin değerlendirilmesi ve öğretim materyalleri ile ilgili olduğu, 3 tanesinin özel konuların öğretimine yönelik olduğu ve 1 tanesinin ise kavram öğretimiyle ilgili olarak hazırlandığı tablodan anlaşılmaktadır.

Tezlerden yöntem uygulamaları grubu içerisinde yapıcı öğrenme kuramı, programlandırılmış öğretim, rol oynama, işbirlikçi öğrenme ve çoklu zekâ kuramı gibi dersin öğretiminde kullanılan öğretim strateji, yöntem ve teknikleri yer almaktadır. Program ve ders kitabı içerisinde ders programlarının tasarımı,

programın içeriği, içeriğin ders kitaplarına yansması gibi konular bulunmaktadır. Dersin öğretiminde karşılaşılan sorunlar grubunda adından da anlaşılacağı gibi dersin işlenilmesinde ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri ele alınmıştır. Dersin değerlendirilmesi grubunda öğretim kademelerinde derslerin nasıl yürütüldüğü gibi konular üzerinde durulmuştur. Öğretim materyalleri grubunda dersin öğretiminde resim ve fotoğraf kullanımı, dersin öğretiminde kullanılan materyaller gibi konulara yer verilmiştir. Özel konuların öğretimi içerisinde Ermeni Meselesi'nin, Kurtuluş Savaşı'nın öğretimi gibi konular bulunmaktadır. Kavram öğretimi grubunda ise dersin öğretiminde kullanılan kavramların kazandırılma düzeyi konusu yer almaktadır.

Tezin Yöntemi	f	%
Betimsel Yöntem	12	40
DeneySEL Yöntem	9	30
Alan Araştırması	7	23,2
Betimsel Yöntem ve Literatür Taraması	2	6,8

Tablo 6: Tezlerin Yöntemleri

İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak incelenen tezlerde kullanılan yöntemlere ilişkin bilgilere Tablo 6'da yer verilmiştir. Buna göre tezlerden 14 tanesinin betimsel yöntem, 9 tanesinin deneysel yöntem, 7 tanesinin alan araştırması ve 2 tanesinin de hem betimsel yöntem hem de literatür taramasından faydalanılarak hazırlandığı görülmektedir.

Yöntem açısından tezlere bakıldığında, incelenen tezlerde en çok betimsel yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra tezlerde deneysel yöntem ve alan araştırması yöntemlerinden de sıklıkla yararlanıldığı tablodan anlaşılmaktadır.

Sonuç

Cumhuriyetin mimarları tarafından yeni kurulan devletin temellendirilmesi, rejimin geniş halk kitlelerine anlatılması ve benimsetilmesi amacıyla okutulmaya başlanan İnkılâp Tarihi dersleri geçmişten günümüze kadar devam eden süreçte öğretim programlarında yerini almıştır. İnkılâp Tarihi alanıyla ilgili olarak yapılan çalışmaların nitelik ve nicelik açısından sayıca çok fazla olmasına karşın, İnkılâp Tarihi alanının öğretimine yönelik çalışmaların sayıca az olması oldukça dikkat çekicidir. Bu durumun ülkemizde alan eğitimine verilen önemin geç kavranılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

İnkılâp Tarihi öğretimi üzerine yapılan çalışmaların özellikle 1997 yılından sonra önem kazandığı görülmektedir. Bunun bir sebebinin YÖK ve Dünya Bankası tarafından yürütülmüş olan "Eğitim Fakültelerini Yeniden

Yapılandırma Projesi'nin" büyük katkısı olduğu söylenebilir. İnkılâp Tarihi öğretimi üzerine yapılan tezler incelendiğinde tezlerin büyük çoğunluğunun yüksek lisans düzeyinde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun nedeni olarak yukarıda ifade edilen alan eğitimine verilen önemin yakın zamanda anlaşılmasının yanı sıra lisansüstü öğretim sürecinin birinci aşamasının yüksek lisans, ikinci aşamasının ise doktora programı şeklinde yapılması gösterilebilir.

İnkılâp Tarihi öğretimi üzerine yapılan tezlere bakıldığında incelenen tezlerinin yarısının Gazi Üniversitesi'nde yapıldığı ve geriye kalan tezlerin ise Türkiye'nin değişik bölgelerinde faaliyet gösteren üniversitelerde hazırlandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tezlerin ilgili olduğu kademeler açısından ilköğretim ve ortaöğretimin yükseköğretime oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri olarak ilk ve ortaöğretimde araştırma evreni ve örneklem sayısının fazla olması, bu kademelerde yer alan derslerin içerisine Atatürkçülükle ilgili konuların eklenmiş olması, iyi vatandaş yetiştirme savından hareketle ilk ve ortaöğretim kademelerinin önemli oluşu gösterilebilir. Ayrıca, ilköğretim ve ortaöğretimin yükseköğretime temel oluşturması nedeniyle ilk ve ortaöğretimde dersin amaç, içerik, öğrenme-öğretme durumları, değerlendirme ve ders kitapları açısından incelenmesi ihtiyacının da etkili olduğu söylenebilir.

İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak incelenen tezlerde konu çeşitliliği bulunduğu göze çarpmaktadır. Bu durum bir bakıma İnkılâp Tarihi öğretimine yönelik olarak yapılan tezlerde aynı konuların genellikle tekrar edilmemesi ve farklı konularda araştırmalar yapılması anlamına gelmektedir. Konu sıralaması açısından tezlere bakıldığında dersin öğretiminde yöntem uygulamalarının ilk sırada yer aldığı gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra dersin programı, ders kitapları, dersin öğretiminde karşılaşılan sorunlar, dersin öğretiminde kullanılan materyaller gibi konular İnkılâp Tarihi öğretimiyle ilgili olarak hazırlanan tezlerin başlıca konuları olarak dikkati çekmektedir. Ancak kavram öğretimi ve kavramların kazandırılması konusunda sadece bir tezin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca öğretim programlarının unsurlarından olan beceri, değer öğretimi gibi konularda hiç tez yapılmadığı da bulgulardan anlaşılmaktadır.

Yöntem olarak tezlere bakıldığında tezlerde en çok betimsel yöntemin diğer bir ifadeyle tarama yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak betimsel yöntemle inceleme sürecinde doğal şartlar bozulmadan, inceleme yapılan ortamda herhangi bir değişiklik yapılmadan araştırmalar yürütülebildiği için bu yöntemin birçok araştırmacı tarafından tercih edilmesi gösterilebilir.¹⁷ Ayrıca, İnkılâp Tarihi öğretimi alanının yeni bir alan olması ve bu nedenle İnkılâp Tarihi öğretiminin durumunun ortaya konulması ihtiyacı, betimsel

¹⁷ Çepni, *age.*, s. 20.

yöntem çalışmalarının diğer yöntemlere özellikle deneysel yönetime göre daha kolay olması, daha az zaman alması ve daha ekonomik olması gibi nedenler sıralanabilir.

Kaynaklar

- ARSLAN, Ali (2005) İnkılap Tarihi ve Tarih Derslerinde Başarı Nasıl Sağlanabilir?, *İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 65-73.
- ASLAN, Erdal (1995) Devrim Tarihi Ders Kitapları, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 295-311.
- ATA, Bahri (2005) Tarih Pedagojisine Uygun Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Nasıl Olmalıdır?, *İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 73-87.
- ATA, Bahri (2006) Sosyal Bilgiler Öğretim Programı, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*, Cemil ÖZTÜRK (Ed.), Pegem A Yayınları, Ankara, 71-83.
- ÇEPNİ, Salih (2005) *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş*, Üçyol Kültür Merkezi Yay., Trabzon.
- DOĞANER, Yasemin (2006) Yükseköğretimde Eğitim ve Öğretim Elemanı Yetiştirme Sorunu, *Türk Eğitim Sisteminde Atatürkçülük ve Cumhuriyet Tarihi Öğretimi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 181-196.
- DÖNMEZ, Cengiz, Kubilay YAZICI (2008) *T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi*, Nobel Yayınları, Ankara.
- ERDAŞ, Sadık (2006) Atatürk'ten Günümüze "Türk İnkılap Tarihi" Derslerine Genel Bir Bakış, *Türk Eğitim Sisteminde Atatürkçülük ve Cumhuriyet Tarihi Öğretimi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 9-24.
- ERTAN, Temuçin Faik (1994) *Kadrocular ve Kadro Hareketi (Görüşler, Yorumlar, Değerlendirmeler)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- HATİPOĞLU, Murat (2004) Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihinin Amaç ve Kapsamı, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi'nde Yöntem Arayışları*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 16-24.
- KARABAĞ, Gülin (2006) Hayat Bilgisi Öğretim Programı, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*, Cemil ÖZTÜRK (Ed.), Pegem A Yay., Ankara, 51-69.
- SAFRAN, Mustafa (1998) İnkılap Tarihi Öğretimine Yaklaşım Sorunları, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 3, 5-17.
- ŞİMŞEK, Ahmet (2002) İnkılap Tarihi Derslerinin Gerekçeli Tarihçesi, *Gazi Üniversitesi Kurşehir Eğitim Fak. Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 1-10.
- YILMAZ, Mustafa (2005) İlk Orta ve Yüksek Öğretimde İnkılap Tarihi Dersleri (Amaç, İçerik, Yöntem ve Değerlendirme Boyutu), *İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 25-43.

Ek

Makalede İncelenen Doktora ve Bilim Uzmanlığı Tezlerinin Listesi

1.Doktora

Gazi Ü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara

ÖZTAŞ, Sezai (2007) *Tarih Öğretimi ve Filmler: “Tarih Öğretiminde Film Kullanılmasının Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisi.*

AKSOY, İlhan (2003) *Yükseköğretim Kurumlarında İnkılâp Tarihi ve Öğretimi.*

Hacettepe Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara

YILMAZ, M. Serhat (2004) *İlköğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Programı İçeriğinin Değerlendirilmesi.*

Selçuk Ü, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya

EMİROĞLU, Gülmisal (2002) *İlköğretimde “Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük” Ders Konularının Öğretimi Üzerine Bir Araştırma.*

2.Bilim Uzmanlığı

Abant İzzet Baysal Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu

YEKREK, Şengül (2006) *İlköğretim Sekizinci Sınıf T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Çoklu Zekâ Kuramının Öğrencilerin Erişisine ve Derse Karşı Tutumlarına Etkisi.*

KAYA, Zafer (2004) *İşbirlikçi Öğrenme Yönteminin Türkiye Cumhuriyeti Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersinde Erişiyeye, Kalıcılığa ve Derse Karşı Tutuma Etkisi.*

ÇETİN, Kubilay (2003) *İlköğretim Sekizinci Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Atatürk'ün Hayatı Ünitesinin Öğretiminin Dizgeli (Programlandırılmış) Öğretime Göre Değerlendirilmesi.*

Atatürk Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum

KOÇAK, Yurdal (1999) *İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersinde Milli Mücadele Dönemi'nin Öğretimi.*

ESER, İsmail (2003) *Cumhuriyet Döneminde Tarih Öğretimi ve İnkılâp Tarihi Dersleri.*

Çanakkale Onsekiz Mart Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale

YILDIRIM, Murat (2007) *Lise Tarih ve Cumhuriyet Tarihi Ders Kitaplarında Türk-Ermeni İlişkileri (1930-2000)*

Çukurova Ü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Adana

BİRİŞİK, Eşref (2006) *İlköğretim 8. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Ders İçeriğinin Yapıcı Öğrenme Kuramına Göre Düzenlenmesinin Akademik Başarıya Etkisi.*

Dicle Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır

GENCER, Hüseyin (2007) *İlköğretim T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Amaç Gerçekleştirme Başarısına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi (Diyarbakır Örneği),*

Gazi Ü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara

AVŞAR, Servet (2007) *Tarih Öğretiminde Karikatür İmgesi.*

DELEN, Salih (2007) *İlköğretim ve Ortaöğretimde Öğretmen Görüşlerine Göre Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri.*

METİN, Erhan (2007) *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Derslerinde Ermeni Meselesinin Öğretimi (Mevcut Ders Kitapları, Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri ve Çağdaş Yayınlar Işığında Yeni Bir Ünite Tasarımı).*

DOĞAN, Hasan (2006) *İlköğretim Okullarında T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğretiminde Rol Oynama Yönteminin Öğrenme Düzeyine Etkisi.*

TURGUT, Recep (2006) *Türkiye Cumhuriyetinin Temel Nitelikleri ve Bu Niteliklerin Lise Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Müfredat Programlarındaki Yeri.*

CİHAN, Günay (2005) *Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi 1998 Programında Önerilen Ders Araç-Gereçlerinin (Materyallerin) Değerlendirilmesi ve Öneriler.*

ÖZCAN, Âdem (2005) *İlköğretim 2. Kademe Sosyal Bilgiler Programında Yer Alan Atatürkçülük Konularını Öğrencilerin Öğrenme Düzeyleri.*

TAŞTAN, Murat (2004) *Lise III. Sınıflarda Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Kurtuluş Savaşı Nasıl Anlatılmalıdır? Gazi Ü Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.*

ÇETİNKAYA, Mehmet (2003) *Ortaöğretim (Lise) Okullarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Amaçlarının Gerçekleşme Düzeyine İlişkin Öğretmen ve Öğrenci Görüşlerinin Değerlendirilmesi.*

HALİ, Servet Sapar (2003) *İlköğretim 8. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Fotoğraf ve Resim Kullanımının Öğrenci Başarısına Etkisi.*

KÖMÜRCÜ, H. Zafer (2002) *İlköğretim 8. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinde Yer Alan Kavramların Kazandırılma Düzeyi.*

BAKAR, Yaşar (2001) *Ankara Merkez İlçelerdeki Liselerde T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğretiminde Öğretmenin Yöntem Seçimini Etkileyen Faktörler.*

KOÇAK, Kemal (1991) *Cumhuriyet Döneminde Tarih Öğretimi ve Tarih Çalışmaları (1923–1960).*

Hacettepe Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara

KOÇAK, İsmail (2000) *Liselerde Cumhuriyet Tarihi Ders Kitapları 1935–1990.*

Marmara Ü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

SAÇLAM, Halil İbrahim (1997) *İlköğretim Okullarında “Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük” Dersi Öğretiminin Değerlendirilmesi.*

Niğde Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde

ÇİFTÇİ, Hasan (2007) *İlköğretim 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Programında Yer Alan Atatürkçülük Kazanımlarına Dair Öğretmen Görüşleri.*

Sakarya Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya

ERDİL DEMİREL, Ayşe (2007) *İlköğretim T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretiminde Dramanın Akademik Başarıya ve Tutuma Etkisi.*

Yıldız Teknik Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

DUGAN, Seda (2005) *Türkiye’de 1990 Sonrası Lise Tarih Dersi Kitapları ve Tarih Öğretimi.*

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı-Türk çağdaşlaşmasından başlayarak siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan özgün bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve bu çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (toplumbilim, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih çalışmalarına verilmektedir.
2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.
3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile kabul edilebilir.
4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan yazılarını, kaydettikleri disket ve iki nüsha ile birlikte aşağıda belirtilen yazışma adresine göndermelidirler. Yazarlar Derginin e-posta adresine de makalelerini gönderebilirler: **ctad.hacettepe@gmail.com**. Makalenin başında 100-150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası, ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.
- 4.1. Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir.
Örnek: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.150. **(Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atflarında ise: Lewis, *age*, s.200. şeklinde olmalıdır. Makaleler, veya Bildiri alıntılması ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990 **(Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı)** s.7 (İlgili Makalenin tam sayfa aralığı **Kaynaklar** içinde belirtilmelidir.) Makalenin ikinci atflarında, İlhan, a.g.m., s... Dergi kısaltması yapıldığı ise ilk atıfta mutlaka açık açılımı verilmelidir.
Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır.
Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkânlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î) kullanımına uyulmalıdır.
Yararlanılan kaynaklar, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS, Bernard (1993) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.

Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad, Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı). Makalenin başlığı, (İtalik yazılmamalı), Eser adı (Kitap, Dergi vb.İtalik olmalı), Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. Örnek: İLHAN, Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde**, ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), Kaynaklarda Arşivlerin, ve Arşiv fon ve tasnif standart kısaltması açık gösterilmelidir. Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbîliye, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, BOA. DH.KMS* olduğu gibi mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapılıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılama ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, “Muallime Dair”, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalelerin Gösterilmesi; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicri). Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913). Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Hakem görüşleri olumlu/olumsuz bulursa dahi Yayın Kurulunun nihai görüşü esas alınır. Yayımlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.
6. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 Dergi verilir.
7. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayımlanan “Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik” hükümlerine tâbidir

Yazarlar

- ÇINAR, Burak, Dr.**, Hacettepe Ü, Uluslar arası İlişkiler Bölümü Yarı zamanlı Öğretim Elemanı. E-posta: burakcinar@ttmail.com
- ÇOLAK, Melek, Doç.Dr.**, Muğla Ü, Fen-Edebiyat F, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: cmelek@mu.edu.tr
- ER, Harun**, Gazi Ü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktorant, Sosyal Bilgiler Öğretmeni. E-posta: haruner80@mynet.com
- KAYMAKÇI, Selahattin**, Gazi Ü, Gazi Eğitim F, İlköğretim Bölümü Araştırma Görevlisi. E-posta: kaymakci37@yahoo.com
- ÖZDEN, Mehmet, Doç.Dr.**, Hacettepe Ü, Edebiyat F, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: memetozden@yahoo.com
- SARIKAYA, Makbule, Yrd.Doç.Dr.**, İnönü Ü, Eğitim F, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: makbule@inonu.edu.tr
- ŞİMŞEK, Halil, Yrd.Doç.Dr.**, Çanakkale Onsekiz Mart Ü, Biga İktisadi ve İdari Bilimler F, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. E-posta: halilsimsek@hotmail.com
- URAL, Selçuk, Yrd.Doç.Dr.**, Kafkas Ü, Fen-Edebiyat F, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: sural25@hotmail.com
- YALÇINKAYA, Haldun, Yrd.Doç.Dr.**, Kara Harp Okulu, Silahlı Çatışma Merkezi, Ankara. E-posta: hykaya@kho.edu.tr .
- YILDIRIM, Seyfi, Dr.**, Hacettepe Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Görevlisi. E-posta: ahiseyfi@hotmail.com